

~~833~~

7901

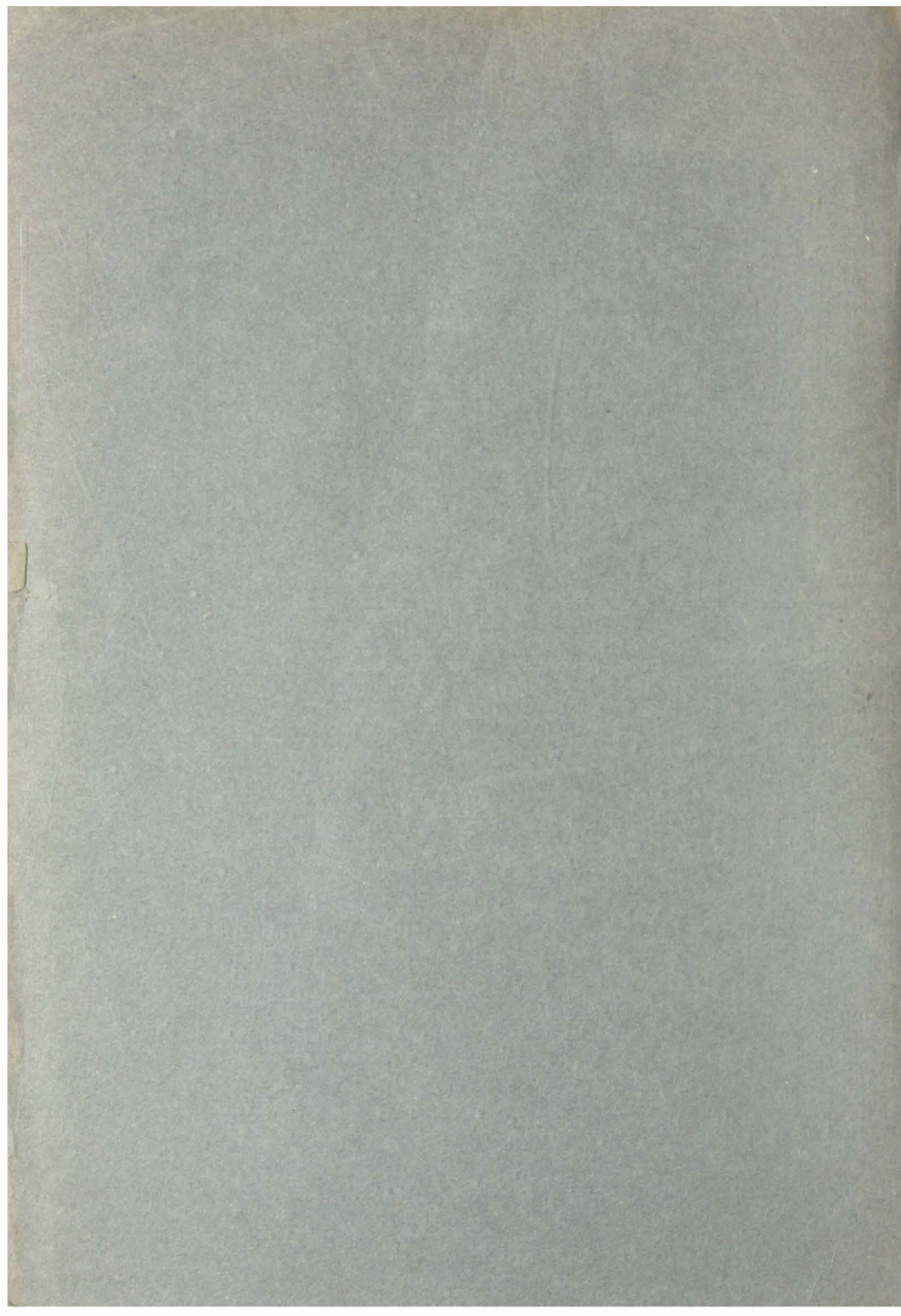


МИХАЙЛО І ЛЮДМИЛА СТАРИЦЬКІ

ПЕРЕД БУРЕЮ

ТОМ II.





ВИДАВНИЦТВО „ДЛЯ ШКОЛИ І ДОМУ“  
Ч. 18.

---

МИХАЙЛО І ЛЮДМИЛА СТАРИЦЬКІ

# ПЕРЕД БУРЕЮ

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН  
З ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Том II

ПЕРЕКЛАД

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК

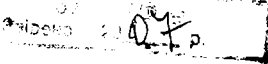
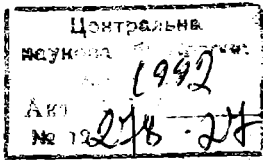
У ЛЬВОВІ, 1930

НАКЛАД КНИГАРНІ НАУК. ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА, РІПНОК 10

21.16.1.2'06-311.6

ШБ(ЧУКР)6-442

Друковано  
2.000 прим.



## XX.

Рівно, ніби стадо лебедів, летять у низ Дніпром запорозькі чайки; сильні і зручні удари весел розтинають жовтаві хвилі; вони піняться, бурлять і женуться за човнами. Вітер надимає вітрила і це прискорює хід човнів. Береги біжать назад, сходяться широким колом у сизій далечині і розступаються зпереду безкраїм водним простором; чим далі, тим гори на правому березі маліють і губляться у глибині, уступаючи місце пишним лукам, покритим першою яскравою зеленню, а на ліво безконечно тягнеться здовж головного корита лінія затоплених кущів, які хитають на хвилях свої червоняві верхи.

На першій чайці, коло стерничого на чардаку стоїть, схрестивши руки, наказний отаман Богдан, смокче люльку і пильно дивиться наперед. Зрештою, особливої обережності не треба; вони пливають ще в межах своїх козацьких вольностей; ще стрічається свій брат запорожець-рибалка на човні, і витає товариство голосно та радісно, бажаючи йому всякого щастя; тай пісні не замовкають на чайці, а голосний гомін та сміх розлягаються по ріці й відбиваються далеким гомоном; та ось швидко перепливають вони через границю і потягнуться чужі, пустинні береги.

Богдан махнув шапкою; отаманська чайка спинилася; підїхали інші і стали півколом перед нею.

— Панове товариство! — гучним голосом звернувся до них Богдан, і понеслося його слово по всіх чайках. —

Он за тими лозами, де зеленіють очерети, вже потягнуться ворожі береги здовж Славути-Дніпра, і тому занімійте, як риби, — щоб ні крику, ні співу, ні свисту! Навіть веслами обережніше працюйте! Беріть між зеленими плавнями на ліво до Кінського рукава; тепер пропливемо добре до самого Мурзай рогу, що недалеко від острова Тендера, а там у глибоких та захованих затоках перечекаємо до ночі, а в ночі, розвідавши добре околицю, перемахнемо через Кімбурнську косу. Тепер під час розливу переплинемо, а то її перетягнемо чайки, а Очакову покажемо, браття, дулю!

— Покажемо, покажемо! — відізвалися голоси з чайок, і веселий регіт покотився навкруги.

— Отож слухайте! За мною гусаком обережніше та проворніше; роздивляйтесь добре по боках, і коли де хто помітить татарський каюк, наздігнати його і пустити до дідька на дно, та тільки без галасу. Ну, гайда! Завтра над вечір конче треба бути в Мурзай розі.

Богдан дав знак рукою; його чайка махнула веслами, здригнулася і полетіла далі до одного з вузьких коридорів плавнів; за нею довгою лінією потяглися інші чайки.

Тимчасом стурбований Морозенко пробирався до діда Нетудихати, який стояв коло другого стерна на кермі.

— А що скажеш, синку? — помітив його тривогу дід.

— Та щось недобре з Грабиною, — повідомив шепотом, — ніг зовсім не чує; оце я заходив до нього; намагався вийти до веслярів, каже, ніби в нього зовсім перестали боліти ноги, а як став на них, так і гепнув. Я почав його підіймати, тай наступив якимось на ногу. Так щож би ви, діду, гадали? Навіть не помітив...

— Та хіба він тут? — здивувався дід.

— Напросився, — ніяково відповів хлопець.

— Ах він, собачий син! — скрикнув дід, — таж я йому остро наказав, щоб лежав і не ринався.

— Я й не знав, — почервонів Морозенко.

— Ёх, голова! Ну, ходім, подивимося, що воно таке? — затрівожився дід, передав стерно другому до-свідченому козакові, а сам пішов за Морозенком до ота-манської каюти.

А Грабина лежав на підлозі, все пробував піднятися і лаявся.

— Ах, чортові ноги, ніби обпилися литовського меду, не стоять — тай годі; щоб ви всошли, ледачі! От, діду, оказія, — звернувся він до Нетудихати, який увій-шов, — і боліти не болять, тільки в колінах щемлять, а ніби не мої ноги: не хочуть піднести козака, хоч лусни!

— Сам ти винний, — сердито мурмотів дід, сунячи навислі білі брови, — адже казав тобі, лежи в курені, поки не загоються! Так ні, таки не послухав, по злодій-ськи утік, а тепер на ноги нарікавш, от як відпадуть до біса, тоді будеш знати!

— Та як же так? — захвилювався Грабина. — Адже без ніг козакові якось незручно, та коли воно що, так я собі голову розібію!

— Дивись, швидкий який! — гримнув дід, поди-вився на Морозенка і мрукнув під ніс: — А ну, підій-май, покладемо його сюди.

Морозенко кинувся помагати йому. Вони підняли разом козака і поклали його на походній капані. Дід почав розв'язувати йому ноги.

— Ач, затагнув як, іродів сицу! Навіть в'їлося в тіло, як же тут не помертвіти?

— Та я, діду, щоб краще було ходити, — оправду-вався Грабина.

— Всипати-б тобі в спину добрих кийв, тоді знав би! Краще ходити! От і доходився! Не має права ніхто через свою примху себе півечити, — картав далі дід, — кож-

ний товариству потрібний і йому підлягає. Ну, придушило тобі ноги деревом — тут ти невинний: Божа воля була на те. Може, або кара тобі за що, а може наказ: щоб ти в море не плив, а ти таки і Богові наперекір.

— Я цього не думав, — прошепотів Грабина і помітно поблід; холодні краплі поту виступили в нього на чолі.

Коли дід з Морозенком розв'язали нарешті Грабини ноги, хлопець не вдержався, щоб не сплеснути в перестраха руками, а дід сумно похитав головою. Ноги дійсно показували страшний образ запалення: кров, яка запеклася на ранах, і голе мясо здавалися темною, обвугленою масою, натягнена на здорових місцях шкіра синіла, темніючи до стопи, і переходила на пальцях ноги в чорний колір; вгорі за колінами яскраво червонілася гранична лінія запалення.

— А що? — спитав Грабина, глянувши на ноги, яких він зрештою не міг добре побачити в півсвітлі каюти і в тіні від двох козаків, що похилилися над ними.

— Лежи тихо, не рухайся! — крикнув дід; та в його голосі почулися вже не сердиті, а зворушливі тони. — Піди, Олексю, — звернувся він до Морозенка. — та принеси мою торбу; треба спішити, а то він, бачиш, що наробив та як запустив!

— Хіба зле? — зі страхом спитав Грабина.

— Мовчи вже, — мрукнув, не дивлячися на нього, дід. — Все в руці божій... Схоче він простити тобі твою примху, так помилує, а не схоче — його свята воля на все, а проти нього хто посміє.

Тихо стало на чайці. Чути було тільки старанно здержувані глибокі зітхання Грабини, та рівномірні удари весел. Нарешті прибіг Морозенко з дідовою аптикою; дід післав його принести ще сирій бараболі.

Дід наказав Олексі натяти бараболю дрібними кільцями, а сам помастив якоюсь мастю ноги хорого, обло-



жив їх натятою бараболею і злегка завязав, наказавши суворо хорому не тільки не вставати, але навіть не рухатися. Вийшов за двері і покликав до себе хлопця.

— Слухай: не відходи від нього, сину, а коли що, зараз до мене; Грабині дуже эле, треба частіше змінити бараболю, щоб витягала горячку, ти наріж її більше, тай батька наказного треба повідомити.

— Боюся, — замнявся хлопець, — щоб наш наказний не розгнівався, що без його відома...

— А ти звідки знав? Адже тобі не сказано, що не пускай, мовляв, Грабини.

— Ні, не було.

— Ну, так щож балакати?

Богдана стрівожила вістка про Грабину, яку передав йому дід; з початку він навіть розгнівався за його непослух, та небезпечне положення хорого викликало в ньому почуття жалю; йому жаль було втратити товариша і приятеля, до якого так швидко привязалося його серце. Богдан поспішив у свою каюту і звернувся до Грабини не з грізним, а зі зворушенням докором:

— Ех, Грабино, Грабино! Чого то ти наперекір моїй волі схотів себе до гробу загнати?

— Прости батьку! Нудно було лишатися лежибокком, гадав, що каторжні ноги витримають! — зітхнув слабій.

— Та ноги, може, і загояться, лежи тільки тихо, та слухай діда.

— Я ляжу там, на боці, а то як же? — відповів Грабина, — зайняв твоє місце...

— І не думай, — навіть гукнув Богдан, — я ні на хвилию не можу відійти від стерна. Сам знаєш, які небезпечні місця, поки не вийдемо в чисте море. Виконуй все до слова, що скаже дід... Адже біда, сам знаєш, непроханий гість...

— Буду слухати, батьку! — зворушився від ласкавого слова Грабина.

— Ну, спасибі! Бувай же здоров, та швидше видужуй, а тепер для цього мусиш добре вилежатися.

Богдан пішов, а зворушений Грабина почав говорити до Олекси:

— Ех, що ви за добрі люди! І батько отаман, і ти, і дід, і товариші! Хоч як обридло мені життя, а жаль кидати таких людей! Скільки витерпів горя, скільки гріха на душу взяв, життя як насміялося та ограбувало, а всеж не хотілося так загинути, не відплативши вам за добро, не поквітувавши свою чорну душу, не знайшовши... Ох, Олексо, Олексо! — стиснув він хлопця за руку, закусивши собі до крові губу і пустивши мимовільну сльозу.

Зворушений Олекса почав потішати його, як міг.

— Не турбуйтеся, пане Грабіно, Бог ласкавий, все буде добре. Дід наш тут, він знахор — допоможе, та й Бог на козака ласкаво дивиться; адже наш брат за його святу правду кров свою проливає; то милосердний і зглянеться... А я ще бараболі насічу, воно й полегшає...

Та Грабина тільки стогнав. Цілу ніч їхали козаки, міняючи по черзі веслярів. Вузькими та покрученими каналами летіли вони ключем у темряві між безконечними нивами густого очерету, який тихо гойдався; зручні керманічі вміло кермували чайками, а отамани пильно дивилися по боках. Та все було тихо й спокійно навкруги; жадний підозрілий плюскіт або гомін не будив тривоги; тільки часом з різким криком здіймалися дикі качки, або чувся з якої небудь затоки голос жаб. Над ранком козаки заїхали в якесь плесо, ніби озеро, закрите з усіх боків лозами та очеретом, — воно було недалеко від острова Васюкова, за яким до Кімбурнської коси було годин п'ять-шість ходу, не більше. Тут і без розливу тягся страшною шириною глибокий Дніпровий

лиман, звужений лише коло Очакова косою. Та тепер, підчас розливу, він був як море, яке розривало в двох-трьох місцях Кімбурнську косу. Справа одначе була не легка і ризиковна: по перше, треба було по злодійськи пролізти серед татарських та турецьких каюків та галер, яких багато плавало по лиману, а по друге, потрапити на добрий прохід, щоб не сісти на мілину, і на решті умудритися на другому боці Кімбурнської коси, прокрастися через лінію сторожевих турецьких кораблів. Через такі небезпеки козаки наважувалися прориватися з Дніпра в Чорне море тільки темними ночами, коли не світив місяць, як це було тепер.

Богдан наказав перестояти цілий день в цих захищених водах, виславши ще на варту чотири невеликі човни-душогубки. Потому він покликав до себе Олексу.

— Слухай, сину, — послужи тепер товариству.

— Я радий, батьку, — відповів щасливий Морозенко. — тільки скажи.

— Чи ти ще не забув балакати по татарськи?

— Ні, що говорять, — розумію і сам загавкати можу.

— От і добре. Бери-ж ти душогубку й їдь униз все на південь; очеретів лишилося тут вже не багато, тай ті швидко почнуть рідшати, — заблукатися в них годі, а за очеретами відкриється перед тобою ціле море; тепер напевно ні на право, ні на ліво берегів нема... Ти дивись просто перед себе; за пів милі буде виднітися остров, їдь до нього, а як обминеш його, так тобі на ліво потягнеться вузька довга смуга, — це й буде Кімбурнська коса; ти поїдеш здовж неї і де помітиш прориви, там придивися, скільки весел вони широкі, які глибокі, і як на тому боці: чи свобідний вихід від вражих галер.

— Добре, батьку! — струснув по молодецьки чуприною Олекса, гордий з такого доручення.

— А тепер ось що, — казав далі поважно Богдан, — тепер ти не козак, а татарин-рибалка з-під Очакова; на випадок, як тебе хто стріне і буде питати, так і кажи, а ще краще уникай усякої зустрічі.

— Слухаю, тату, — усміхнувся Олекса.

— Уважай же, переодягнись татариним; там у мене в каюті є всякої одежі досить, — вибери і примір, та в човен візьми ще які рибальські причандали... Та не забудь ще захопити харчів, адже їдеш на цілий день.

— Візьму, візьму, все зроблю, як кажеш.

— Тільки обережний будь, бережи себе; адже ти знавш, що мені жаль тебе. Ну, збирайся швидко, починає вже благословитися на світ... Ну, а як Грабині?

— Хто його зна... — насупився Олекса. — Все ніби так само, тільки стопи ще більше почорніли... Душно йому, огневицю має.

— Пропаде козак, — сказав з жалем Богдан. — Ну, божа воля! — зітхнув він, а потому, поклавши побожно на голову Олекси руки, сказав: — Хай хоронить тебе Господь! Будь обережний і повертай конче назад перед вечірньою зорею.

Олекса кинувся до каюти, переодягся в татарську одягу, взяв потрібну поживу, сів у душогубку і взяв у руки весло.

— А яку взяв зброю? — спитав його, перехилиючися через борт, якийсь козак.

— Кінджал, — відповів Морозенко.

— Чекай! Візьми на всякий випадок ще пару пістолів, і козак подав йому пістолі.

— Спасибі! — відповів Олекса і поїхав. Під ударами весла душогубка полетіла стрілою за течією і незабаром зникла в сірій імлі поранку.

Перед сходом сонця Олекса виїхав із лоз та очеретів на отверту воду, — і завмер від здивування, опустивши весло... Любувався він з берегів Січи широким просто-

ром Дніпра, від якого могутнішим, здавалося йому, нема нічого на світі. Тепер підчас розливу береги його губилися в далечині, а острови, які виднілися на далекому просторі, відкривали безконечну перспективу. Та тут йому осліпило очі не те, — зовсім не те. Тут йому навпаки здалося, що він виїхав не на безкрай простір, а на край землі, що обрій не розширювався, а стояв на половину обтятий. За цим кінцем синіючого луку він відразу вривався в якусь безодню, а ця безодня, здавалося, ось тут, недалеко... Жах сковував руки прямувати туди душогубку... — Потягне ця безодня і полетиш у пекельну прірву. — подумав Морозенко. Та вдивившись краще в цю різку, синю границю, яка лежала за велитенським дзеркалом, що запалилося в одному місці червоним вогнем, він зауважив на самому краю водяної кручі одинокую чорну пляму. Олекса здогадався, що це мабуть і є той острів, до якого йому треба плисти. Тепер, знайшовши для очей сталу точку, він почав схоплювати перспективу, особливо коли з'являлися то в одному, то в другому місці білі та рожеві вітрила рибальських кораблів. Олекса перехрестився, відмовив коротку молитву, побачивши, як велично вийшло сонце з яхонтової рівнини, і взявся до весла.

В ранню обідню пору він уже був коло острова. На протилежному його боці стояла невелика галера, а коло ближчого гоїдалося кілька каюків; на право до Очакова теж не було видно яких небудь небезпечних кораблів. Обминувши острів, Морозенко спинився і поспідав. Звідси він уже помітив вузьку смугу пісків, яка жовтіла золотою ниткою на краю обрію; туди він і спрямував свою душогубку. Допливши без пригод до коси, він помітив, що її береги були зовсім пустинні; тільки на право виднілося кілька чахлих деревин. Під'їхавши до неї, Олекса з радістю побачив, що за деревами йшов у глибину широкий водяний протік, який зливався

з темною смугою води, що синіла за пісковими кучугурами. Обережно, приглядаючися до кожного куща, до кожної мілини, почав він посуватися протоком, пробуючи весь час веслом дно. Показалося, що протік скрізь був досить глибокий, за винятком лише одного місця, ближче до виходу, де води було не більше, як на пів весла, а ширина протоку скрізь вистарчала для чайок.

Доїхавши до протилежного кінця протоку, Олекса знову був здивований короткістю утятого обр'ю; це вражіння було тут ще різкіше, бо на морі не було жадних кораблів. Ще одно вразило Олексу: не зважаючи на цілковиту тишу, яка не порушувала сояні води Лиману, тут на морі поволі, ніби з глибини, підіймалися широкі хвилі і розбігалися по пісковому березі сріблястою піною. Олекса любувався невиданим явищем, а потому повернув назад і помітив, що він дуже втопився. Проминувши протік, він сплинив свою душоубку коло лозняка і почав полуднувати. Заспокоївши голод, розлігся в човні, підклавши свитку під голову і закурив люлечку...

Сонце, перейшовши за південь, ласкаво гріє його, ніжний вітрець ледве-ледве гоїдає човно... В солодкому відпочинку лежить молодий козак, звисивши руки. Крилаті думки літають десь далеко: Золотарево або Суботів привиджуються невиразними образами, а ось яскраво виступає образ маленької Оксанки з чорними оченятами та ласкавою усмішкою...

Прокинувся Олекса від великого хитання. З перестрахом протер очі. Сонце вже майже сідало, вітер міцнішав і віяв з моря, човно плило Лиманом, в імлястій далечині не було видно берегів, коса і острів зникли.

Схопив козак за весло, — на щастя воно ще лежало в човні, — і почав що сили хребсти, спрямовуючи човно на північ. Душоубка летіла, розтинаючи гострим, високо піднятим носом зростаючі хвилі, вітер дув

у спину і помагав юнакові гнати її. Сонце сідало; сиза імла переходила в мраку, яка повзла по хвилях.

Раптом човен ударився в якусь перешкоду, підстрибнув, ледве не перекинувся і заплутався в сітях.

— Геї, Махмеде! Дивися, що там? — гукнув хтось по татарськи з мраки.

— Мабуть велика риба, — відповів другий голос з протилежного боку.

Через хвилину з мраки з'явився каюк з чотирма веслярями і одним керманичем.

— Аллах Керім! Тут не риба, а цілий чорт!

— Який? Хто? — під'їхав другий великий каюк.

— Звідки ти, чорте? — запитався керманич. — Ба-чиш, лащюг розірвав, чорний шайтане!

— А ти не лайся, зелена жабо, — відповів по татарськи Олекса, махаючи з цілої сили веслом.

— Тримай його! — гукав керманич другому каюкові. — Переймай його... Він рве веслом сіті!

— Стій, шайтане! Хапай його на аркан! — насу-нувся на душогубку другий каюк.

Перша думка Морозенка була боронитися: двох він міг би застрілити, а двох забити кінджалом, та ось лихо: човен заплутався — не втечеш! Він навіть був би радо поляг у бою, та пригадав собі наказного отамана і товариство, якого долю доручив йому сам Богдан.

— Стійте, правовірні брати. — почав проситися Морозенко, — великий Аллах і Магомет його пророк! В мраці якось наскочив, допоможіть виплутатися...

— А очі де були, роззяво? — вже не так грізно відізвався керманич, очевидно господар. — Зачіпай га-ком його каюк, тягни!

— А ти звідки? — прищулив він свої скісні очі.

Морозенко не знав ні одної назви околичних місць, крім Очакова і тому він мрукнув: — З Очакова.

— А як кличуть?

— Ахметка.

— Дивися, господарю, — звернувся до нього другий татарин, — у нього і каюк не наш, таких у нас нема.

— А он у нього джяурський хрест на шії блищить! — гукнув ще хтось, показуючи пальцем.

— Тоді вяжи його! Це джяур, шпiон! — гукнув господар. — Тягни його. — Олекса вихопив був пістоль, та в цій хвилині аркан упав йому на плечі, затягнув руки і повалив навznak.

## XXI.

Не зважаючи на всі старання діда, Грабині ставало все гірше та гірше: ноги чорніли все більше; червоні горішні кола розпливалися далі; горячка зростала в усьому тілі; в каюті чувся сморід трупа.

Слабого перенесли на чардак, де вітер хоч трохи міг відсвіжити його палаючі груди.

Богдан бачив тепер, що стан товариша безнадійний; він не хотів показати свого жалю та тривоги і підходив до нього лише крадькома. А сам Грабина, здавалося, ще не відчував того, хоч і почував, що з ним робиться щось недобре.

— Слухай, пане огамане, друже, — спіймав він якось Богдана за руку, коли той, спитавши його про здоровля, хотів піти далі, — щось мені якось погано, горить усе, ніби на вуголь.

— Господь з тобою, Іване! Нашого брата так швидко не пробереш, — спробував пожартувати Богдан, та сміх якось не вийшов і обірвався.

— Та мені, пане Богдане, що? — усміхнувся гірко Грабина. — Дразнив я кирпату нераз, ну, а тепер вже вона мене подразнить. Що має бути, від того не втекти! Одно тільки болить мене, сум гризе, що коли... — йому тяжко було говорити; зі страшними зусиллями виривав він з глибини серця слово за словом.



— Я казав тобі тоді... Донька моя... Моя Марилька... Ох, для неї я і заліз проти твоєї волі в чайку... Про неї одну тільки й думав... Її мав надію вратувати... Я грішник... страшний... пекельний... Мене карай, Боже! Та вона за що за гріхи мої терпить?

Грабина почав бити себе люто кулаком у груди.

— Почекай... Заспокійся, друже! Ти рвеш своє серце; краще потому... — спробував спинити його Богдан.

Та Грабина казав далі з якимось горячковим напруженням.

— Ні, зараз... усе... потім уже буде пізно... Слухай... все одно перед смертю... ближчого від тебе я не маю нікого на світі... тобі можу тільки все довірити. Пам'ятавш, та циганка, про яку говорив невільник... моя... напевно моя... вона украли мою Марильку... Я її післав з донечкою до сестри на Волинь. А вона... відьма проклята... мою доньку... мою дитину... до Кафи... до гарему. Ох, знайди її... поратуй! — захрипів, стискаючи Богданові руки: — загине там у Кафі... Коли не зможеш з товариством, сам заїдь... — викупи... грошей скільки схотять — нічого не жалуй! Ох, адже я сам був магнатом, Богдане, тай тепер ще багато лишилося... Там у Мліві... упав на мене грім небесний, хоч упав цей грім з руки лиходія, рабівника... Тобі може доведеться стрінутися з ним, так стережися його, друже; це рябий, з зеленими очима Чарнецький.

— Чарнецький? Хоробрий вояк?

— Звір! Кровопийця! Га! — кинувся слабій. — Душно й тут... у горлі пече... смага на губах... дай води!

Богдан подав йому кухоль, що стояв коло слабого, і він, відсвіжившись трохи, говорив далі, перериваючи часом свою мову тяжкими зітханнями, а часом замовкаючи зовсім.

— Так от, хоч і від звіра кара, а по заслuzі... Тому

Бог йому й попустив... Коли я помру, молися за мою грішну душу... молися брате! От відщипни... візьми... мене вже не слухають і руки, — з напруженням шарпав він свій черес, — поможи, відщипни... там зашито дві тисячі дукатів, усі на нашу церкву!

— Та що ти, друже? — допоміг йому скинути черес Богдан. — Ніби вмираєш! Ще Бог змидується.

— Все одно, коли його ласка, тим краще... Я тепер усе своє життя віддав би йому, тож не буду жалувати грошей!... Моліться всі за мої гріхи... за такі... ох! — і почав у корчах дерти на собі сорочку. — Ї мені прощення, чи нема? — вплявив у Богдана палаючі, налиті кровю очі. — Адже ні, ні? — піднісся раптом і сів, тремтячи всім тілом і вчепившись Богданові руками в плечі. — Я все тобі, як на сповіді...

— Не треба... поки. Буде час, — заспокоював його Богдан. — Заспокійся, мій голубе.

— Почекай, не йди! — простогнав слабий. Богдан поклав його обережно на подушку. Заплющивши очі, блідий, ніби присипаний мукою, лежав непорушно Грабина і тяжко зі свистом дихав. — Так ось що, — почав він ледве чутним голосом після довгої мовчанки, — друже мій, благаю тебе: чи буду я живий, чи помру, — все одно, виконай мою незмінну волю, — і глянув пожовклими очима на Богдана.

— Усяку твою волю виконаю, присягаюся на Бога. швидше кровю зйду, ніж порушу! — сказав Богдан, стискаючи в своїй руці вже нерухомі пальці Грабини.

— Розстібни ковчег і дивися там, де латка коло пазухи, — казав далі Грабина, перериваючи свою мову болізними, важкими зітханнями. — Розпори її й витягни папери: там заховані також законні документи про права моєї нещасливої любі Марильки, там знайдеш ще відомости, де я сховав ще багато добра. Розшукай його; половину віддаси моїй донці, а половину на

всякі послуги для моєї нової батьківщини. Адже я з ляхів... Грабовський називаюся, і багато їй... Ой, ще як багато наробив лиха — і рабував, і руйнував, і мучив. Отож поверни, брате мій, друже, хоч частину награвованого їй на користь. Скоротив Господь мені віку, не дозволив мені відпокутувати мої провини, так поверни ти, і за мою душу відслужи Україні та Богові...

Зворушений Богдан не міг вимовити ні слова; він відвернувся і притис до грудей голову хорого. Потім відпоров обережно зашиті папери, загорнув їх дбайливо в хустку і сховав у внутрішній бічній кишені жупана.

— Та ось ще, — почав знову ворушитися та заламувати руки Грабина, — відрубай мені ноги, вони мені більше не потрібні, на чорта їх! Тільки страшний тягар, піднести не можу. Через них мене тягне до землі і тисне груди. Що це? — відкрив раптом широко очі. — Небо таке жовте та зелене, а на ньому блищить пляма?...

— Заспокійся, це так тобі здається. Засни! — і Богдан заслонив його полотном вітрила від сонця.

— Ні! Не йди ще! — ухопився слабий з розпукою за якийсь лантух, видимо тратячи свідомість. — Ось ще... в мене баламутиться в голові... може я вмираю... Отож пам'ятай, я забув... знайди... розшукай мою зіроньку... мою мученицю... Піди, поратуй, оборони її! Будь їй усім замість мене... Тобі поручаю її!

Хорий перекинувся і захрипів, стративши свідомість.

З жахом скочив Богдан, подивився на це мертво-біде обличчя, яке безвладно лежало на керей, з відки-неним на бік довгим пасмом чуприни, і приложив вухо до його грудей: серце ще билося, хоч слабо, але часто; дихання в легких ставало спокійніше. Богдан покликав діда. Той оглянув хорого і сказав, що він поки що тільки глибоко заснув; хто зна, може ще переможе хоробу, от

тільки ноги псують всю справу, а проте, хто зна, всяко буває.

Над козаком, який спав мертвим сном, розіпняли полотнище, щоб на нього не світило сонце і посадили сторожу.

Минув день. Ніхто не заглянув до цього захищеного озера і не непокоїв козаків. Тільки зграї куликів, налітаючи зі свистом на плесо, підлітали з криком догори, напорюючися на запорожців, і зникали за очеретом, та метушливі болотяні курочки вибігали часом по лататтю з лоз і скоренько ховалися, побачивши непроханих чужих гостей. Сонце тепер сідало за лози кривавою кулею і запалювало червоним полум'ям пів неба.

— Це на вітер... — хитав головою дід.

— Та ще й на здоровий, — відповів йому Богдан.

— А може перестояти? — сказав нерішучо отаман другої чайки, Сулима, який прийшов у гості до наказного, а також, щоб довідатися про здоровля Грабини.

— Ні, це недобре, товаришу, — насунув Богдан шапку на брови, — тут нам найбільша небезпека: довідаються і застукать, як мишву в пастці. Адже тут скрізь татарва, і їх рибалки саме по таких плесах рибу ловлять. А коли нам увагу звертати на погоду, тоді краще в море не ринатися, а сидіти з бабою на печі. Адже нам треба перемахнути через усе Чорне море, потрусити тогочісні береги, а то й самому Стамбулові нагнати холоду. Так і виходить, що нам і в бурю треба їхати.

— Так, так! — підтримав його також дід, — треба користати з непогоди, дістатися на море, а там уже байдуже! Якщо в ночі буде вітер, це нам краще, усі каюки поховаються; от і тепер їх мабуть не видно навкруги, бо інакше чайки на варті сповістили-б нас.

— А так! — кивнув головою Богдан і закурился люльку.

— А як Іванові? — запитав у діда Сулима.

— Та спить майже цілий день, а там хто його знає, — або видужає, або дуба дасть.

Богдан відійшов до керми, сів на зложений колами шнур і вдивлявся пильно в червоний обрій: — що він нам завтра віщує? — думав він. Смертельна хвороба то-вариша, його заповіт, його признання, — все те зворушило його душу.

Крім того його вже давно почало турбувати, що нема ще Морозенка... Вже мабуть щось сталося, повторяв Богдан, з досадою сіпаючи вуса; хлопець ще молодий, недосвідчений... І треба було мені посилати його, та ще на таку небезпечну справу! Загине бідолаха! І все через мене! Та ще, чого доброго, і татар сполошать... І Богдан знову почав дорікати собі, вдивляючися пильно в далечину.

— А що? — гукнув він нарешті голосно, — струснувши головою, ніби бажаючи відігнати від себе докучливі думки. — Олекси ще нема?

— Ні, не видко, пане отамане, — відізвався гарний і рослий козак, — он і Розсоха вернув з самого Лиману, так каже, що нігде не видко.

— Як не видко? Вже час би... стрівожився остаточно Богдан і пішов до чардака, де вже зібралася купка козаків з дідом і розпитувала про все Розсоху.

— А Морозенка нема, синку, — звернувся до Богдана схвильований дід, — чи не сталося з хлопцем якого нещастя?

— Не дай Боже, — відповів затривожено Богдан, — він добре плаває, добре володіє шаблею і говорить по татарськи.

— Мало що? Всяко буває, — похитав головою дід, — заблукатися він не міг, та вернути давно вже час, та ось нема! Якесь лихо напевно.

— Будемо чекати тут, треба буде післати розвідчиків на човнах, — зітхнув тяжко Богдан.

— Ні, пане отамане, не добре нам тут довше стояти, сам знаєш, — відповів з пошаною дід, — і місце тут небезпечне, тай користи мало: коли хлопець тільки спізнився, ми стрінемо його по дорозі, а коли йому сталось яке лихо, то ми, стоячи тут, не поможемо: значить, його або вбили, або забрали в полон. Не здобувати-ж нам ґвалтом Очакова, коли задумали інше діло.

Усі погодилися з дідом. Настала хвиля мовчанки.

— Ох, правда, діду! — зітхнув нарешті Богдан. — Все це правда, та жаль хлопця, як рідного сина!

— Щож робити, пане отамане? Усі ми під Богом, всі маємо ту саму долю: сьогодні з товариством пеш та гуляєш, а завтра — на суді перед Богом. Усіх нас одна мати родила, — усім нам і вмирати, а що Морозенка жаль, так це так; усі його люблять, хлопець моторний і завзятий юнак. Та ще, може, і тужити за ним не слід: може він і здоровий, і веселий. А от рушати нам час, таки час. Розвідувач повідомив, що на Лимані, скільки око сягне — порожно, а добрий вітер зажене у схованку кожний каюк.

Богдан глянув на небо. Захід уже відбивав тільки золотом, яке переходило в ліліові тони, а протилежна частина неба темніла глибокою блакиттю. Почали неспіливо блимати перші зірки.

— Так, уже час, — рішучо сказав Богдан, — тільки ось що, — звернувся він до своєї та сусідної чайки, — хто з вас, панове лицарство, має відвагу і зробить мені дорогу прислугу?

На цей заклик відізвалося сміливо кілька завзятих голосів.

— Так ось що, панове лицарі, — уклонився їм, знявши шапку, Богдан, — коли ми не стрінемо Морозенка в дорозі, візьміть ви той невеликий дуб і лишіться розвідатися про хлопця: знайдете — поратуйте, не знай-

дете — підете до Півтора-Кожуха у Буджак, — адже вам все одно, де добувати слави?

— Все одно! — відгукнулися разом охочі.

— Спасибі-ж вам, братця! А тепер, — надягнув він шалку і гукнув могутнім голосом на все озеро: — Стерничі та веслярі на місця! Рушай за мною! Та щоб тихо, ані чичирк!

Почався рух і швидка метушня; почувся бренькіт ланцюгів, бо підіймали котвиці. Через дві-три хвилини все замовкло й зацімло.

Богдан стояв коло керми; він зняв шапку, перехрестився широким хрестом і гукнув: — З Богом!

Піднялися весла; в прогалину в очереті рушила отаманська чайка; за нею потяглися інші; вода в вузьких проходах здавалася майже чорною, і довгі чорні тіни тихо ховалися по ній.

Коли козаки вибралися з лиманських плавнів на отвертий простір темної води, — стояла вже ніч. Між покритим хмарами небом та чорною блискучою поверхнею води висіла тяжка імла. Крізь неї зрідка блискали зорі, вітер міцнішав і дмухав на козаків зліва, підганяючи чайки ближче до Очакова. Керманіч отаманської чайки тільки з великою натугою міг тримати напням, якій показував Богдан — ближче до острова; тільки дуже докладне знання Лиману, та досвідчена рука, та якесь чуття могли виконати чудо в цю темну ніч.

Пильно прислухувався Богдан і вдивлявся в пільму, маючи надію ще помітити де небудь човно Морозенка, та навкруги нічого не було чути; чувся тільки легкий свист вітру та плюскіт хвиль; цей плюскіт заглушував обережні удари гнучких весел. Козацькі чайки плили без вітрил, не зважаючи на досить міцний бічний вітер, швидко наперед. Було вже коло півночі, і чайки мусіли бути недалеко від Васюкова острова; та його не було видно. Богдан наказав веслярам зменшити швидкість

і почав перевірювати, чи не збилися вони з дороги. Раптом недалеко з того боку, звідки віяв вітер, почувся якийсь невизначний шум; здалека чулися ніби людські голоси... Богдан махнув шапкою. Серце в нього забилося. — Може Олекса? — майнуло в нього в голові; весла завмерли. Перша чайка, спинивши свій розгін, почала посуватися від вітру на право; інші, наздігнавши отаманську, теж спинилися і чекали приказів.

Не минуло й десяти хвиль, як неясні голоси стали виразною татарською мовою. Із щітьми, сяжнів на десять, не більше, з'явився невеликий татарський каюк на шість весел. Вичекавши трохи, чи не йдуть ззаду інші каюки, Богдан махнув рукою, і три передні чайки погналися разом з отаманською за каюком.

— Бери їх живцем! Язика треба! — гукнув Богдан. Та татари, побачивши козаків, з криком переляку кинулися просто в воду і зникли в хвилях.

— Лови хоч одного! — гукнув Богдан, дивлячися навкруги на чорні, з білою піною на гребенях, хвилі.

— Пішли мабуть гаспида на дно! — почувся з другої чайки голос Сулими, — не видно жадного косоокого чорта... А ну, товариство, об'їдьте навкруги, чи не вирине де татарин?

Козацькі чайки об'їхали навкруги, та надурно — татари зникли без сліду.

Ця подія зробила на всіх дуже неприємне вражіння. Тепер уже не могло бути сумніву в тому, що Олексу спіймали, і що татари порозсилали скрізь своїх розвідників. Богдан стояв на кермі і дивився в непроглядну нічну щітьму.

В його душі відбувалася коротка, але тяжка боротьба. Що робити? Невжеж так і кинути хлопця на загибель? Адже він визволив його з Кодака... Добрий хлопець, що й казати, все одно, що рідний син... Та щож робити? Адже не можна через нього одного наражати всіх



і руйнувати таку важну для рідного краю справу, яка одинока може принести їм ратунок. Щож робити? Ех. Господи! На все твоя воля! — махнув рукою Богдан і сказав голосно:

— Ну, тепер, друзі, треба спішити, бо може яка шельма допливе до острова і дасть про нас знати. Гайда вперед! Натисни на весла! З Богом!

— З Богом! — повторили всі, зрозумівши тяжку боротьбу, яка відбулася в душі отамана. І чайки, одна за другою, щоб не відбитися в темряві, полетіли разом з отаманською вперед. На небі вже давно сховалися за хмарами зорі, зпереду на далекому обрії мигтіли блискавки; вітер міцнішав і завертав трохи взад козакам. Чайки підняли вітрила і понеслися два рази швидше. Ще перед світом встигли вони долетіти до коси. Тут, спустивши вітрила, отаманська чайка обережно поплила здовж коси і швидко завважила дерева, а за ними протік, який дослідив Олекса. Вітер нагнав до протоку ще більше води, так що тепер усі чайки через годину, саме досвіта, вже гойдалися на темних широких валах Чорного моря.

Поздоровивши товаришів зі щасливим переходом, Богдан наказав знову підняти вітрила, щоб як найшвидше вийти від небезпечного берега на отверте море.

Хорий спав майже до півночі як непритомний, а потому знову почав стогнати, кидатися і просити води. Він навіть разів зо два приходив до себе і свідомо питав, де вони тепер плывуть, а потому знову втратив притомність або засипляв. Вранці, коли легкі чайки вже почали то вилітати на рухомі водяні гори з пінистими гребенями, то стрімголов падати в чорно-зелені безодні, хорий не міг уже заплющити пожовклих очей; він тільки з жахом оглядався навкруги і шепотів: „Страшно!“ Часом хапався за груди, заламував собі руки або здригався, коли його бризками обсіпувала хвиля.

Тимчасом перед раннім козачим обідом знялася справжня буря. Налетіла хмара і понеслася низько над морем; вітер завив і закружив дощеві стовпи; застогнали хвилі і зі страшним велитенським розмахом почали здіймати все вище та вище свої сиві верхи. Буря почала зривати ці верхи, і вони водопадами летіли в безодню. Як шкаралупинка вилітала чайка на білі гори і падала з них притьмом у провалля. Давно вже знято вітрила на козачих човнах. Керманічі докладали всіх зусиль, щоб дати раду зі страшними хвилями; веслярі знесилювалися. Та чайкам уже годі було триматися разом, і розлючене море розметало їх на всі боки.

Богдан тепер сам стояв коло стерна; його могутні груди глибоко дихали, очі палали відвагою. Від часу до часу він підбадьорював козаків і могутніми ударами весла спрямовував чайку. Буря давно вже зірвала з нього шапку, а він стояв нерухомо і твердо і ніби викликав бурю помірятися з козакою силою.

Коло ніг Богдана сидів дід і понуро споглядав на море.

— Ач, як розсатаніло! — бурмотів він. — Коли години через дві-три не перебісється, то всіх пустить на дно.

Та буря не лише не гадала стихати, а лютувала все більше та більше. Чайку вже почало заливати з боків, і козаки не встигали вичерпувати воду.

Тоді дід піднявся, підійшов до щогли, ухопився за неї і гукнув голосно:

— Товарищі-браття, певно є серед нас тяжкий грішник, і за нього Бог карає нас усіх! Покаймося! Хай винний спокутує свій гріх і вратує братів!

Вже й перед тим кидався Грабина; горячка знову додала йому трохи сили і розпалила маячінням та розпуюю мозок.

Почувши заклик діда, майже непритомний хорий

піднявся з горячковою силою самими руками на носі чайки. Бліде, землісто-мертве лице, сині уста, широко отворені очі і чуприна, яку розвіяв на всі боки вітер, зробили на всіх приголомшуюче вражіння. Хрипким, але чутним навіть серед бурі голосом заговорив цей мертвяк, застогнав:

— Простіть мені, браття, я грішник великий, проклятий небом. Я грабував, мучив людей, губив родини, ганьбив чесних доньок, забив чоловіка моєї сестри... Це кара за той страшний гріх. Простіть, моліться за мою грішну душу!

І перше, ніж хто небудь схаменувся, він підвівся на ліктях, перехилився за борт і зник під чорною хвилею.

— Ратуйте! — гукнув приголомшений Богдан; та через хвилину чайка вилетіла вже на другу бурхливу гору, а над бувшим проваллям здіймалися вже нові пінисті гребені.

— Лиши, пане отамане, — відізався понуро дід, — не знайдеш його; море не вертає свої добичі. Тай без того він уже не встав би; може дотягнув би ще до ночі, не далі, а так, хоч укоротив собі муки.

— Так, укоротив, — сказав схвильованим голосом Богдан, — тільки він тоді не про свої муки дбав, а про своїх братів-товаришів; для їх ратунку послав він так поспішно на суд свою душу. Помолімося за неї, друзі!

— Прости йому, Боже! — підніс дід руки до темного неба, і всі перехрестилися, зняли побожно шапки і сказали тихо: „Царство небесне, вічний покій!“

— Гей, батьку, пане отамане, — гукнув через деякий час молодий козак Розсоха, — дай допомоги! Вода заливає чайку!

— Веслярі вниз! — гукнув Богдан, — вичерпуйте шапками, пригорцями, чим будь! Тільки швидше, хлопці, швидше! Буря вже стихає!

Половина гребців кинулася відливати воду; підба-

дборилися також їх товариші. Отаманові слова підбадьорили всіх. А буря хоч і не стихала ще, але й не збільшувала своєї люті; хмари ставали прозоріші й ясніші; відірвані їх крила вже не доторкалися до пінистих верхів хвиль; вітер тільки стогнав; але серед глухого, грізного шуму вже не чути було зловісного виття та свисту.

— Тримайтеся, хлопці! — гукнув дід, — уже перебісилося море! Помирилося на небіщику! Разом тільки, разом!

Богдан глянув навкруги і помітив, що море ніби й потемніло, і прояснилося; поблизу чорніли рухомі безодні і здіймалися темні хвилі, а в далечині білі пінисті гребені хвиль покривали весь обрій непроглядною білою імлою, ніби там віяла метелиця; та тепер ця імла ставала ніби прозоріша, крізь неї вже виднілися темні обриси великих валів. Та хоч як пильно дивився Богдан, одначе не помічав на їх верхах жадної чайки.

— Щось діду не бачу я, — звернувся він трівожно до Нетудихати, — жадної нашої чайки.

— Чорне море розкидає, — мотнув головою старий, — тільки потопити, навряд чи потопить: ці крила не дадуть човнові перекинутися... Хіба що море розсатанівши, повідриває їх.

І дійсно, снопи очерету, міцно прибиті до боків чайки, ратували її; вони тримали її в рівновазі, і не дозволяли хвилям перекинути її.

— Еге, та буря вже минає, — показав дід на далекий обрій, приставляючи одну руку до очей, — он синіє, ніби волошка в житі, синіє небо. Не журіться хлопці. — гукнув він весело до всіх, — кінець бурі! Пригадайте моє слово, не мине навіть години, як засиніє небо і засвітить на ньому любе сонечко!

— Дай Боже! — відізувалися веслярі, вимахуючи енергичніше веслами.

— Хоч би обсушило, а то з нас аж хлюпає. — зауважили інші.

— За те чисті тепер, добре викупалися! — зажартував також отаман.

— Правда! — відізувалися всі одним реготом, і понурий вираз облич відразу зник, очі оживилися вогнем, почулися стримані розмови.

Дід мав рацію; сині точки на краю обрїю витяглися в великі ясні плями, нарешті також над головами козаків розірвалася темна завїса, а услужний вітер почав дерти її все більше й більше і гнати геть шматки хмар... А от виглянуло сонце, освітило скаламучене грізними хвилями море, і воно заблисло темними сафірами, а на гребенях хвиль смарагдами.

— Як гадаєте, діду, — звернувся Богдан, витираючи рукавом сорочки піт, який виступив на чолі великими краплями, — де ми тепер? Куди нас, по вашому, занесло?

— Та здається, гнало нас більше до Криму. — відповів подумавши дід, — адже вітер з початку бив нам у потилицю, значить, гнав нас просто на південь, а потому повернув ніби в праву шоку... Значить, з заходу почав віяти, отож виходить, що повернув на Крим.

-- А як гадаєте, чи далеко може бути Крим?

— Та хто його знає? — сказав дід... — коли повернути лівіше, то швидко, гадаю, і берег можна побачити. Треба нам вичекати на товариство... Чайки швидко збіжаться. Як тільки перестане бурхати, так і почнуть виринати з моря.

— Так, треба почекати, — сказав Богдан.

Тимчасом небо вже зовсім очистилося і світило вже ясною блакиттю; тільки на східному краю обрїю темніли ще кусники роздертої, зникаючої хмари, а захід весь був залитий промінням яскравого весняного сонця; воно

вже добре гріло й радувало мокрих і перемерзлих козаків.

— Ех, добре! — сказав весело Розсоха, скидаючи з себе сорочку. — Тіло так швидко загірється.

— А що, браття, — сказав другий, — це й справді так краще буде — скидайте всі сорочки!

— Це добре, хлопці, — усміхнувся також дід, — без мокрого швидко загірється, а сорочки викрутять та повісять на реях; на вітрі та на сонці вони швидко висохнуть.

Усі заметушилися, і через кілька хвилин на лавах сиділи вже голі по пояс заporожці, блискаючи могутніми своїми бронзовими тілами. Богдан дозволив ще дати кожному по кухликові оковитки, і розігріті сонцем та горілкою веслярі взялися знову до праці з незвичайною енергією.

Вітер помітно стихав, і хоч хвилі ще грізно ходили по морю, та чайка вже вилітала легко, не стрибаючи, на блискучі гребені і рівно спускалася в шафірову глибину. Богдан, переконаний, що небезпека вже минула, віддав стерно керманичеві і пішов у свою каюту переодягнутися білля та одягу.

Тут вид порожнього ліжка, на якому ще недавно лежав його нещасливий товариш, стиснув серце Богдана сумом: образ його приятеля стояв перед ним і благав його врятувати і захистити його доньку... І цей загублений янгол, ця зірвана квітка ставала йому особливо дорогою... Та хіба він може тепер, без шкоди для рідної країни, кинутися розшукувати її? Адже він лишив у руках татарки свого дорогого названого сина, може бути на певну загибель. Та щож було робити? Лишив би навіть рідного, як би так трапилося. Не можна жертвувати всіми для одного, — казав собі Богдан; та не зважаючи на це, серце його нило. Одно тільки давало йому ще деяку потіху, це думка про те, що Олекса чудово говорить

по татарськи і лицем подібний до татарчука. Може бути, помилують, лишать у полоні?... Та тільки навряд! Вірніше, що його або повісили, або вже пустили на дно...

Богдан швидко переодягнувся і вийшов на чардак.

— А що, чи не видко ще чайок? — спитав Розсоху, якого стрів по дорозі.

— Ні, батьку, — відповів той, — хоч в одному місці ніби щось маячить.

Богдан наказав зменшити біг чайки і вистрілити з гармати. Здрігнулася чайка, загуркотів вистріл, і через кілька хвилин почувся серед гуку моря відгук такого самого вистрілу: це або був жарт жартовливої луни, або друга чайка відповідала на отаманський заклик.

— Будемо чекати, — сказав Богдан, — то таки біжить одна наша чайка. Може милосердний Бог поверне також інші. А ми, браття, підкріпімо тимчасом, чим Бог післав, свої сили: треба підживитися, виголодніли мабуть добре!

— А таки так, батьку отамане, — відгукнулися весело деякі, — навіть весла погризли би!

— Ну, тоді тягни, Розсоху, з комори харчі, — усміхнувся смутно Богдан і відійшов до стерна на чардак.

Чайка посувалася наперед рівними широкими скоками. З чардака Богдан вже ясно бачив чайку, яка бігла до них, а незабаром в далечині він побачив ще одну. Богдан наказав стріляти кожної пів години, а сам пильно дивився, щоб вони не притягли якого ворожого корабля.

Пообідали, а радше пополуднували запорожці і закурили люльки. Почалися тихі розмови; товариші оповідали про свої вражіння підчас бурі, та найбільше говорили про загибель Морозенка та саможертву Грабини. З глибокою побожністю згадав кожний що небудь добре про нього і просив Бога порухувати йому те на тому світі: кожний висловлював свій сум про товариша; та

про його останню сповідь, про його гріхи, в яких він прилюдно покаявся, ніхто не сказав ні слова, ніби цим добровільним забуттям товариство прощало йому все за його добру душу, за щире серце.

Вже сонце спускалося до заходу, а чайок зібралоя штук двадцять, не більше; козаки зробили військову раду і рішили зачекати в цих місцях цілу ніч, стріляючи від часу до часу з гармат, а коли чайки не зберуться до ранку, значить, їх занесло кудись далеко, або багато з них загинуло; адже буря була дуже люта і могла потопити багато чайок; тоді вранці треба буде порадитися, що робити далі. Очевидно, що нападати такою горсткою на азійські береги було би нерозумно. В Богдановій душі заворушилася надія що до Кафи. А тепер на ніч він скермував свою отаманську чайку не до берегів Криму, а в отверте море.

Не встигло ще сонце сісти, як Богдан помітив на кінці обрїю не чайку, а справжній морський корабель, по всякій імовірности турецьку галеру. Богдан показав на неї рукою і звелів налягти на всі весла; чайки полетіли навперейми кораблеві. Богдан знав, що до галери чайки можуть підїхати досить близько з боку сонця. Запорозькі чайки сиділи так низько в воді, що їх можна було доглянути лише зблизька. Тому Богдан прискорював біг чайок без жадного ризика, бажаючи ще перед повним смерком підїхати до ворожого корабля, оглянути його, зміркувати силу його оборони і приготуватися до нападу в цілковитій пітьмі, так коло півночі, коли залага корабля найміцніше спатиме.

Корабель мусів їхати проти вітру і тому поволі посувався наперед, а чайки летіли стрілою і незабаром випередили корабель; тепер він хитався перед їх очима на хвилях на які пів верстви, не більше; це була добре узбровена галера середніх розмірів; вона плила, як здавалося, з Криму до Босфору.



Скликавши свої чайки, Богдан дав такий наказ: триматися півколом зпереду галери в однаковій віддалі тихо, — щоб не було ні гомону, ні жадної іскри, не то що люльки. Оглянути добре зброю та порох: коли замочився, набити порохівниці та мушкети сухим, оглянути кремені та панівки; приладити гаки та драбини; на чайках лишати лише стерничого та десять веслярів, а всі інші в бій. Напад після першого співу півня; оточити галеру з усіх боків, вистрілити разом з мушкетів і відразу зачіпляти галеру гаками і лізти на неї; щоб кожен мав набиті пістолі, в руках шаблі, а в зубах запасні ножі.

— Про відвагу нема що й казати, — закінчив Богдан. — Кожен з вас має її доволі, а для доброго кінця потрібна тільки осторога для нападу та напір разом. Галера ця, очевидно купецький корабель, а тому на нас там чекає багата і пишна добич. Ну, з Богом, мої друзі, доброго щастя! — уклонився всім Богдан.

— Спасибі, отамане! — тихо загуло з чайок, — і вони роз'їхалися широким луком під покровом ночі, яка вже впала на море. Швидко нічого не було видно навкруги крім зір на небі та блимаючих вогників на ворожій галері.

Тиша й темрява. Вітер зовсім затих, тільки часом чути тихі зітхання ще не зовсім заспокоєного моря; втомлені хвилі вже не женуться одна за другою, а ліниво підіймаються, ростуть і падають тут на місці тяжкими масами: на них блискають та дріжать поблизу бліді іскорки відбитих у воді зірок; все одноманітне й понуре, час минає непомітно.

Стоїть на своїй чайці Сулима, з тривожною нетерплячкою дивиться по боках, чи не рушаються сусідні чайки. Та сусідніх чайок не видно, а тільки ліхтарі на галері стали ясніші та більші: чи це від темряви, чи галера насувається... Це й добре було би, менше праці для

вєслярїв, та дїдько його знає, коли нападати. У нього, як на лихо, півень на чайці підчас бурі загинув, — от ти і вгадай!

— І як ти, — звертається докірливо Сулима до свого кухаря, — не доглянув півня?

— Та що з ним, пане отамане, зробиш, узяв, тай здох!... Ми його привязали за ногу, а як почали переливатися хвилі, та бити його головою до перекладини, він і витягнувся...

— Ото лихо, а тепер без півня хоч плач, — гнівався Сулима. — Ти прислухайся, може почувеш крик півня з якоїсь сусідньої чайки.

— Та я прислухаюся.

— Стій, тихо! — схопив його за руку Сулима і занімів.

У тиші між плюскотом моря чувся не то далекий хрипкий крик півня, не то хропіння з присвистом.

— Півень? — запитав його Сулима.

— Здається, він, — відповів кухар. — Чуєш отамане, як співає?

Та Сулима від хвилювання вже не міг нічого ні чути, ні міркувати, бо інакше він в цьому півні легко пізнав би хропіння козака Запридуха; серце його заколотилося дикою відвагою, очі наллялися кровю, і він гукнув не своїм голосом:

— За весла! На галеру, гайда!

На сусідній чайці його крик підняв таку саму тривогу, і вона полетіла за Сулимою, а інші чайки, нічого не підозріваючи, чекали на півнів.

Стоячи на носі своєї чайки, Богдан теж почув якісь вигуки і неясний шум весел; та він був глибоко певний, що ніхто не порушить його наказу, і подумав, що це йому просто так здалося; одначе на чардаку ворожої галери заблискали вогники і змусили його стрепенутися.

Раптом на ній вибухли блискавки і почулося гуркотіння гармат.

Гарматні кулі прогуділи в темряві над їх головами, а зараз за ними почулися вистріли з мушкетів коло самої галери і показали, що вже хтось почав напад; тому Богдан голосно гукнув:

— За мною, вперед!

А Сулима, опинившись з другою чайкою коло самого борту і не знаючи, чому спізнилися інші, не наважився сам лізти на галеру, а чекав на товаришів; а щоб обдурити і перелякати ворога, вони почали крутити „веремію“, себто стріляти разом з мушкетів, з'являтися несподівано з другого боку, знову стріляти, з'являтися знову в іншому місці і так далі. Все це робив він з другим отаманом так зручно, що галера, побачивши в цих двох чайках цілу купу їх, почала відступати. Колиж на допомогу підійшли ще три чайки, Сулима вже наважився напасти на корабель з носу. Гаки зачепилися за боки галери, на борти закинули драбинки зі шнурів, і по них полізли завзяті під охороною безперестанного вогню з мушкетів. Та галера теж боронилася завзято: перші завзяті полетіли всі трупами в море; ранений Сулима повис безвладно на руках у свого товариша; розлучені за свого курінного отамана козаки кинулися на галеру, та стрінули на чардаку жорстокий відпір. Розпука та жах надавали відваги ворогові, який збився на носі; число ворогів було більше від числа тих, що напали.

Багато вже полягло завзятців, багато полетіло козачих душ до темного неба; нарешті між нападаючими хтось гукнув: „Вогню! Печи їх!“ — і палаючі смолоски впилися в дервяні осмолені боки галери. Тимчасом до керми підлетіла отаманська чайка, і Богдан без вистрілів зачепився залізними гаками за галеру; закинувши драбину зі шнурів, він перший виліз на

чардак; слідом за ним скочив Розсоха, а потому також інші. Татари, перелякані чорним димом, кинулися були назад, та побачили на чардаку чорних шайтанів. З розкуйовданими чупринами, з кривавими широко отвореними очима, з вишкіреними зубами, з шаблями та келепами в руках, з диким вереском та реготом, нагадували вони собою дійсно виплодків з самого пекла. Вони прожогом кинулися на приголомшених ворогів. Ці, не знаючи від кого боронитися, збилися посеред чардаку і давили один одного, відступаючи. Почувся стогін, прокляття, поллялася кров... На залишені без оборони боки галери напали всі сили чайок. І швидко весь чардак був повний запорожців. Вони налітали з усіх боків на ворогів і з криком — „Бий невіру!“ — безпощадно убивали татар та турків; ті вже й не боронилися, а кинули зброю і благали лише пощади. Та озлоблені запорожці, особливо Сулімівці, нічого не чули й рубали всіх у пень.

А з чорних хмар диму вже почали вилітати гадючками блискучі язики; вони обвивалися навкруги щоголі і незабаром пожежа вибухла на добре. Закривавлені, обкурені порохом димом, ніби пекельні тіни, бігали запорожці по чардаку, здоганяючи і шукаючи свої жертви, а жертви кидалися безнадійно, кидалися з розпучкою в море тай там чигала на них невмолима смерть. Коли чардак очищено від ворога, запорожці кинулися по добич в середину галери. Богдан кілька разів пробував спинити цю різню, та за страшним гвалтом не було чути навіть його гучного голосу.

— Не всіх бийте! — залишіть язиків! — кричав він, почервонівши від натуги, та ніхто не чув його наказу. Нарешті Богдан підняв високо булаву і ревнув страшно: — Стій! Згода!

Цим разом запорожці почули крик отамана, і всі спинилися.

— Досить убийств, — кричав отаман, — перешу-

кайте галеру і здобудьте мені живих язиків, а може тут є де також невільники — брати. Спішіться: вогонь швидко нас вижене!

— Слухаємо, батьку, — відізвалися козаки і кинулися юрбою в середину галери.

Незабаром чардак коло керми покритися добиччю, яку тягли козаки: з'явилися паки з дорогою габою, адамашком та іншими матеріями, викочувано цілі бочки дорогого вина, в одну купу звалили зброю, а в другу золоті кубки, срібне начиння та скриньки, повні червінців. Усе під доглядом діда переносили звідси на отаманську та інші чайки, щоб потому поділити по товариськи. Швидше і швидше бігали по всіх закутках козаки, та нігде не знаходили живого товару, тільки витягли з-під перекиненої бочки двох татарчат; та вони не могли сказати від страху, хто вони й куди їх везли. Лайка, тупіт та стукіт розлягалися навкруги, й їх покривало лише гудіння полум'я, яке охопило всю передню частину галери і вилітало огневими крилами з горючих рей та вітрил до кривавого неба.

— Гей, хлопці, швидше, — гукав дід з глибини галери. — Швидко й до пороку дійде огонь!

— Назад на чайки! — гукнув наказуючо Богдан, стукнувши подражнено булавою.

Козаки з укритою досадою почали вилазити на чардак, та побачивши страшний образ пожежі, спішили на свої чайки.

Раптом десь під чардаком почувся жіночий крик; він дзвінко пронизав зростаюче гоготіння вогню і впявся Богданові в само серце... Щось ніби знайоме, рідне, почувлося йому в тому голосі.

— Хто там? Спиніться! — кинувся він на поміст, та в цьому часі на чардаку з'явився запорожець зі звірячим виразом обличчя; на руках у нього билася якась молода красуня — туркеня.

— Оце так штучка! — ричав осатанілий козак. — Потішимося, братця!

Яскрава луна бушуючого вогню ефективно освітлювала поблідле від жаху личко, повне чарівної молодості краси, та похилене над ним люте обличчя звіра.

Богдан глянув і несамохіть скрикнув: в цьому чудовому личку він пізнав образ, який колись бачив у сні в степу, і якого він не міг забути. Крім того також опіс який дав Грабина про свою доньку, чомусь майнув блискавкою перед ним у цій хвилині. Золотаве волосся дівчини спускалося хвилями з рук козака до самої землі, сині очі дивилися з якимось несамошитим жахом; все її струнке гнучке тіло билосся й вилося в його руках.

І жаль до невинної істоти, і захоплення перед незвичайною красою дівчини охопили відразу серце Богдана. Вратувати за всяку ціну, — рішив він в одній хвилині і кинувся до Розсохи.

— Ні з місця! — гукнув, грізно піднімаючи булаву, — ти порушив найголовніший запорозький закон, — за жінку і в мирному часі належить у Січі смертна кара, а тим більше в поході...

— Ну, ні, пане отамане, — відповів нахабно непевним голосом Розсоха, — лише в самій Січі не вільно нам возитися з бабами, а за межею... ніхто не має мене навчати! — і він нагнувся підняти дівчину.

— Тільки порушся! — націлився Богдан пістолем до його голови.

— Щож це, панове товариство? — гукнув Розсоха і подивився навкруги каламутними очима. — Не вільно козакові своєю добиччю потішитися! — похитнувся він, — який небудь... Бог зна хто... і вяже волю козаку. Та коли так, коли не мені, так і нікому! У вогонь її, цю туркеню-поганку!

Богдан спустив курок. Порох на панівці пахнув, та підмочений набій не вистрілив. Кинувши на бік пістоль,

Богдан схопився за другого, а Розсоха витягнув шаблю; та дід заслони́в собою Богдана і гукнув голосно:

— Вяжіть, браття, Розсоху; він п'яний і підняв на батька отамана руку!

Козаки кинулися, і після короткого опору повалили та звязали Розсоху.

— Віднесіть його на Лопухову чайку, — сказав, запанувавши над собою Богдан, — так звязаного та приставимо його на Січ на раду.

— Не така справа, пане отамане, щоб вражого сина до самої Січі харчувати, не така, браття товариші, не така! — відізався дід. — Чи чувано, браття, щоб чесний козак, не то що в поході, а в самій битві міг нализатися так як свиня, заллятися смердючою горілкою до того, що на батька отамана насмілювався підняти руку? Та чи було коли, панове товариство, таке падло між нами?! Та хто схоче бути разом з таким юдою?

— Ніхто! Ніхто! — заревли навкруги козаки. — Смерть йому!

— Смерть! — підніс дід руку. — Його вже й на Січі карали за баб та п'янство; нема іншого засуду, як смерть!

— У море його! — підхопили голоси в задніх рядах, і перше ніж Богдан устиг сказати слово, десятки рук підняли Розсоху і кинули в море, — тільки бризкы розлетілися навкруги огненними краплями.

— Не варта, синку, його й жалувати, — відповів, звертаючися до Богдана, дід. — Наша сила тільки й тримається нашим законом, а коли ми будемо топтати його, доведеться пропасти всьому товариству. Собаці собача й смерть.

— Правда, діду, правда! — загули навкруги козаки.

— Тількиб кинути за ним на додаток ще й цю туркеню! — сказав хтось у задніх рядах.

— Кинути, кинути! — закричали інші.

Богдан зблід і кинувся до нещасливої дівчини, яка лежала непритомна на підлозі.

— Чекайте, браття! — підніс він булаву. — Пальцем не руште! Коли вона жива, нам потрібний язик: адже ви постаралися всіх витяти, і тепер ми не знаємо, від кого й куди тікати; а друге, хіба ви не бачите, що це й не туркеня і не татарка, а полонянка, може бути, навіть нашої грецької віри? Може бути, навіть донька нашого товариша Грабини, який згинув для нашого добра.

— Рація, синку, — сказав дід — за що вбивати невинну дитину?

Козаки почухалися в потилиці і мовчки поспішили на свої чайки, бо вогонь швидко ширився на кораблі, і на ньому вже не можна було далі лишатися.

Богдан наказав козакам знести обережно панну і покласти її в його каюті, а діда попрохав, щоб він допоміг очутити її, і сам останній зліз у чайку.

— Гей! Відходь від галери подалі! — гукнув він, і освітлені кривавим вогнем чайки розсипалися ключем по морю.

## XXII.

Попрохавши діда піти до вратованої панянки, він лишився на горі, на чардаку. Неясна свідомість, що таку красуню, — саме її, — він колись бачив у сні, неприємно вразила його, викликавши якесь забобонне почуття. Богдан з початку сміявся зі своєї бабської химери. Хіба могли риси якогось невиразного привида так докладно залишитися в пам'яті, — казав сам до себе, — щоб майже через рік можна було пізнати в них живу істоту? Адже це лиш примара була, сон... Може бачив я де панночку або ангела на образі, сподобалося мені личко, а потому приснилося... Ет, сон — мара! — махнув рукою, ніби бажуючи відігнати від себе цю думку. Та вона настирливо кружляла в його голові і ше-



потіла до вуха: це вона — твоя доля. Не дурно тобі послано той віщій сон, — це віщування!

Богданові стало лячно; він розгнівався на себе і вилаявся на голос: — Чорт зна що до голови лізе... Нісенітниця! Та зрештою, геть їх, усіх цих красунь до нечистого батька! Він насунув собі на очі шапку і почав любоватися видовищем пожежі на морі.

Образ був дійсно величній і страшний. Уся галера палала, як величезне вогнище; огненні язики, ніби велитенські гадюки, звивалися і підлітали високо до неба; чорний дим, освітлений знизу вогнем, висів над ними пекельними хмарами; море палало навкруги кривавим відблеском; чайки здавалися червоними плямами, розкиданими по хвилях, а само небо й море чорніли зловісною птьмою.

Богдан підняв прапор і дав чайкам знак збиратися. Коли вони стали навкруги, отаман дав їм наказ: — Негаймо піднести вітрила і гнати чайки на всі весла подалі від цього вогнища, бо він напевно притягне сюди местників, а тримати шлях краще до Дунаю. — безпечніше, та й вітер туди дме.

— Ну, а коли наскочить який чорт на наш слід, — казав далі Богдан, — то збити його з пантелику, роз'їхатися на всі сторони, та тільки, щоб не заблукатися, тримати тоді всім шлях по зорях.

— Гаразд, гаразд, батьку! — загуло з чайок.

— А чи багато наших завязтців полягло? — спитав наказний отаман.

— На нашій чайці ні одного, — відізвався дід, — усі, хвала Богові, цілі.

— На Вернигоровій шість козаків забито!

— А на нашій душ девять!

— А на нашій цілих двадцять — гукнули з задніх чайок.

— Ех, жаль! — зітхнув Богдан, — прийми, Господи, їх душі, щоб і нас добрим словом спогадали!

Усі зняли побожно шапки.

— Ранених є досить, — відізвалися з далекої чайки, — а отаман Сулима при смерті лежить.

— Сулима, лицар славетний? Швидше їдьте туди, діду, — гукнув Богдан, — і дайте поміч!

— І в нас є ранені, і в нас, і в нас! — почувлися голоси з ріжних боків.

— Панове товариство, — відповів Богдан, — зараз до вас їде дід знахор з ліками та помічниками, слухайте його ради; уважайте-ж, не відставайте, а тримайтеся купи. Ну, тепер з Богом, гайда!

— Слава батькові отаманові! — загуло у відповідь з усіх чайок.

Отаманська чайка поїхала наперед; раптом страшний осліплюючий блиск роздер на половину все небо. Полетіли до зір потоки вогню, почувся страшний гуркіт, а через хвилину все покрила темна мрака...

— От і гаразд, — сказав дід, — маяк погас, а в темряві вороги чорта лисого побачать.

Все замовкло навкруги; чути тільки рівномірні удари весел та плюскіт хвиль. Небо знову затяглося мракою, так що не видно було вже зір. Стоїть Богдан на носі чайки і дивиться на понуре небо; і знову в душі його прокидається якесь почуття, що між цєю панночкою та тим сном, який він бачив, існує якийсь таємничий, фатальний звязок...

— А що панночка, Рябошапка, — спитав він недбало одного молодого козака, якого післав до неї разом з дідом, побачивши його недалеко від себе, — чи очутив її дід?

— Віджила, що їй? — відповів той жваво. — Сидить, забилася в куток і тремтить, як у пропасниці...

— А дід що?

— Дід нічого... Поприскав на неї водою, від переполоху нашіптував, заспокоював її...

— І панночка розуміла його? Як же він з нею говорив?

— Та він і по нашому і по татарському закидав... А панночка бідолашна дивиться великими очима, склала рученята оттак і голосу не піднесе. Тільки раз ледве вимовила вона: „На пана Єзуса, на Матку Найсвентшу!“

— Так вона значить полька, ця бранка? — сказав Богдан. — І може бути... Де дід? — швидко урвав він.

— Поїхав на Сулимову чайку.

— Слухай, Рябошалко, — сказав до нього поважно Богдан, — ти повартуй тут; якби що сталося, дай мені знати, постукай наприклад ногою до чардака, а я піду довідатися, хто ця бранка, та розпитати її.

— Добре, батьку, будь спокійний, — утішився козак з такого підхлібного доручення пана отамана.

Обережно спустившись сходами отаман, тихими кроками пішов до дверей, та перед ними спинився. Незрозуміле хвилювання захопило йому дух. Він почував у серці і радість і якийсь страх. Заспокоївшись трохи, відчинив двері і ввійшов до маленької каюти. Каганець освітлював її червонявим, блимаючим світлом. В куті на каналі вся скулена, як спіймана в сільце пташка, тремтіла й дивилася на нього з переляком уратована ним від смерти панянка. На вигляд вона могла мати літ п'ятнадцять, не більше: щось діточе, непорочно чисте відбивалося в рисах її личка і в усій, ще не дозрілій постаті, та разом в ній було вже стільки чару, що навіть за grubілий в суворому життю козак зацікавив біля порога і не зводив з неї зачарованих очей.

А панянка була справді незвичайно гарна. Біде її личко з легкими прозорими румянцями було облите золотими хвилями кучерявого волосся; вони примхувато

спливали з-під малинової оксамітної шапочки, прикрашеної перлами, і спали на плечі; тонкі темні брови ніжними луками рисувалися на чудовому мармуровому чолі; з-під довгих, майже чорних вій дивилися боязко великі сині очі, і в глибині їх, як у морі, таїлися якісь чари; а носик, і уста, і заокруглення личка дихали такою мистецькою чистотою ліній, таким дівочим чарівним привабом, який міг зворушити навіть серце, що звикло лише до боєвих радощів. Чудове турецьке убрання, яке показувало кокетливо крізь прозорі шовкові тканини стрункий стан панночки та лагідні лінії ще не зовсім розвинених форм, доповнювало чар.

Ніби очарований невідомою, таємничою силою стояв нерухомо Богдан і чув, як щось гаряче піднімалося в його грудях вище й вище, як задушлива мрака закривала йому очі і дихала горячом в лице. Панночка не рухалася, та змішання козака трохи підбадьорило її, її очі її блиснули ніжним вогнем, а в кутках рожевих, привабливо зарисованих уст заграло щось ніби усмішка. Тяглася довга хвиля мовчанки.

— На Бога, на Пана Єзуса! — перервала нарешті зворушуючим, співучим голосом панна, склавши на вхрест на грудях руки.

Цей голос здався Богданові чарівною райською музикою і змусив схаменутися. — О, моя ясна панночко, — почав казати по польськи — не бійся, ти в руках вірних приятелів! Та скажи мені, хто ти? Яким чином, по волі чи по неволі ти на турецькій галері?

— Я, шановний пане... Богом посланий мені спасителю, — сказала, тремтячи панночка, й її голос був повний благання та палкої вдячності, — я з нашого польського краю... Уратувалася підчас нападу з циганкою... і нас захопили в неволю... Милосердя! Пощади! — благоголю вимовила вона, і дві великі сльози, як дві перли, повисли в неї на вигнутих віях.

— Прізвище, як прізвище панни? — захвилювався Богдан, вражений згідністю деяких фактів та виглядом дівчини з оповіданням Грабини, згідністю, яка кинулася йому до голови також в першій хвилині на горючій галері. — З якого роду панна? Чи давно з нашого краю?

— Я зі старого шляхетного роду панства Грабовських та Осолінських, — почала казати панночка; та Богдан перервав її радісним, схвильованим вигуком:

— З роду Грабовських? Донька Грабини? Мого приятеля, мого побратима? Так я не дурно прочував? Панну звать Марилькою? — засипав він її питаннями, поривчасто підійшовши до канани і нервово взявши похолоднілі її руки в свої.

Ще ширше отворилися від здивування та радості в панночки очі і вона, забувши вже свій переляк, гукнула з діточою радістю: — Так, я Марилька, Марилька! Пан знає мого батька, знає, де він? Пан його приятель? О, Господи, о мій Пане Найсвентший! Як ми довго й даремно шукали за ним, як я скучала за ним... Як я люблю мого нещасливого, дорогого татуня! — сплеснула вона руками.

— Бідна, бідна дитино! — зітхнув зі спочуттям Богдан.

— Так батька нема? Загинув? — затремтіла вона, як підрубана в корені молода берізка, похилилася наперед і з жахом спинила на ньому повні сліз очі.

Богдан зрозумів, що він нерозумно виговорився, і що правда забила би жалем цю дитину. Він сів коло неї на канані і замість відповіді з пошаною поцілував її тонку, ніби зі слоневої кости виточену руку.

Ця ласкавість зворушила до кінця панночку і викликала вибух страшного суму в її самотній душі. Марилька прихилилася головою до грудей свого спасителя й гірко заридала.

— Заспокійся, заспокійся, моя дорога дитинко, — почав потішати її незвичайний до жіночих сліз козак, який зовсім змішався, гладячи ніжно рукою її шовкові кучері. — Квіточко моя, ягідко, не рви свого серця тривогою... Дасть Біг, ми знайдемо батька... Я для нього не пожалував би життя... Він мій приятель, брат... І присягаю на все святе, — підніс він урочисто голос, — що донька мого побратима для мене так само дорога, як її батько, навіть більше... — і він притис її голівку до грудей і поцілував запашне шовкове волосся.

— Так він живий, мій дорогий татко? — піднесла Марилька заплакане личко і глянула на Богдана таким радісним, вдячним поглядом, що його тепле проміння дійшло до найдальших закутин козацького серця. — Живий? — допитувала вона, присуваючи ближче своє ніжне личко до змішаного, бронзового обличчя козака. — І пан лицар знайде мені його, поверне? О, як я буду за те вдячна! Як я буду за те папа... — і спинилася соромливо, не докінчивши речення.

— Люба дитино, янголе небесний... — прошепотів з почуттям козак, ухиляючися від отвертої відповіді на її питання. — Я знаю, батько твій недавно, дуже недавно був живий і зовсім здоровий... Він з цього розбійницького нападу вийшов здоровий... Так щож би йому могло статися?... Заспокійся, не турбуйся... Знайдемо! Далібуг! Ми самого чорта витягнемо за роги з пекла! Витри-ж свої оченятка, моя зіронько! Усміхнися!

Та Марилька вже давно всміхалася крізь сльози, і освічена цим щасливим усміхом її краса ще більше сліпила.

— Розповідж мені краще все про себе, розповідж мені про всі пригоди та нещастя, які перебула ти в таких ранніх літах, — казав далі Богдан, запановуючи над собою і сідаючи на колоді, яка стояла коло канали.

— Я скажу панові все, що знаю. Мені нема чого

таїти, — почала Марилька, перериваючи часто глибокими зітханнями свою мову. — Ми з Млієва... Мої батьки були дуже багаті.. Я була тільки одна в них, вони мене пестили і берегли, як зіницю ока... Пишнота та любов оточувала мене від колиски. Та мати моя, памятаю, завсіди була сумна та бліда, багато плакала, сумувала і чахла. Батько рідко бував дома, хіба тільки на пишних ловах... А то більше проводив час на лицарських бенкетах та потіхах. Ми з мамою майже звикли до своєї самотності. Вона сама вчила мене, втішалася своєю Марилькою та молилася, а я, — заговорила вона жартовливо, кокетливо, — я бігала по порожніх саях нашої палати, ходила в густому, густому тінистому саді, здебільшого сама... І все думала. Ріжні річі приходили мені до голови з прочитаних казок, історій, з оповідань мами та ксьондза, який жив у нашому замку. Він дуже мене любив, пестив і називав крульовою... Мені здавалося, що я дійсно або могутня чарівниця, або славетна князівна, або володарка невірних, або московська цариця... І все пишне лицарство кланяється, весь нарід, вся чернь падає в ноги... А як я усміхнуся до них — усі щасливі; а гляну суворо — усі затремтять і схилять сумно голови... Тільки що це я оповідаю? — схаменулася вона раптом, вся почервоніла і по діточому затулила рукою собі рота.

— Кажі. кажі, моя зіронько, моє сонечко, — відвів тихо Богдан її руку, — мені так любо тебе слухати.

— Мій покровителю, мій добродію! — заговорила співучо щирим голосом панночка, — я не знаю чому... я вперше бачу пана, а мені теж здається, що пан близький. близький мені родич, що при ньому нічого не страшно, а тільки добре, так добре! Так, так, — задріботіла вона, — весь майже час ми були з мамою самі... Та до нас часом заїздив мій дядько, рябий, рябий з зеленими, як у жаби очима, якого я страшенно боялася... і тікала

до саду, щоб не бачити... Та й мама блідла завсіди, коли чула коло брами його сурму.

— Теж Грабовський?

— Ні, Чарнецький... з Волині.

— Чарнецький? — перепитав Богдан, — розумний і відважний пан... бундючний трохи та заздрісний, а вояк добрий.

— Не знаю, та з усього було видно, що він страшно лютий: я не могла знести його погляду... і мама теж... Він щось завсіди наговорював на батька, загрожував і чеплявся до мами... І мама завсіди довго і невтішно ридала після його від'їзду, ставала все блідшою та блідшою, аж поки мусіла лягти до ліжка... Ах, які тоді потяглися сумні дні та ночі! Я не відходила від її ліжка... Мені вже тоді йшов десятий рік, і я розуміла, що швидко втрачу свою дорогу маму... І вона згасла... згасла тихо і покірливо, не дочекавшись навіть батька... Ох, і стала я з того страшного дня сиротою! — стиснула свої тоненькі пальці панянка і відкинула голову назад, дивлячися безконечно сумним поглядом в якусь невідому далечину. В усій її постаті проглядало вже не діточе горе, а глибокий сум.

Богдан мовчав, не перериваючи цієї тяжкої мовчанки, навіяної споминами.

— Батько приїхав пізно і застав мою маму вже на столі, — почала знову Марилька, зітхнувши кілька разів і втерши хусткою з очей сльози. — Він палко обійняв мене і присягся коло труни не кидати мене ні на годину... Він сам страшенно мучився і посивів за одну ніч... А коли поставили труну в костелі і застогнали органи, з батьком стався якийсь напад: він увесь почорнів, заридав, почав кидатися й битися головою до покришки труни. Він когось благав, чогось каювся... Прости, прости мені! — пригадую, говорив він, — ти завляла... ти похилилася до землі... чиста, непорочна... Моє



отруйне дихання забило тебе... Мене прокляли небо і земля... Нема мені місця тут... Нема мені місця нігде... за мої вчинки і пекло мене не прийме!

— Нещасливий, сердешний, — тихо і зворушено вимовив Богдан, — він все перебільшував... Я знав це чудове серце... Та коли й було що, так він відпокутував...

— Так, батько страшенно мучився, — казала далі сумно Марилька, він довго лежав хорий, ледве не помер... А потому, видужавши, змінився зовсім, зовсім, так що ніхто не міг навіть пізнати давнішого грізного можновладця, і не так змінився виглядом, як змінився душею: давнішої пихи та сваволі не лишилося і сліду; до всіх зробився добрим, щедрим та ласкавим... а до мене — не можна навіть сказати, як він любив мене: жив мною, дихав мною, молився до мене. Не кидав мене ні на день. Скільки ніжності, скільки теплого почуття виявив до своєї сирітки мій татусь, як я його любила! — Марилька заплющила очі і замовкла. — Ах, — стямилася нарешті після короткого забуття, — це був найщасливіший для мене час. Ми жили самі в нашому мліївському замку. Батько мені багато розповідав про чужі краї, про звичаї інших народів, багато давав мені читати різних книжок, і нам непомітно минали довгі зимові вечери, а в літі ми ходили на проходи й їздили по лісах, по полях і по наших маєтках... Простий люд, хлоці — навіть ті полюбили батька; він заборонив жидам та економам ображати їх, остро забороняв... При мені раз кричав, що хто зачепить пальцем селянина, так він його зачепить шаблею... І такий став добрий, до смішного, що навіть раз назвав хлопів своїми братами... — засміялася вона.

— Мій любий, незабутній друг, — зітхнув Богдан, — якби таких золотих сердець було хоч трохи серед магнатів, краще було би на Україні і в Польщі!

Марилька подивилася зі здивуванням на нього

і зрозуміла в його оклику тільки те, що він щиро спочував її дорогому батькові.

— Таким чином, мій добрий, мій коханий пане, — казала вона далі, — прожили ми з татком тихо та щасливо майже чотири роки; навіть жаль за мамою вже не був такий прикрий. В цьому часі майже ніхто не заїздив до нас. Всі уважали, що мій батько трохи збожеволів... Тільки раз заїхав до нас цей звір Чарнецький; я боялася вийти і чула, як він лаявся з батьком, як чогось домагався з погрозами... Кричав, що татусь буде банітою; справа мало що не дійшла до убийства... Я закричала, вибігла, кинулася до батька, і своєю появою, здається, спинила сварку... Принайменше Чарнецький зараз відїхав. Татусь мені потім оповідав, що цей звір вимагав мене, щоб залишити батька в спокою. З того часу батько знову засумував, став понурий, до півночі почав ходити по покоях... Я часто чула його стогін і благаюче, болізне шепотіння... Я будила свою няньку, і ми йшли до батька і знаходили його часом навколішках блідого і тремтячого, з мокрими від сліз щоками... Він тяжко дихав і казав, що його переслідують якісь привиди. З того часу почали з'являтися в нашому замку знахорки, ворожки... І одна з них, стара циганка, особливо сподобалася батькові; вона вміла якось здобути його цілковите довіря; я з початку боялася тої старої, але вона вміла мене бавити та догоджувати; вона призвичаїла також мене і запевнила всіх, що страшно мене любить... В останньому часі циганка зовсім оселилася в нас; батько щедро давав їй гроші, посилав її на розвідки і слухав її рад...

Марилька замовкла і повела рукою по чолі. Її обличчя блідло все більше, очі пильно дивилися кудись, ніби придивлялися до минулих подій. Богдан уважно слухав її; кожне її слово падало палючою іскрою йому на серце і лишало в ньому слід: і сумна історія його не-

біщика приятеля, повна таємничих подій та нещасть, і доля його доньки, яку він присягався вмираючому товаришеві любити, як свою рідну дитину, — все це зворушувало його душу. Час минав. Ніч плила непомітно. Чайка все більше і більше хиталася...

— Одного разу, памятаю, — почала знову говорити Марилька поволі і з напруженням, — батько мій одержав якусь сумну звістку і поблід увесь, захитався... Ми перелякалися... Прибігла циганка, відшептала пристріт, зварила зілля і нарешті сказала, що треба, щоби тато збирав військо, бо неминуче лихо недалеско. А татусь каже їй: — „Коли, каже, це те лихо, що підняв на мене мій лютий ворог, коли воно дозріло на соймі, то мені лишається одно з двох: або підставити свою буйну голову, або тікати... Та всеж Марильки своєї не віддам! — ти вратуєш її“... Циганка почала присягатися і цілувати татусеві коліна, а я кинулася зі сльозами до нього на шию... А на другий чи на третій день... Ой! Ой! Єзус-Марія, що сталося! Обложив наш замок Чарнецький цілим військом з гарматами і почав громити його, а місточко налити... Батько звелів замкнути браму, піднести міст і присяг разом з нашою командою лягти кістками, а не віддати свого предківського добра на рабунок... Хоч він був блідий, та в його очах блискала давня відвага; він казав покликати циганку, дав їй торбину червінців та мене і сказав палко: — „У всіх той самий Бог на небі, ти присяглася ним уратувати мою доньку, тож виконай свою присягу... настав час! Ось ключ до залізних дверей в льоху, відчини їх, а там, під землею хід верстви на дві до скелі, яка серед грабового лісу, там і коні чекають... Скачи в ночі у степ, скільки зможеш, а в день переcheckай у балці... Я вас дожену, а коли не встигну через день, ви спішіть до порогів Дніпра“... Обняв він мене палко, перехрестив і повів у льох... Земля тремтіла від вибухів гармат, блискали здалека блискавки, небо було

червоне, як кров... Ой, страшно! Батько замкнув за нами тяжкі двері, і ми опинилися в могильній темряві, яка розлучила мене і з батьком і з рідним домом. „Матко Найсвентша! Нестети!“ — похилилася вона назад, бліда і тремтяча, закривши руками очі, і ридання почали кидати цілим її тілом...

Богдан злякався її гістеричного плачу, почав потішати сирітку пестощами та обіцянками, але бачучи, що це не помагає, кинувся до мисника, налляв до кубка старого меду і упрохав Марильку, щоб вона його випила. Марилька випила кілька ковтків і почула, як мід теплою струєю пробіг по її жилах. Незабаром у панночки потепліли руки та ноги, на щоках з'явилися румянці, голова легко і приємно крутилася... Її болізне хлипання відразу почало стихати й їй схотілося весело сміятися.

Марилька усміхнулася крізь сльози і ласкавим промінням своїх очей облила гарні риси відважного і шляхетного Богданового лиця, а потому, ніби чогось застидавшись, спустила їх додолу, покривши тонкими стрілками своїх темних вій. Вона непомітно відсунулася від свого покровителя і сіла на килим, прибравши граціозну поставу. Інстинктивно, невиразно відчувала Марилька, що робить вражіння своєю красою, і ця свідомість запалювала вже в діточому серці жіночу радість. А Богдан у зворушенню не відводив очей від цієї квітки і непомітно, несамохіть упивався солодкою отрутою.

— Панночко, дитино моя, Богом мені дана! — заговорив він знову після довгої мовчанки, поклавши її тонкі прозорі пальці у свою залізну руку. — Я не можу спам'ятатися від божої ласки, ніби сон те все, гарний, чудовий сон...

— Ах, пане мій! — проспівала сріблястим голоском панна. — Цариця небесна пожалувала мене; я їй так палко, так невітно молилася! — Вона підняла свої

чарівні сині очі і вимовила вже з чаруючою усмішкою:  
— То пан мені знайде, поверне мого рідного батька?

— Покищо, — зітхнув глибоко Богдан і відвів очі на бік, — нічого не можу сказати тобі, квіточко... та Бог допоможе... От, коли визволюся хоч трохи... Та ти, дитинко, не журися; адже я присягнувся бути тобі татом. Чи радієш ти другому батькові, чи любий він тобі, — не знаю, а мені моя названа донька любіша від рідної.

— Тату! — кинулася поривчасто Марилька і поцілувала несподівано Богдана в руку, а потому, коли він запротестував, відскочила назад у куток, кинувши на нього з-під лоба і вдячний і палкий погляд.

— Крихітко моя, пташинко моя, не цілуй мені ніколи рук, — почервонів розчулений, незвиклий до такої ласки козак.

— Пан — тато мені. А тата треба любити й шанувати, — лукаво усміхнулася Марилька і скулилася, як котеня.

— Люби мене, моя радосте! — з запалом гукнув Богдан, — не пожалуєш, що набула нового оборонця... Та розповідж мені, доню, як ти опинилася тут? Що з тобою сталося з того дня, як ти втікла з циганкою?

— Тікали ми цілу ніч, — почала знову Марилька, — цілу другу і третю... і спинилися в землянці. Татуся все не було, — зітхнула вона сумно. — Так минуло п'ять днів, страшних днів і ночей. Я з початку злостилася, а потому ридала та просила, щоб відьма забила мене... Перестала їсти, циганка навіть злякалася, що я схудну... Тоді вона сказала, що піде і пошукає провідника, з яким можна буде дістатися до порогів. Хоч як я боялася лишитися сама в землянці, серед тої страшної пустині, а почала навіть просити, щоб циганка швидше розшукала провідника... А коні в нас були ще з-під Млієва; вони в другій землянці стояли. Пішла циганка, а я сиджу сама... страшно, страшно! Замкнуся на засув,

тремчу вся, та „Отче Наш“ читаю... просто смерть! Ніби закопана в землі, ніби живцем похована...

— Голубко моя люба, кохана! — сказав Богдан розчуленим голосом і стиснув їй ніжно руку.

— Ай! Так болить, тату! — усміхнулася Марилька, і почала махати рукою і дмухати на пальці. — Нічого, вже минуло, — заспокоїла вона козака. — Так я й сиділа сама. Особливо страшно було в ночі: навкруги чути було якесь виття, щось драпалося й добувалося. — оглянулася вона зі страхом, — і тепер морозом всю обсяпає, — притулилася до Богдана, — а на третю ніч, — похилилася вона до самого його обличчя і вдвиглася в його очі. — Єзус Марія, якісь звірюки зі страшним гарчанням та виттям почали драпатися до дверей.

— Вовки?! — зі страхом скрикнув Богдан.

— Може вовки, а може що інше, — часто почала хреститися панна, — я кричу, а вони ще більше виють і штовхають двері, а потім чую, що вже землю почали копати... Я кричала та кидалася, поки не впала на землю, і тут уже не пам'ятаю, що далі було, тільки мене збудило знову стукання, та вже інакше: стукала й гукала циганка. Я відчинила і зраділа їй, а особливо провідникові.

— Добрий це мусів бути провідник! — устав схвилований козак і почав ходити по тісній каюті.

— Це був татарин, — казала далі панна, слідячи очима за своїм слухачем, — і дуже, дуже поганий... Вони між собою говорили по татарськи, а я нічого не розуміла. Циганка швидко зібралася, і ми поїхали степом. Їхали ми так без відпочинку день і другий: все тільки озера якісь і пустиня. Нарешті приїхали до якогось табору: все вози та вози! Татарин зник, а ми лишилися самі, і я в страху почала питати циганку, куди цей чорт завів нас. А тут підійшов до нас якийсь старий чоловік у дорогому шовковому халаті і почав

пильно мене оглядати; очі в нього так і бігають, так і палають... Все цмокає губами та мурмотить щось та всміхається, а потому почав доторкатися до моїх ніг... Я закричала...

— Чорт проклятий! — заскреготів зубами Богдан і бренькнув шаблею. — Усіх їх випатрошити! — аж кинувся він, злякавши своїм рухом панну.

— Ай! — скрикнула вона, — заспокійся пане. Він примістив мене з циганкою на якомусь возі, де була стара й молоденька татарки. Та вони на нас страшно люто дивилися, навіть лаяли, тільки я не розуміла тоді, а молода навіть два рази штовхнула мене... Я почала плакати, ховатися за циганку, а та насварила на них, так що татарки затихли і тільки дивилися гадюками з-під лоба. Ой, — скрикнула несподівано панна і притулилася до Богдана, — ми перекидаємося, тонемо?

— Ні, це вдарила в чайку бічна хвиля.

— Я боюся моря, боюся хвилі! — тулилася в пере-страху панночка.

— Наша чайка ніколи не перекинеться, ніколи, навіть у страшну бурю, — заспокоював її Богдан... Ось вона знову рівно пішла. А скажи, де ця циганка?

— Її сьогодні вбили!

— Туди й дорога! Ну, а далі що? — спинився перед нею з палаючим поглядом Богдан. — Та кажи все, нічого не затаюй.

— Та я все й кажу, — глянула на нього зі здивуванням Марилька. — Нас привезли до великого міста, я не могла добре роздивитися, бо віз закривали, бачила лише здалека море.

— Кафа?

— Так, так мені називали потому це місто... Привезли нас до якоїсь палати: високі брами, вузькі, довгі, майже покриті подвіря. А потому по сходах з рожевого мармуру, по килимах, повели нас до чудових покоїв,

неподібних до наших, а зовсім інших, — оживлювалася Марилька все більше та більше, вимахувала руками і схоплювалася з місця: вікна невеликі, пибки різних кольорів; коли сонце засвітить, то такі дивні зори лежать від них на килимах та на стінах, а килими які: як поставиш ногу, так в них уся і потоне, ось досі. — виставила вона чудову, взуту в м'який турецький „чевик“ ніжку. — А стіни які! Усі помальовані, навкруги низенькі канали, атласові подушки, курильниці з пахощами...

— І ти в такому захопленню від цієї в'язниці? — відступив навіть Богдан. — Ну, і щож далі?

— Далі? — усміхнулася панна і подивилася довго на Богдана.

— Дали нам частунок: різні печива, сорбет, помаранчі, ах, які смачні сорбети! — сплеснула вона в захопленню руками, — а потому каву, тільки чорну, гірку, а потому повели мене до другої кімнати і показали цілі шафи усякої одежі та прикрас: і шовки, і адаманки, і шалі, і перли, і самоцвіти. Очі в мене так і розбіглися. А циганка каже, що старий все це мені дарує, щоб я зараз вибрала собі одягу, бо моя стара вже зносилася. Я й вибрала собі таку гарну та пишну...

— І щож далі? — знову запитався козак.

— Далі? Прийшов до нас у вечері той самий старий в ще кращому халаті; циганка схопилася і кинулася йому до ніг, а він до мене. Я стороніла, стою; тільки дід нічого; дивиться все на мене, усміхається, руки до серця притискає та очами оттак водить... Смішно... Та все до циганки щось каже, а та тільки кланяється, а потому каже мені, що вельможа наш дарує мені все, що я, мовляв, сподобалася йому, як донька. — усміхнулася лукаво Марилька, — що паша просить, щоб я не трівожилася, що мене ніхто пальцем не зачепить, що він пошле гонців розшукати, кого мені хочеться, та що це



можна тільки весною, а щоб мені приємніше було самій розмовляти, так він прип'ле мені вчителів учити мене по турецьки, а потому, коли паша відходив, поцілував мене в голову і щось сказав. Циганка пояснила, що він називав мене і рожею, і якоюсь зіркою, володаркою...

— Старий приходив до нас часто, — казала Марилька, — та захоплювався та прикладав руку то до голови, то до серця, а потому і вчителі почали приходити, такі паскудні, чорні, без вусів та без бороди, і я вчилася... А знаєш, тату, що значить: „Сіляй ай лекім?“

— Знаю: я вмю і по турецьки і по татарськи.

— Умієш? Тебе, тату, вчили? От і добре, — заплескала вона в долоні, — ми будемо розмовляти і нас ніхто не зрозуміє.

— Добре, добре! Ну, а щож далі?

— Що далі? Хоч нас і годували, і одягали, а страшно нудно було! Я просилася хоч перейтися, — не пускали, тільки в закритому каюку возили часом, та вили на прохід у сад, загороджений муром. Я знову почала плакати та вянуги в цій вязниці: такий мене охопив сум, такий жаль за татусем рідненьким, за своїм краєм, за горами, за волинськими лісами, за нашими розкошами... Серце чуло, що тільки там воно може знайти щирого приятеля, — кинула вона на свого покровителя іскрами очей, і потому додала зовсім невинно: — почали до мене приводити танцівниць, показувати ріжні штуки...

І Марилька почала з таким наївним захопленням оповідати всякі випадки зі свого життя в Кафі, що підзорливий козак зовсім перестав турбуватися, а навпаки, в його серці запалилася радість.

Тимчасом почувся слабкий стукіт. Марилька пристухалася і перервала свої слова.

— Що це ніби стукнуло або трісло? — завважила вона.

— Де? Що трісло? — здригнувся, ніби у сні, Богдан, не зрозумівши ясно її слів.

— На стелі, або може це я канапою, — засміялася вона, — мабуть канапою, так, так! А потому циганка сказала мені, — скінчила з усміхом панна, — що на мене чекає нова блискуча і щаслива доля, що мене поставлять так високо, що й глянути страшно, що я буду могутньою володаркою Сходу. — що все буде лежати коло моїх ніг!

— Га! — гукнув Богдан, — тебе купили від чортової відьми, як товар, щоб потому з користю перепродати до дорожчих гаремів... І це тебе не обурювало? Та як могла ти, моя люба дитинко, знати в цьому продажному світі всякі паскудства...

— Зрозуміти цього я не могла, — спустила вона додолу очі, — та мені здавалося, що коли бути в вязниці, то краще вже бути в пишнішій. Влада та багатство почали приваблювати мене, а роля володарки опьянювала мою увагу... До тогож я у своєму нещастю рішила давно, що мого батька нема більше на світі, і що не знайдеться в моїй країні нікого, хто би схотів подбати про увязнену сироту. Так мене повезли на галеру, по дорозі на нас напали... Решту мій тато знає...

Захопленими очима дивився Богдан на свою нову доньку; в його грудях прокидалася якась безумна радість, серце билося якимось солодко. З початку він обурився таким вибухом несподіваного почуття, яке не личило козакові й батькові родини; та потому він оправдав його обов'язками побратима, присягою, яку він дав своєму товаришеві, що буде любити й жалувати його доньку, як свою, а потому... потому він уже не стримував бурхливого потоку, який охопив його огненною лявою.

На Марильку теж зробив велике вражіння постав-

ний, повний мужньої краси лицар з орлиним поглядом, з владним голосом; він виратував її від смерті, він жалював її, і все це відбивалося в її серці вдячною струною.

— Ах, тоді мені було все одно, — зітхнула вона сумно, — а тепер... — оскла вона отамана поглядом, — тепер... я швидше кинулася-б у море, ніж продала своє життя, — сказала вона щиро й палко.

— Дитинко моя, щастя моє! — гукнув захоплений Богдан і притулив до міцних своїх грудей Марильку, обсилавши її поцілунками. Потім, спам'ятавшись і застидавшись свого пориву, відійшов на бік, відчинив малесеньке віконце і виставив на свіжий та міцний вітер своє палаюче лице.

Починало вже сіріти; чайку міцно хитало. Другий раз почувся твердий стукіт у стелю, та Богдан не помітив його.

Нарешті Богданові почувся якийсь гомін на чардаку, а навіть крики; вони протверезили його, і він спішно пішов до дверей, та в цьому часі двері відчинилися і на порозі з'явився стурбований дід.

— Іди, синку, швидше на чардак!

— А що там таке? — спитав Богдан.

— Та щось недобре: вітер міцніє, здалека показалися ніби ворожі кораблі... Усі тебе шукають, нарікають...

— Нарікають? Чого?

— Та просто подуріли, бунтують... Знайшлися приятелі Розсохи, гомонять, що от, мовляв, козака кинули в море за бабу, а отаман з нею возиться...

Почервонів Богдан і кинувся на чардак. Віп швидко вибіг з каюти на гору, спинився на чардаку і подивився на всіх гордим, визиваючим поглядом. При появі наказного отамана всі відразу притихли; та з понурих облич, зі спущених на долину очей можна було догадатися, що

хвилину передтим між товариством була буря, і що буря ця була проти нього, їх отамана.

— А що це, панове товариство, з чого це ви незадоволені? — запитав нарешті Богдан.

Питання лишилося без відповіді. Козаки вперто мовчали, похиливши ще нижче свої голени, з оселедцями голови.

— Щож, панове, — звернувся до них знову Богдан, вичкавши якийсь час, — коли маєте що, так говоріть просто в очі, як личить чесному лицарству, а не поза очі: адже правда світла не боїться, тільки кривда любить темряву...

Почувся несміливий, невиразний гомін: або незадоволені боялися розгнівати отамана, або не зважувалися зробити йому прикрість; однак серед тривожного гомону вже чулися окремі вигуки: „Не до часу забава“... „Покарали одного смертю за бабу, а сам отаман“... „Смерть їй!“ Останній виклик почали повторювати також інші.

Гнівом запалали очі в Богдана: він підніс гордо голову, насулив брови і гукнув:

— Що? Виходьте і обвинувачуйте мене сміливо, а не ховайтеся за голови інших, як школярі в бурсі! Чи знаєте ви, безумні, чия це донька, ця недоросла дитина? Це донька вашого товариша, який не пожалував для нас свого життя, донька блаженної пам'яті запорожця Грабини.

— Грабини? — почувся на всій чайці однодушний вигук.

— Так, Грабини! — сказав далі Богдан. — Він сам ще на Січі признався мені, що в нього є донька, Марилька, яку циганка вкрала і продала в неволю. Коли він почув, що ми без нього ідемо в похід, то без мого відома прокрався на чайку, маючи надію, що ми не минемо Кафи, де була його донька... Перед смертю благав

мене і змусив заприсягтися, що я вратую її... І от сам Господь, зглянувшись над душею нещасного товариша, посилав нам на зустріч його доньку... А ви... ви що хотіли зробити? В подяку за те, що Грабина життя свого не пожалував для нас — ви хотіли забити його доньку, та ще що вигадали на невинну дитину!

— Ми не знали, подумати не могли, батьку, — загули з усіх боків ніякові голоси...

— Будемо берегти її, як зіницю ока! Гріх, панове, лишити в біді доньку товариша! — сказав дід, звертаючися до всіх.

— Спасибі, вам діти! — уклонився всім Богдан. — В імени небіщика Грабини, який уже не може озватися, кажу вам спасибі.

— Нема чого дякувати, сину! — спинив його дід. — Ми всі повинні подумати про неї, як і він подумав про нас.

— Правда, правда! — відізвалися голосно козаки.

— От і добре! — повеселів Богдан. — Може й нам Пан Біг за добрий учинок пошле свою ласку... Тільки щоб з вас ніхто не проговорився, що батько панночки утопився, а то ця вістка забє її... вона наложить на себе руку... — і він почав оповідати їм далі. — Отож бачите, панове, я з одного її слова помітив, що вона полька, і пішов допитати бранку. Вона мені розповіла, що вона полька, донька пана Грабовського, що його переслідували пани за братання з народом, що зробили наїзд, що він уратувався на Запорозжя, а її, його доньку, підчас наїзду, украла циганка і відвезла до Кафи, а з Кафи її вже везли до Стамбулу в гарем.

— Оце чорти! — почувлися серед козаків гнівні оклики.

— Отож то, — казав далі Богдан, — нещаслива дитина життя себе хотіла позбавити, а ви он що...

— Вибач, батьку, — почулося з юрби, — не знали ми, а тут знову буря здіймається та ще й ворожі галери...

— Якеж у вас довіря до мене, коли досить одного порожнього слова, щоб кинути на отамана наклеп. та ще й таку пакість.

— Вибач, вибач, батьку! — гукнули всі козаки. — Це приятелі Розсохи були люті на панну, що через неї загинув добрий козак... А вже через це поремствували якось і на тебе, батьку...

— Неправда, нещасний Розсоха потерпів не через невинну панну, а через пияцтво; воно довело його до гріха і до смерти.

— І справедливо, — потвердив дід.

— Бог вам вибачить! — сказав урочисто Богдан, заспокоївшись за панянку. — Де люди, там і гріх... Та тільки пам'ятайте, браття, що для Богдана ваша доля і ваше добро — найважливіша річ на світі!

— Віримо, віримо! Слава отаманові! — гукнули з усіх боків козаки, махаючи шалками в повітря.

Богдан теж зняв шапку, уклонився товаришам і почав оглядати навкруги море.

Був уже ранок; та мрака або вістники бурі — хмари, які низько летіли над морем, обкутували далечину молочною імлюю; хвилі ніби курилися білою парою, яка з початку бігла за ними, а потім гусла і творила якесь безконечне покривало, що тяглося над морем.

— З якої сторони були, діду, галери? — запитав нарешті діда Богдан. — Не бачу нігде...

— Так, не видно через мраку, — сказав старий, — їх видно було он там, на півдні... Штуки три або чотири...

— Еге, значить турецькі... — замислився Богдан. — Воно-б не зле було пошарпати та потопити ще штуки дві, та мало нас, а серед мраки і не збереш... На мою думку краще повернути просто на північ... До того ж і вітер, здається, став погожий.

— Добре, синку, міркуєш; вітер допоможе нам добитися до берега і на мою думку — до буджацького, бо щось нас здорово відкинуло праворуч.

— Тільки як нам зібрати чайки, — сказав Богдан, — щоб повідомити їх про нашу думку? Адже стріляти з гармати небезпечно, саме тим притягнеш ворога...

— Та воно ніби так... та проте, хто його знає, сину? — потер дід рукою чоло. — Ворог все одно прямує на нас, кожної хвилини може нас наздігнати, адже він на вітрилах іде, а ми на веслах... Так нам все одно, а гуртом легше боронитися.

— Мабуть, таки так, — згодився Богдан, — колиб ми теж підняли вітрила та рушили тікати, ці черепахи не наздігнали-б нас... Ех! — махнув він енергійно рукою. — чому бути, тому статись, а скажіть но, діду, гукнути разів два з гармати.

Через кілька хвилин чайка здригнулася і розлігся гук вистрілу, який глухо замовк у далині. Богдан скористав з невеличкого протягу часу між другим вистрілом, пішов до каюти і заспокоїв Марильку. Гукнула гармата вдруге. Богдан уже знову стояв на чардаку і щільно придивлявся та прислухався; він навіть наказав спинитися і піднести весла...

Мрака густішала все більше; з чардаку вже тяжко було доглянути навіть керму на чайці... „Свої, чи галера?“ — майнула в отамана думка, і він тихо дав наказ оглянути зброю і бути на поготові.

Та от з'явився гострий ніс, і чайка, ховзнувшись по хвилі, мало не вдарилася до отаманської.

— Наші! — почувся заспоковний гомін.

— Чия чайка? — спитав Богдан.

— Сулимова, — відповів з неї стерничий.

— А як вашому отаманові?

— Слава Богові!

— А інших чайок не бачили?

— За нами їхало дві.

Незабаром з'явилися з мраки ще три чайки, а протягом пів години ще три і потому нарешті ще одна; а більше не підходило. Чекати далі не було чого, тай небезпечно; в мраці можна було напоротися на галеру, тим більше, що остання чайка принесла звістку, що бачила її недалеко звідси.

— Панове молодці, лицарі запорожці! — гучно гукнув Богдан, — поручаймо товаришів наших святому Богові та заступниці за нас, Діві Пречистій, а самі ставмо вітрила і на всіх веслах рушаймо за вітром на північ, до Буджака.

— Згода, — відізвалися в мраці сотні голосів. Чайки підняли свої широкі крила — вітрила і полетіли на північ, лишаючи позад себе покручені ленти сріблястої піни. Веслярі напірали з усіх сил, почувавши за спиною погоню.

Минуло дві години скаженої їзди. Час наближався до півдня. Мрака зібралася в тяжкі хмари і почала поволі підійматися над морем. Ось з'явилася недалеко одна чайка, а там далі ніби то майнула друга... Тимчасом білі хмари підіймалися все вище та вище і рвалися вгорі, пропускаючи крізь щілини яскраві плями блакити, а от блиснуло також золоте проміння, прикрасило хмари в бронзові та перлисті кольори, заграло ізумрудами на посинілих хвилях і розсипалося іскрами по козацьких рушницях. Хмари, піднісшися вище, ніби розтанули, і вітер розкинув їх по яскраво-блакитному просторі.

Оглянувшись, козаки побачили за собою не далі, як на два гарматні вистріли, дві галери; вони йшли з початку наскіс, та тепер помітили їх і відразу повернули просто на козаків. Дві другі галери були на боці, значно далше, та теж повернули, відтинаючи чайкам



відступ; близько були тільки чотири чайки, не більше, а інші відбилися на право, далеко наперед.

Богдан виставив на своїй щоглі прапор, який давав знак, що треба роз'їхатися, хоч і без того всі козаки знали, що треба робити: роз'їхатися на всі боки, щоб галера мусіла гнатися за чайками по одинці. Та як тільки галера починала гнатися за якою чайкою, всі інші чайки збиралися знову позад неї, стріляли до галери, а при можливості навіть кидалися в наступ. Цим разом галери, побачивши невелике число чайок, сміливо рушили за ними в погоню.

Чайка наказного отамана спробувала ухилитися на бок, та найближча галера не випускала її з курсу. Вітер міцнішав, і чайка летіла, як стріла, а удари весел ще збільшували її рівні скоки. Та галера летіла теж на всіх вітрилах, і хоч простір між нею та чайкою не зменшався, та зате її не збільшався... Важне тепер, чи не зрадить вітер. Коли вони затримають до ночі ту саму віддаль, будуть уратовані, а коли ще перед смерком галера наблизиться до них на гарматний вистріл, загибель неминуча.

Богдан стояв тепер на кермі, пильно вважаючи на лет чайки, і все частіше та частіше обертався назад.

Усі опалені, бронзові козачі обличчя були поважні, не чути було ні жартів ні сміху. Козаки гребли мовчки, мовчки на знак чергувалися, а не заняті при веслах оглядали мушкети та шаблі. Богдан теж понуро мовчав, перекидаючися тільки зрідка якимсь словом зі стерничим; один раз тільки покликав до себе Рябошапку і щось прошепотів йому на вухо.

А панна Марилька, коли пішов Богдан, знову лишилася сама, придушена напливом усяких вражінь. Вона зовсім втомлена лежала на каналі; її очі були заплющені, та вона ніяк не могла заснути. Марилька тільки почувала усею своєю істотою, що жах, який навис був над нею, тепер зник, що коло неї став хтось

близький, рідний, що повернув їй життя, і від цієї свідомости в неї радісно билося серце.

Там у Кафі Марилька з часом привикла до своєї золотої клітки і почала привикати до свого горя; в наркотичній атмосфері східних лінощів її організм розвивався, ніби в теплярні, і вона, ще на пів дитина, вже починала почувати себе жінкою, яка може своїми чарами опянювати до божевілья інших, навіть старих дідів. Голос пристрастей уже починав несвідомо прокидатися в її серці і вабити чимсь таємничим, тим більше, що її нічим не занята уява в самотності годувалася лише фантазіями та чарівними казками, повними привабливих, незаниханих насолод. Виїзд з Кафи, те незвичайне становище, яке вона мала зайняти, робили її казковою князівною, крутили голову чадом і вабили серце пихою. І раптом — жах насильства, смерті, несподіваний ратунок і воскресла минувшина з її болями, з її живими радощами, з її ясним щастям... І нарешті цей спаситель, цей шляхотний, хоробрий лицар. Хто він такий? Звідки з'явився? Хто післав його їй на поміч? — ставила собі питання Марилька, викликаючи в своїй уяві гарний образ Богдана. По одежі він козацький отаман, та з розмови, з поведіння — справжній лицар. А хто зна, може він є яким небудь князем або графом? Адже багато вельможних шляхтичів часто їздять на Запорозжя, щоб разом з хоробрими козаками воювати проти невірних. Так... так... Адже він знає її батька... Звідки він знав його, як би був простим козаком? І всі козаки ставляться тут до нього з такою пошаною... Так, інакше й не може бути... Такий красунь, такий лицар, хіба він міг би бути простим козаком? Навпевно він славетний магнат, відомий на всю Польщу! І Марилька знову викликала в своїй уяві гарне обличчя Богдана з його шляхотними рисами та сміливим палким поглядом. Та при споміні про цей погляд її серце починало товктися швидше.

і ніби якась гаряча хвиля бігла по її тілу. Марилька пригадувала, з яким захопленням спинився Богдан на порозі кімнати, побачивши її, з якою зворушуючою тривогою розпитував про минуле, як сердечно присягався заступити їй батька, як цілував її руку, як злякався, коли вона оповідала про своє життя в Кафі, як палив її поглядом своїх чорних очей... Так, його послано їй, як спасителя... Він поведе її далеко, далеко, до якогось невідомого, але чудового щастя.

Чайка тимчасом хиталася, і ці рівні рухи заколисували Марильку. Нарешті всі її мрії зблідли, і Марилька заснула солодким молодим сном. І приснилося їй, що Богдан стоїть перед нею навколїшках, охопив її голову руками і міцно, міцно цілує її. Від цього поцілунку якийсь вогонь розливається у неї по жилах. Марильці і страшно, і солодко, і серце завмирає в грудях...

Завзято гребли козаки. Не бракло козакам сили, тільки чергуватися при веслах доводилося частіше. Галера була ще на виду, та чайка помітно відпливала від неї. Вже сонце перейшло за південь і хилилося до обрїю; вже цей обрїй починав запалюватися рожевим відблиском, коли дід помітив, що вітер ніби змінив свій напрям і почав стихати. Хоч надуті вітрила ще були повні, та по них пробігало зрідка якесь ряботиння.

— А що, діду, спадає? — запитав понуро Богдан.

— Щось на те похоже, — пробурмотів дід, — угорі вітер ще тягне, а над водою слабне...

— Погано, сказав Богдан, — їм добре; у них щогли високі, як дзвіниці, а в нас... Хоч би до смерку дотягти.

— Та щож? Години дві лишилося, не більше... Може дотягнемо... Аби тільки не впав вітер зовсім.

Минула година. Сонце вже почало прикрашувати пурпурою далекий край моря. Огненний шлях простягнувся по безкрайї блакитній далечині. Вітер падав та

падав. Обриси галери ясніли і збільшувалися помітно для всіх...

Раптом на носі галери з'явився білий дим, і через хвилину щось зашипіло і вдарило в воду позад чайки, збивши цілу фонтану веселкової піни... Тільки тепер почувся далекий гуркіт і змусив козаків оглянутися.

— Ач, уже капляє! — завважили одні.

— Гадала плюнути, та не стало духу, — посміхнулися другі.

— А може й нам, батьку, відплюнути? — став на ноги чорний козак, вишкіривши білі зуби.

— Почекай ще! — відповів йому Богдан, — ще далеко, не досягне... а ви, браття, наляжте на весла; вітер нас зрадив, та байдуже, і без нього справимось; ще лиш годину, і тоді не побачать вони нас, а ми їм, чортам, ще піднесемо червоного півня.

— Слава отаманові! — гукнули всі, і весла почали ще швидше підніматися над чайкою та розбивати хвилі.

Та хоч як напружували козаки свої сили, а не могли витримати при таких обставинах з галерою; галеру ще добре гнав на горішніх вітрилах вітер, а чайка, склавши вітрила, ішла тільки на самих веслах. Блиснув удруге вогонь на галері, загуло щось здалека і раптом вибило хвилю вже дуже близько від керми.

— А ну, гармаше, гукни тепер також їм! — звернувся Богдан до чорного козака.

Той мовчки навів невелику, з довгим дулом фальконетну гармату, кілька разів провів націл і приклав до панівки гніт. Загуркотів вистріл, широкими перстнями побіг білий дим по хвилях. Приставивши руки до очей, козаки пильно дивилися на галеру. Раптом на носі в неї щось блиснуло, відскочили назад і почали бігати якісь чорні точки.

— Поцілило, поцілило! — гукнули весело козаки.

— Молодець, Цигане! Спасибі! Давай їм ще другу галужку на гостинець.

А сонце вже червоною кулею опускалося в далекі, розтоплені червоним золотом, води; ще якої пів години і козаків уже покрила би добродійна темрява. Та галера насадала все більше.

Гукнув ще один вистріл на чайці; та галера теж вистрілила: гарматна куля зі страшним свистом пролетіла над головами козаків, зірвала маківку щогли і впала далеко зпереду в море.

— Ач, каторжні! — вилаявся дід, — таки зробили шкоду!

— Так, вже близько кляті, мабуть не втікти нам до повного сумерку, — процідив крізь зуби Богдан. — А ну, хлопці, по два на весла! Наляж! Ще тільки трошки, і їм дуля! — Між козаками перебіг короткий сміх; вони швидко сіли до веслярів, і чайка почала плисти швидше.

— А що, панове браття, хто з вас має охоту обдурити голомого люлькою? — голосно запитав Богдан.

— Я, я, я! — почулося з усіх боків.

— Досить двох: ти, Жуче, і ти, Блощице, — показав Богдан рукою на чорного та на рудого козаків, — ви маєте досвід у тих фіглях. Візьміть дошку та по короткому веслові та ще, скільки треба, добре просмоленого клоччя; відпливіть тепер далеко на бік, а коли почне наближатися галера, закуріть люльки, а в нас тут, щоб люльки на горі не було, — додав він з притиском. — Галера помітить ваш вогонь і кинеться за вами, а ми тоді в другий бік тікати, як то кажуть, — круть-верть — в черепошку смерть!

— Знаємо, знаємо, батьку! — відізвалися козаки, що мали їхати.

— Оце так штука! — підбадьорилися всі в чайці.

— А коли галера наскочить на вас, — казав далі Богдан, — так ви швидше ховайтеся під її боки, прямо-

цуйте в двох або в трьох місцях ключчя і запаліть його... Матимуть тоді роботу голомозі, не до вас буде... Ну, а ви тоді пірнайте та пливіть — душоубка буде чекати на вас.

Швидко спустили козаки на воду умисно пристосовану для цього дошку, сіли на ній і поплили непомітною соломинкою на бік, а на чайці все замовкло і зазмерло... Насувався сумерк; та насувався разом з ним також грізний обрис турецької галери.

Сумерк темнів. Загуркотів ще один вистріл з галери, та куля перелетіла боком; чайка мертво мовчала і пробувала непомітно змінити напрям... Раптом Богдан помітив, що галера почала повертати в другий бік.

— Ключе! — сказав він тихо стерничому, — завертай сміливіше на ліву руку, а ви, хлопці, натисніть, тільки обережніше, ще хвилиночку, — і вдаримо лихом об землю!

— Може об море! Яка тут земля? — засміявся дід.

Коли з галери дійшов до козаків тріск мушкетів, чайка була вже далеко на боці, майже позаду ворожого корабля.

— Вже їм тепер не до нас! — голосно сказав отаман, — гайда проти вітру!

Обрис галери зникав у далині і розпливався в мраці, а сумерк насував і закривав завзятців від ворога...

Вітер зовсім стих. Море ласкаво гоїдало чайку. Навкруги стало тихо.

— Ну, друзі, тепер небезпека вже минула... Подякуймо Богові! Хай його ласка збереже від лиха наших братів! — перехрестився Богдан широким хрестом, а за ним також козаки.

— Дивіться, браття, дивіться! — гукнув раптом один козак і навіть піднісся при веслуванні.

Всі оглянулися і побачили далеко зпереду, як се-

ред мраки тремтіла і розпливалася кривавим світлом якась пляма.

— Запалили, на правду запалили галеру! — гукнув радісно. — Ото молодці! Ото лицарі!

— Славно! Оце утіха! — гукнули козаки.

— Слушайте, браття, — голосно сказав Богдан, — лишіть весла! Тепер по ночі ніхто нас не знайде, а треба дати знати нашим орлам, де ми. Отож запаліть ключця та підійміть на веслі.

Запалили один такий смолоскип, через якийсь час запалили ще другий.. А пожежа на галері не гасла, луна все більшала. Криваве світло освітлювало вже майже половину обрїю і відбивалося лиховісним відблиском на небі.

Нарешті почувся недалеко тихий плюскіт, і незабаром з'явився човник з трьома козаками.

— Наші, наші! — почувся їм назустріч радісні вигуки.

І завзятих хлопців витягли з душогубки у чайку під радісні вигуки.

Майже всю ніч без відпочинку гнали чайку козаки; з початку вони їхали в бік від палаючої галери, а потому завернули просто на північ. Над ранком Богдан наказав козакам, які вже три ночі не спали, відпочити; наказавши поставити вітрила та вартових, він сам ліг на згорненій колоді, поклавши собі лантух з сухарями під голову.

Ніч минула зовсім спокійно. Над ранком знявся знову вітер і чайка поплила швидше. Настав ранок. Прокинулися покриті сном козаки, та ще швидше від них прокинувся Богдан; він вже на світанку був коло каюти, та панна спала, і він, подивившись здалека на її чудову красу, потихеньку відійшов геть.

— Діду, як ви міркуєте що до цієї панни, — звернувся до діда Богдан. — Адже їй якось не личить бути

між нами ні в жіночій, ні в турецькій одежі, тай небезпечно — усякі зустрічі можуть бути; ще поки Бог донесе до берега, а там теж поки татарськими степами доберемося до рідної землі — всяке може статися...

— А так, так, синку, я й сам про те думав, — сказав дід, — перебрати би її в наше?

— Добре було-б, та де його на таку дитину дістанеш?

— Чекай, синку! — сказав дід, весело посміхнувшись. — Я між добиччю з галери бачив багато діточої одежі і турецької і нашої; мабуть собачі невіри для своїх хлопців везли.

— Оце добре! — радісно гукнув Богдан. — Чудовий з неї хлопець буде!

Незабаром знайдено кілька відповідних пар узуття, одежі і навіть шапок. Усе це забрав з собою Богдан, непомітно зійшов до каюти і передав через двері панні, сказавши їй, що для вигоди в дорозі та для безпеки їй краще одягтися в мужеську одежу, бо тоді він покаже її товариству і поручить його опіці.

— Коли запорожці сиділи за сніданком і їли сухарі з салом, Рябошайка дав батькові отаманові знак; Богдан спустився вниз і привіз зі собою молоденького джуру. Глянули козаки на батька отамана з цим хлопчиком і аж роти роззявили від здивування.

— Панове товариство, — посунув Богдан Марильку трохи наперед, — оце вам дитина нашого дорогого... — урвав він свою мову, схаменувшись, і додав, кинувши на всіх многозначним поглядом, — кривна нашого покровителя, канцлера Осолінського... Уважайте на неї; коли раз уратували від смерти, доставте її батькові або дядькові.

— Голови положимо, пане отамане, а не дамо й волюсинаці пропасти! — гукнули козаки.

— Я, пишне лицарство, та мій батько, — уклони-



лася низько Марилька і вся густо почервоніла, — будемо в вік пам'ятати вашу ласку, а для мене цей час, що Бог мені судив провести з вами, та ця славна одежа будуть найкращими споминами в життю.

— Слава джурі! Слава пишній козачці! — Замахали шапками запорожці, витаючи свого нового товариша-гостя.

— Розумна головка, славна дитинка! — погладив дід по шовкових кучерях Марильку. — Сідай сюди, коло мене, — моїм унуком будеш, — посадив він коло себе щасливу панну, — і прошу, не погордуй нашим хлібом-сіллю... А що, діти, чи доброго внука я придбав? — звернувся він до товариства, добродушно хитаючи головою.

— Писаного, що й казати! — відізвалися одні.

— Такого і полляти-б не гріх, — усміхнулися хитро другі.

— А щож, коли слід, так слід, — весело сказав Богдан, давши знак кухареві. — Адже вимучило нас минуле лихо до знемоги, так що можна козакові підкріпитися чарчиною, другою... Тай нашим славним люлешникам, що посвітили і голомозим і нам, теж треба, браття, віддати честь.

— Слава, слава, батькові отаманові! — радісно загукали всі.

Випили козаки по чарці, по другій, закусили таранею тай закурили свої люльки.

— А ну, на весла, хлопці! — скомандував Богдан, стаючи коло стерничого. — На мою думку, незабаром має бути беріг, тож не можна довіряти чайку самому вітрові, а то через мраку так може кинути до скель, що й зубів не позбиравш.

— І на мою думку, ось-ось має бути беріг, — вдивлявся в імлу дід, — вітрила треба спустити.

Час минав. Вітрила спустили. Веслярі обережно гребли. Стерничий та Богдан пильно дивилися наперед.

Дід зі своїм новим унуком стояв на носі і слідив за хвилями.

— Стій! Беріг! — гукнув несподівано дід. — Хвиля пішла назад! Повертай впоперек і обережно рушай!

І справді, незабаром чайка пристала до пустинного берега; його лінія, вищерблена проваллями, червоніла й губилася в мраці; недалеко, на плоскій рівнині було видко кілька розкинутих татарських саклів.

— Дивися, чи не Хаджібей це? — пильно розглядав дід селище.

— Так, це він, — потвердив Богдан, — не згинула доля козака! Краще місце й вигадати годі: і Очаків, і Кімбурн позаду, а до Акермана далеко. Догори Каяльник так і рушимо... Вже коли Бог на морі помилював, то суходолом доведе нас також до кошового.

— Чому не доведе, доведе, — відізвався чорнявий козак, — тільки коней чорт ма, ось що досадно.

— А власні? — моргнув дід, — як то кажуть — пішки не має замішки. Та тільки ось що, — казав він далі, звертаючися вже до Богдана, — де ми дінемо військову добич? Чи не закопати її тут?

— Ні, дідю, — відповів Богдан, — берім краще з собою: треба в Хаджібеї купити одну або дві гарби та коней, скільки знайдеться... Ходи но ти, цигане, адже ти по татарськи добре балакаєш, візьми з собою ще кого на поміч; та одягніться по бісурманському, а то як побачуть християнську одягу, перелякаються і дадуть знати.

— Я миттю, — відповів козак, — а ну, Рябишалко, — звернувся він до одного з товаришів, — пошукай нам!

Циган та Рябишалка швидко переодяглися під загальні дотепи та сміх, а через які дві години на березі стояли вже дві високі двокінні гарби. На них положено нашвидку запаси та захоплену добич. Богдан казав Марильці сісти на гарбу, та паянка рішучо відмовилася і захотіла йти пішки разом з козаками.

Окруживши свої гарби, козаки під прикриттям мраки рушили догори, тримаючися берегів довжелезного озера Каляльника. Без усяких пригод, ніким не помічені, дійшли вони до устя ріки, яка впадала в озеро, і тут станули на відпочинок. Козаки відразу розіклали вогнища, на них кухарі повісили на триніжках казани, і незабаром закипів куліш, розносячи в чистому повітрі смачний запах підшквареного сала. Козаки розляглися навкруги на своїх кереях і закурили люльки.

Перед підвечірком козаки одержали по ковшеві оковитки.

— Помянімо, друзі, — сказав Богдан, — наших товаришів! Розкинули їх пригода та буря по морю... Чи втечуть вони від лиха? Отож випиймо за їх долю, щоб ми могли зібратися разом з ними!

— Дай, Боже! — зітхнули всі щиро і вихилили ковші.

Утомлені й голодні взялися козаки до кулішу; їли мовчки.

— Кошовий, здається, на Сариколі, — не то запитав, не то сказав сам до себе серед загальної мовчанки дід.

— Та ми туди й будемо прямувати, — відповів йому Богдан.

Вибравши відповідну хвилину після підвечірку, Марилька підійшла тихо до Богдана і шепотом звернулася до нього:

— Чи виконає тато мою просьбу?

— Усе, що тільки зможу, — відповів палко Богдан.

— Тоді ось що, мій дорогий спасителю: все може статися... На нас можуть напасти... Отож, коли це станеться, благаю пана: забий мене своєю рукою, а не давай у полон; я не хочу більше... Чуєш, не хочу більше переносити ганьби після зустрічі з моїм татом... Я не можу цього витримати!

— Моя люба доню, моя люба дитинко! — сказав зворушеним голосом Богдан. — Та чого такі думки?

— Ми тепер у поході... То забеш мене, тату, коли що станеться?

— Вір мені, нікому не віддам тебе! — сказав урочисто Богдан і з почуттям стиснув її ніжну тонку руку.

Над вечір козаки під'їхали до степового гайка, за яким місцевість видимо знижувалася до ріки. Ще не доїздячи до гайка, Богдан помітив рух якихось точок в далечині, а тому рішив сховатися в гайку, поки не зробить докладної розвідки. Дід узяв Цигана і пішов на узлісся оглянути долину, поки ще не зайшло сонце. Незабаром він вернув і повідомив, що в долині коло ріки хтось стоїть табором, мабуть татарський загін.

— Треба про це докладно довідатися, — сказав стурбовано Богдан. — Хтож, панове, піде на розвідку?

— Та я, — сказав перший дід. — Битися не здужаю, а розвідати — розвідаю: всі їх хитрощі знаю.

— Та ви, діду, не добачаєте?

— Я з собою молоді очі візьму, — глянув дід на Цигана.

— Спасибі за ласку, — весело гукнув той, — я вас ні за що не кину.

Узяли козаки з собою по крайцеві хліба і пішли на розвідку. За гайком починався похил до ріки, порослий дрібним чагарником; повзти там було дуже вигідно і при сумерку, який наступав, зовсім безпечно; на десять кроків наші пластуни не могли доглянути один одного.

Повзуть козаки, прислухаючися та оглядаючися. Час теж повзе; настала темна ніч, а нема кінця цьому похилові. Чи може вони заблукали і не туди поповзли? Та дід досвідчений, і в цьому випадку він не помилився; він нераз прикладає вухо до землі і чує далеко, що на ній діється.

— Табор близько, — шепоче він до Цигана, що під-

повз до нього близько. — Я вже чую гомін та тупіт коней.

— Тоді тут швидко також вартові будуть, — сказав Циган.

— Так, здається вже тепер наближається пара коней, — прислухався до землі дід, — саме сюди... На всякий випадок ховайся в кущі.

— Та їх тут майже нема, там хіба? — поповз поспішно Циган, розглядаючися напружено навкруги.

Тимчасом їзці вже наближалися: ясно чути було в нічній тиші тупіт коней, а Циган шукав куща і не знаходив.

— Чорт їх знає, куди вони ділися! — трівожно думав він. — У темряві можуть наїхати, лежачи навіть не ухилишся, а вони зовсім близько, — і Циган навіть став на ноги, щоб швидше добігти до кущів... Раптом перед ним з'явилася якась широка тінь, подібна до куща, і він кинувся до неї; та не встиг підійти до цього куща, як почулося страшне тріскуче лопотіння зі свистом... Молодий козак скрикнув від несподіванки і присів. Тільки через кілька хвилин він здогадався, що це була величезна зграя куропат, яких він сполошив; та тепер уже було пізно. Вартіві почули його крик і кинулися чвалом до цього місця.

Мороз пробіг по спині Цигана, і він швиденько заліз у кущ, а їзці вже кружляли на місці, де причаїлися наші розвідчики.

— Адже тут крикнув чортяка, — відізався один.

— Та тут, щоб його відьма спіймала, — відповів другий.

Ледве дід почув рідну мову, як схопився і радісно гукнув:

— Свої, свої, синку, свої!

— Де? Що? Хто такі? — підїхали здивовані верхівні.

— Свої! Запорожці з батави Хмеля!

— Ось воно хто! Здається, дід Нетудихата? — приглядався один, злізши з коня.

— Він самий. Почоломкаймося, сину!

І козаки почали обніматися. Прибіг також Циган, весело витаючи своїх приятелів.

— Та ви хто такі? — спитав нарешті дід.

— Ми з табору Півтора-Кожуха.

— Так це він тут стоїть?

— Він сам.

— Оце добре, привів Господь! — перехрестився дід. — А ми вас по степу шукаємо!

— Тільки, браття, біда, — сказав один з вартових, — вмирає наш кошовий.

— Ох, горе! — стурбувався дід, — треба спішити до наказного отамана і повідомити його.

Незабаром козаків збудила радісна вістка, що коло ріки є свій табор, за яким вони шукали; та заразом їх турбувало те, що кошовий помирає. Не чекаючи ранку, всі рушили швидше, щоби злучитися з братами, а Богдан узяв вартового коня і поїхав туди перший.

Жовтий, з набряклим обличчям та запаленими очима лежав на керей отаман; під головою, замість подушки, лежало невелике барильце, покрите червоною китайкою; над ним поставили малиновий прапор; збоку лежала булава, а в ногах перехрещені бунчуки. Хоч агонія вже настала, одначе свідомість ще не кидала кошового, і він прощався каламутним сумним поглядом зі старшиною, яка стояла навкруги, похиливши в понурій мовчанці свої чубаті голови. Несподівана поява Богдана здивувала і старшину, і умираючого кошового. Богдан мовчки обійнявся зі старшиною, подивився на Півтора-Кожуха зворушеним поглядом і сказав йому схвильованим голосом:

— Що це ти надумав, друже мій любий?

— Та от, посварився з кирпатою... Доїхала пані-матка! — відповів той глухим, хрипким голосом, вимовляючи невиразно слова. — Ну, та начхати! А як тобі повелося?

— Тай нам, батьку, не поталанило, — зітхнув глибоко Богдан, — страшна буря розкинула чайки зараз за островом Тендером так, що нас зібралася тільки менша частина, а інші або вернули назад, або пішли на дно, — помяни, Господи, душі їх! — перехрестився він побожно, а за ним і старшина. — Як ми вже зібралися, таки спалили дві турецькі галери, та через страшну мраку не могли триматися в морі і подалися від галер до Буджацького берега... Я от прибув зі своєю чайкою, а завтра або позавтра будуть напевно також усі інші.

— Ну щож? — задихувався і хрипів все більше кошовий, — доля як баба: дурна і зрадлива... І то добре, коли інші хлопці вернуться... А король і за дві галери буде задоволений, та може ще братчики пустили яку на дно... Спиши, Богдане, до нього... він у Камянци... клопочися... передай йому, що його волю вчинили... на загин ішли... хай зглянеться... А ти, Кривоносе, заступи мене... почекаєш тут на інших і поведеш військо у Січ... Туди треба всі сили стягнути... Адже Ярема погрожує.

Хорій почав кидатися з отвореним ротом і вибалушеними очима; він видимо сьлкувався втягнути повітря, та не міг.

— Все зробимо, — сказав глухим голосом Богдан і відвернувся.

Кривоніс стояв понуро з лютим обличчям, і стиснувши з погрозою кулаки.

— Гаразд, брате! — гукнув Кривоніс, витягнув шаблю і додав: — Вона буде свідком.

Умираючий пробував усміхнутися, та страшний горч викривив його лице.

— Прощайте, не поминайте лихом! — ледве чутно вимовив він, завернувши під лоб очі.

Раптом він несподівано підвівся, сів і гукнув з піною коло рота:

— Щож ти, кирпата, гадаєш налякати козака? Не боюсь я тебе! — і упав на взнак.

Козаки випили за душу свого кошового бочку горілки і поховали його в ній.

Поховавши кошового отамана і довідавшись від запорожців, які прибули до табору, що всі чайки щасливо вратувалися, Богдан казав їм іти разом з Кривоносом, а сам, за порадою старшини, поспішив до Кам'янця. В товаристві кількох провідників, які добре знали Буджацький степ, Богдан з джурою Марилькою поспішно виїхали з табору в напрямі на північний захід до брами, яку творили початки двох рік — Кодими та Ягорлика, за якими вже був рідний край — Україна. Милі дві за Сариколлю ще тяглися невеликі горби, перетинані неглибокими балками, а далі розкинувся безконечний степ — рівнина, який узяв наших подорожніх у свої обійми. Торічна некошена й потоптана трава, примнята лише снігом, лежала тепер м'якими хвилями і відбивала всіми тонами старої бронзи та золота; між нею бадьоро пробивалися догори оксамітні щітки свіжої ізумрудної зелені, серед якої в деяких місцях були цілі килими нижніх квіток. Ласкавий вітерець, напоєний пахощами, чудово відсвіжував груди і перебігав легкими хвилями по цих живих, чудових килимах. Степ дихав і жив тисячею голосів: з усіх боків кричали перепелиці, деркачі, журавлі, скрекотіли бабки, а між червоними будяками гуділи джмелі, а звідкись здалека доходив голос водяного бугая; жайворонки вилітали безнастанно з-під ніг коней, стрілою летіли догори і починали весело співати в блакиті, а потому грудочкою падали і поринали в зелені хвилях трави; високо, ледве помітними точками



заточували в небі широкі кола степові вірли. І маевий ранок, і безкрай простір, і свіжі блискучі краски не робили одначе на наших подорожніх великого вражіння. Мовчки, затоплені в своїх думках, їхали вони добрим чвалом по цьому зеленому морі, не звертаючи уваги на красу, яка була навколо їх. Лише провідники пильно дивилися по боках; та ніякий підозрілий слід, крім радісного степу, не збуджував у них тривоги.

Стиснувши брови і впяливши очі в шию коня, Богдан думав про недалеке побачення з королем, і ці думи хвилювали його. Він знав, що Володислав IV був лицарем що до переконань, хоробрим героєм у битвах і завжди ставився добре до хороброго козацького війська та до українського народу, та він знав також, що влада короля занепадала в Польщі з кожним роком, а замість неї зростала сваволя та розпущеність магнатського сойму. Це безправне становище давно вже турбувало короля. У сваволі шляхти, в страшному гнобленню народу він добачував загибель батьківщини, і всіма силами старався боротися з лихом. Та що він міг зробити сам, без війська, без влади? Як би він згодився спертися на нас, — думав Богдан. — Сто тисяч, двіста тисяч війська зібрали-б йому! Хай би тоді пробувало сперечатися з королем можновладне панство. Усі ми разом з королем прийшли-б узбровні на сойм. І він зрівняв би нас у правах з іншими, полегшив би долю нашого нещасливого народу, заспокоїв би нашу святую віру, і добро та справедливість запанували би в усій країні! І все це так можливе, так імовірне, тільки більше віри, більше енергії, а сили знайдуться; за одно слово короля всі підуть, як один... козаки, поспільство... Та що козаки! Баби з рогаками, діти з палицями — все підійметься за ним, аби тільки визволитися від панської кормиги. Тай накіпіла-ж ця ненависть у грудях у всіх. Ех, та чи схоче король станути до небезпечної боротьби з соймом, чи

може побоїться заризикувати рештками своєї влади? Правда, від імени короля були доручення козакам, які вони совісно виконали; та чи признає їх король за свої, чи відмовиться — ось питання. А коли відмовиться, коли це була лише інтрига його приборчників, то в якому фальшивому становищі опиниться перед його особою сам Богдан? При такому звороті справ Конецпольський, розуміється, не пощадить його, а що тоді станеться з родиною? Поки що він був за неї зовсім спокійний. Ганна, рідкої душі, серцем віддана йому Ганна заступала його родині і господину і матір, а опіка Конецпольського боронила його масток від панських заїздів... та при невдачі все може піти інакше... Та це ще пів лиха, а що він скаже козакам та народові? Адже це він, Богдан, так розпинався за короля. Україна ще вірила, що може знайти собі в ньому оборонця; та як би її надії показалися хибними, тоді пропала-б остання надія, і розпука заланувала би в обездоленій країні.

Серед усіх сумнівів, які мучили Богдана, врізувалися ще огненною ниткою в його серце думки про панну Марильку. Богдан не хотів і боявся признатися, що ця чудова півдоросла дитина зробила на нього, загартованого в боях козака непереможне вражіння. І зворушуюча дбайливість про долю цієї панночки, і ніжне привязання до неї він пояснював та оправдував присягою, яку дав умираючому товаришеві — заступити сироті батька... І всеж усі ці почуття каламутили його розум тяжким питанням, чи пристроїти йому Марильку в якій небудь магнатській родині, чи взяти її до себе за рідну доньку? Йому хотілося-б зробити це останнє, та це було тяжко виконати: чи згодиться панна проміняти блискучу долю магнатки на скромну ролю козачки, та й чи допустять до цього пани, її кривні? Ні, треба викинути з голови весь цей чар, — і не личить він козакові, і сором в таких тяжких хвилинах думати про дрібниці! От

тільки присяга, та дуже жаль сирітки... Тут нема нічого лихого... Щож, він скаже про те королеві або канцлерові, і коли вони віддадуть йому, Богданові, опікунство, він щиро виконає свій обов'язок і заступить їй, бідолашній, і батька, і приятеля... А коли король візьме опіку на себе, то тим звільнить його від присяги... Ось про що думав Богдан, забувши навіть закурити свою походну люльку.

Марильку теж тривожила непевність її дальшої долі. Чи знайде вона свого батька, де він? Боляче ставало перед нею це питання, і чим більше вони наближалися до рідної границі, чим далі лишали за собою всі небезпеки, тим воно більше впивалося в її серце і вимагало відповіді. Коли знайдеться батько, тоді знову вернуть для неї ясні теплі дні її дитячих років, а коли ні? Холод гадючкою пробігав по її спині. Невже її віддадуть цьому страшному дядькові, цьому зеленоокому Чарнецькому? А може Богдан візьме її до себе? Та хто він сам? Козацький отаман. Козак — не шляхтич, майже що хлоп... — надувала вона незадоволено свої чудові губки. Хоч він одягнений багато і в поведінку подібний не до своїх товаришів, а до справжнього уродженого шляхтича, та всеж він козак! Живе мабуть у хаті, без розкошів, без пошани, чого доброго, може навіть, без слуг! Невжеж вона після блиску, до якого привикла, мусітиме жити як проста козачка? О, ні, ні! — почервонілася Марилька і підняла гордо головку... А тимчасом також розлучитися з ним жаль... Направду жаль, — думала вона далі, поглядаючи на гарне, мужнє лице Богдана, затопленого в думках: такий гарний, поставний, відважний та дужий... підіймає її як перинку... тай любить і жалує її, як доню, — усміхнулася сама до себе Марилька, почувавши в глибині своєї чванливої душі, що те почуття, яке вона вгадувала в душі козака, було для неї і горячішим, і привабливішим від почуття батька... Так, один погляд її

синіх очей змушував мінятися лице цього відважного лицаря... Марилька відчувала це, і ця свідомість давала їй величезне задоволення. Так, добре би мати його завжди при собі, покоряти його одним поглядом, чути, як здригається його рука від дотику її руки, пестити його, так — і пестити... Та хата... хата! — пригадала знову Марилька і знову почервоніла від ображеної пихи. — Вона, Марилька, уроджена шляхтянка... О, в такому випадку вже краще було лишитися їй в Кафі, ніж залубити своє життя в козацькій хаті! Одначе, поки що він одинокий її покровитель і краще вже лишитися до часу в нього, ніж опинитися в руках у Чарнецького. Затоплені в своїх сумнівах, думках та припущеннях Богдан і Марилька мовчки їхали далі.

Коли на другий день подорожні переїхали попри верхівя Ягорлика, Богдан спинив коня, зняв шапку і широко перехрестився.

— Подякуймо, браття, Богові, — сказав він урочи-сто, — що охоронив нас від лиха і сподобив цілими побачити рідний край. Це вже наша християнська, свята земля! Витай же нас, своїх дітей, рідна мати! Хай пошле нам Пан Біг щастя в справах, а тобі безталанній потіху! — Усі скинули побожно шапки і перехрестилися.

— Тату, — звернулася Марилька до Богдана че-рез якийсь час, — от тепер ми вже в себе, вдома, так ти, пане, не відмовишся, як обіцював, відшукати мені мого батька? Адже твоє слово міцне?

— Я його ніколи не ломив, — зітхнув Богдан і за-гадково подивився на Марильку, — та коли, мимо всіх зусиль...

— Ай, і не кажи, тату! — перервала його Ма-рилька, сплеснувши руками. — Ти знайдеш, ти все для мене зробиш, я лише тобі одному на цьому світі вірю...

— Рідненька моя, спасибі, — тихо сказав зворуше-

ний Богдан, — я доведу... Тільки бачиш, треба коритися волі Милосердного...

Хотів він з початку розповісти їй про смерть її батька, та потому, глянувши в ті чудові, повні сліз очі, пожалував її і спинився.

— В чому коритися? — запитала перелякана Марилька, широко отворивши свої сині й глибокі, як лісові озера, очі.

— Та у всяких лихах і нещастях, які нам Пан Біг посилав, — невиразно відповів Богдан, дивлячися на бік, — от лихо зразу здається неподужним, жорстоким, а подивився — і відійшло, та ще за собою щастя привело. Нічого ми не знаємо, що чекає нас завтра — і це добре, а то розпука зломила би нас... Ось і ти, здається вже була в біді, а як би не везли тебе на продаж до Стамбулу, — ніхто-б до тебе не прийшов на поміч!

— Мій батько не забув би про мене.

— Забути-б не забув, та що з того? Де шукати? Адже світ широкий! Тільки випадок міг би допомогти. Тай то ти ледве не загинула.

— Ай! — заплющила Марилька очі, — і не згадуй, пане! Я не можу забути цього жаху.

— Отож, голубко моя, коли Пан Біг вирвав тебе з пекла, значить над тобою його ласка, значить, він береже тебе для добра, для щастя...

— Господи! — вигукнула щиро, радісно, зовсім по діточому Марилька, — не треба мені ніякого щастя, аби тільки при мені були обидва мої татуні...

— Ну, один є при тобі, — усміхнувся захоплений Богдан, — а другого будемо шукати...

— А поки знайдемо, пан буде мені і за пана, і за тата, — сказала Марилька.

— Ех, моя квіточко, — зітхнув непомітно Богдан, — це ти кажеш тут, у степу, будвши ще чистою дитинкою, а коли виростеш серед блеску та розкоші, коли сама бли-

снеш царицею сальонів та наслухаєшся солодких слів від вельмож, забудеш за свого тата — козака, постидаєшся навіть згадати за нього.

— Ніколи, ніколи! — запротестувала Марилька. — і в її голосі почулася образа, а на віях затремтіла сльоза. — Хіба я така? Нічого мені не треба, — урвала вона свою мову, а тимчасом у голові несамохіть промайнуло, — а зрештою, сальони та маґнати... це мусить бути дуже привабливо.

— Дай Боже! — блиснув очима Богдан, — а за щире слово вибачай!

— Батьку отамане! — перервав їх розмову козак, який під'їхав до Богдана, — провідники питають, куди їхати: на Бар, чи на Ущицю?

— На Бар було би добре, — сказав Богдан, міркуючи, — Богуна побачити, довідатися, що робиться, як його справа, та гак великий, короля можна не застати... Ні! треба спішитися, — сказав він рішучо, — хай ведуть на Кам'янець найкоротшою дорогою...

За Ягорликом відразу змінився характер степу. Рівнина стала хвилястою, почали з'являтися широкі кітловини, — здалека на обр'ю з лівого боку з'явилася синя смужка придністрових гір. Чим далі посувалися наші подорожні на північний захід, тим частіше почали їм перетинати шлях глибокі долини; ці долини з легкими похилами в міру наближення до Дністра перетворювалися в круті яри з камяними скелями, з проваллями, порослими грабом та дубом, з потічками, які стрибали глибоко вниз по каменюках.

Часом на самому дні яру, за навислими скелями, за купою густих топіль ховалася самотна хатка або невеличкий хуторець; тут наші подорожні спинялися або на попас або на короткий нічліг. Ворожо та підозріло приймали з початку господарі цих хаток гостей, ховалися від них по сусідніх лісах; та розвідавши, що це

свої козаки, а не панська челядь, вертали до дому і гостинно частували подорожніх усім, чим могли. Богдан, розуміється, розпитував їх про справи на місцях, про різні чутки що до замірів панів, — і скрізь чув лихі вістки. Усі ці оселі в диких, незахоплених ще панськими руками місцях, заснували втікачі від панської неволі, яка по великих слободах вже почала касувати всі договорні полегші переселенців і нахабно повертати „підсусідків“ у рабів. Їх протести скрізь здушували польські жовніри, а свої козаки для оборони вже не з'являлися; тому люди тікали — то закладати вільні хутори, то шукати ватажків для вільного промислу, і лише многосемейні корилися до часу своїй долі.

Утікачі, які осіли в цих ярах, зрештою мало знали про пізніші події. Вони вели обережне, відокремлене життя, лише часом потайки їздили до місточок по потрібні запаси, а тому ні про Богуна, ні про Нечая нічого не чули; одно тільки могли вони сказати, що нарід взагалі затих і замовк.

Зрештою Богдан не старався допитуватися про все у хуторян-втікачів. Він спішив до Камянця і весь був зайнятий думками про недалеке побачення з королем. Подорожні, яких він наглив, їхали так швидко, що на п'ятий день з'явилася вже на обрію скеля Камянецької фортеці. Здалека ця неприступна фортеця здавалася якимсь величезним циліндром, який сторчить в чорній дірі велитенської широкої лійки; та в міру наближення спадисті краї кітловини зливалися з далекими обр'ями, а скеля все збільшувалася, пануючи над ближчими околицями.

Коли подорожні під'їхали до самого краю страшного провалля, яке безоднею обіймало грізну скелю, вони скаменіли на місці, вражені незвичайним явищем.

Дика, невидана картина вражувала понурою красою розум і давила сумом серце. Якись страшні геоло-

гічні перевороти зробили тут грізний жарт, розкололи скелі і висунули з середини безодні велетенську скелю. Базальтова скеля циліндричної форми з поточеними та почорнілими від часу боками понуро підіймалася з dna глибокого яру втятим верхом сажнів на п'ять над протилежними берегами яру. Ця безодня з незвичайно крутими ребрами, глибока до сорока сажнів і майже стільки широка правильним замкненим перстеном стискала скелю. Ріка Смотрич, вдершись до цього глибокого, круглого яру, билася піною скажено до навислих над нею скель, а обійшовши їх, неслася по рині до Дністра. На плоскому верху всеї скелі, яка мала в промірі до 300 сажнів, була неприступна, грізна твердиня. Круглі башти, зубчасті мури висіли над безоднею і понуро дивилися своїми чорними отворами для гармат на околиці. Ні зелені, ні дерев на цьому чорному камені нігде не було видно; лише сивавий мох покривав підніжжя скель та звішувався в деяких місцях поплутаними пасмами вниз. За мурів виглядали червоними плямами покрівлі з дахівок, а між ними здіймалися готицькі вежі костелів. Тільки в одному місці, по дорозі до Хотина, перекинено через цю безодню кам'яний міст; він лежав на кам'яних арках, які здіймалися з dna безодні лише до половини скель, так що до нього треба було з початку сходити крутою вузенькою стежкою, вирубаною в скелі, і підійматися такою самою скелею на гору, на протилежному боці яру. З зовнішнього боку коло початку спуску до мосту стояли дві грізні башти, окружені мурами та ровами і злучені тайником з головною фортецею; коло самого мосту при вході й виході теж стояли круглі башти, через які йшов вузький проїзд, що замикався залізними брамами.

Богдан під'їхав до башти і запитав вартового: — Чи тут ще перебуває його ясність, король? А коли вартовий сказав, що так, він дуже втішився. Перша й дуже



велика удача віпувала йому також інші. Він пірнув під темне склепіння банти, переїхав міст та в їзду браму і спинився на невеликому тісному майданчику в самій фортеці, чекаючи на своїх товаришів і втягаючи у груди задушливий запах часнику, змішаний з якимсь товстим чадом. Здалека доходив до нього стукіт коліс та копит, глухий гомін, перемішаний з верескливим криком перекупок, а зблизька дзвеніли в кузнях удари молотів та шуміли міхи. Не встиг Богдан подумати, куди їхати, як непомітно з сусідних заулків окружила його юрба жидів у лапсердаках, ярмоках... худих, босих та обдертих. Вони кинулися до нього з цілою купою пропозицій, питань та прохань, пересипаючи цей напад лайками між собою.

— Ясновельможний пане, проше, я покажу чудову квартиру, — халався один за стрема.

— Пане грабю, скільки панові треба покоїв? Три, чотири, п'ять? У мене дешево, пишно, — спинав другий коня за уздечку.

— Пане княже, я палац даю, палац! — кричав третій, відштовхуючи з лайкою першого, — що ти розумієш! Адже це ясноосвєцоний, а ти — думкопф!

— Не слухай його, пане, він зух!

— Ах ти, шельмо! — халалися вони за пейси, а четвертий, відштовхнувши завзятих, ліз уже майже до кишені Богдана! — Пане, пане! Купи в мене шапку та бурку, слічні... даром віддам!

— В мене, в мене, ясний пане, і зброя, і сідла, і мушкети, і шкіри, і мидла, і полотна, і сливи... і таке, що пан тільки пальці оближе.

— Геть! На бік! — гукнув нарешті Богдан, якому увірвався терпець, махнув нагайкою і повернув з сопутниками на ліво в аулок, рішивши спинитися у свого приятеля, а навіть кривного по жінці, пана Случевського, який був у Кам'янці бурмістром. Недалеко за пе-

реулком стояв у подвірю кам'яний, одноповерховий дім цього пана. Туди й заїхали їздиці.

Господарі були незвичайно здивовані приїздом Богдана, бо чули про нього, що він загинув, а разом щиро зраділи йому. Богдан представив своїм своякам джуру Марильку, пояснивши, що вона донька польського магната, і він врятував її від полону невірних. Господиня відразу обняла цікаву гостю і повела до жіночих покоїв, щоб вона змінила своє убрання. Богдан теж пішов умитися та прибратися з дороги до кімнат Случевського; а простих козаків поміщено в офіцинах.

Через годину або дві, коли сумерк уже повис над Кам'янцем дрімаючим сірим покривалом, а в покоях пана Случевського запалено в масивних свічниках воскові свічки, все товариство зібралось в великій світлиці, якої обстановка мала певну претенсію на моду, що діставалася вже зза кордону навіть до глухих закутків. Між старовинними масивними меблями стояла комода з бронзовими прикрасами та перловими інкрустаціями, між рядами ікон стояло внизу люстро, яке підтримували амури та німфи; між рамами старовинних портретів висіла гравюра, яка зображувала одну з любовних пригод Юпітера...

Усі сіли до дубового, покритого кількома скатертниками стола, і взялися з апетитом до багатой вечери. Марилька стала відразу предметом загального захоплення. У дівочому, розкішному польському убранню, з гарно прибраною голівкою, вона блискала тепер новою, відсвіженою красою; ні в живих кольорах обличчя, ні в блиску очей, ні в граці рухів не видно було жадної втоми, а навпаки граю й било ключем молоде квітуче життя. Марилька відразу почула тут свою силу. З діточою наївністю та вродженим кокетством вона цікаво оповідала про свої пригоди. Почувши себе поза небезпекою і в рідній обстанові, Марилька відразу взяла певний

тон. Доросла молоденька донька бурмістра, яка одягала гостю, просто не могла відірвати від неї своїх очей. Марилька віддячувала їй за те милостивою усмішкою. При кінці вечері між ними почалася довга, таємнича розмова.

Тимчасом пан Случевський розпитував Богдана про його пригоди, не ховаючи й своїх шляхетських симпатій і дивуючися „неймовірним“ претенсіям козаків, їх невмінню жити в мирі з мостивими панами, які всеж внесли світло в ці дикі країни. Богдан знав політичні переконання свого далекого кривного і не бажав розпочинати з ним порожньої суперечки, а сказав лише між іншим:

— Ех, свате, свате! Не ми йдемо на загибель шляхетству, а ви!

— Яким чином? — видивився Случевський.

— Недоріке шляхетство та його однодумці бажать повернути весь вільний нарід у рабів, у своє бидло, а тимчасом цей нарід є споконвічним господарем та робочою силою на цій землі. То як ти гадавш, свате, колиб нас з тобою витаняли з нашої землі, политої нашою кровю та потом, то ми так добровільно її уступили би і вклонилися-б приязно нашим рабівникам? Ні! Наші трупи може витягли-б, та не нас. А якби з-поміж нас який небудь курополох і лишився живий, то шляхетський пан знайшов би собі в ньому вічного, непримиримого ворога... А ти подумай, скільки таких ворогів припало-б на пана.

Пані переглянулися між собою, а Марилька злякано спинила свої очі на Богдані. Вона не зрозуміла, що старався довести Богдан, та з його слів вона зрозуміла дві думки, які її і злякали, і здивували: по перше те, що Богдан уважає бидло властителями землі, а по друге, бажав чогось дуже недоброго шляхетству.

— Бачиш, свате, — казав тимчасом Богдан вибачливим тоном, — длятого, щоб шляхетство жило та па-

нувало, треба, щоб воно було в приязні з народом, щоб воно було для нього корисним просвітителем та помічником, навіть оборонцем його прав, тоді і шляхетство буде мати від народу користь, навіть панські маєтності дадуть більше зиску... Напевно! Ти, свате, заїдь з ласки своєї до мого Суботова, побачиш, яке то золоте дно, а в мене ні рабів, ні примусової праці нема!

— Так і є, — подумала Марилька — ні рабів, ні невірного люду, значить проста козацька хата; однак каже сам — золоте дно.... Ну, а всеж таки, — скривила уста і почала прислухатися до дальшої розмови.

— Та ти, свате, голова, що й казати, — доливав до кубків меду Случевський, — жаль, що ти з нашим канцлером не поговориш... він, оповідають, також проти вільних соймів, проти магнатства.

— Хіба ясноосвещений пан Осолінський тут? — запитав Богдан і подивився на Марильку.

— Якщо сьогодні не виїхав, то завтра від'їздить, також його ясність король.

— Завтра? Щож це я? — підвівся Богдан і почав швидко прощатися з господарями, — вибачте, мені спішно... Я до Осолінського.

Марилька теж несамохіль встала зі свого місця і поблідла.

На дворі ніч. По небі повзли пасма хмар; де-не-де між ними блимали ще зорі. Богдан швидко йшов вузькою кривою вулицею, порожньою і понурою. Йому було якось ніяково: вперше йому доведеться особисто говорити з канцлером про справи, — чи оправдаються його сподівання, чи зникнуть останні надії? А що, як навіть не прийме?... Досадно було Богданові за час, який стратив у свата, і він швидко йшов, насунувши низько сиву шапку і загорнувшись в керею.

Ось ринок, оточений високими каменицями, зі склепами та пивницями; тепер широкі, ковані двері та

брами замкнені; ринок спав, закутаний темрявою. Було тихо й глухо; зрідка порушувало тишу тільки далеке гавкання псів, або з високої замкової башти протинав сонне повітря оклик вартового „вар-туй“, на який долітав з-за турецького моста ледви чутний відгук „вар-туй“!

Сама башта підіймалася над усіма будинками в куті майдану. Її корона чорніла зубцями на небі; між ними світилася тепер блимаючим світлом ліхтарня. У підніжжя башти був чорний отвір, закритий в середині залізною брамою. На право і на ліво від башти тягся високий мур, перетятий вузькими бійницями; на певній віддалі на ньому стояли маленькі круглі башти. Богдан перетяв майдан і пішов до башти. Наблизившись, схопив рукою молоток, який висів коло входу, і кілька разів ударив ним у залізний щит на кованій брамі. Відчинилася невелика фіртка, освічена червонявим відблиском ліхтарні, і з'явилася в пишаку сердите, з настобурченими вусами обличчя.

— Який там чорт стукає? — заричав низький захриплий голос.

— Не чорт, а хрещений козак, — відповів спокійно Богдан.

— Га, стосот дяблів! Якого чорта треба? — хрипів бас.

— Ясноосвецоного... пана канцлера...

За брамою почувся стриманий шепіт, до якого прилучилися також інші голоси.

— А яким правом і по якій потребі вацьпан може в такій пізній годині турбувати його княжу мосць? — запитав уже тенор.

— В невідкладній, — відповів Богдан.

— А які тому докази?

— Хай пан оповістить його княжу милість, що чигиринський сотник Хмельницький чекає його розпоря-

джень, і коли ясноосвещений пан канцлер скаже мене пустити, це буде найкращий доказ.

Це, очевидно, вплинуло на стражників. Після короткої наради хтось гукнув з-за брами:

— Хай пан чекає! — і почувлися кроки, які швидко стихли.

Через кілька хвилин браму відчинено, і Богдан пішов за гайдуком через вузький, з півкруглим склепінням прохід на замкове подвір'я. Воно було освітлене ще одною ліхтарнею, яка висіла на грубій жердині, обсадженої навкруги залізними перстнями. Просто проти брами, в середині замкненого кола муру, до гріаного укріплення, яке нависло бійницями над кручею, стояв неповоротною черепахою будинок, в якому були мешкальні покої для команданта фортеці; на право й на ліво під мурами були стайні, амбари, комори, пивниці і мешкання для залоги та челяді. Тепер мешкання команданта займав король та його почот. Вузькі закратковані вікна, закриті внутрішніми віконницями, світилися ще тонкими лініями крізь щілини. Перед ганком і коло самого входу стояли на варті тяжко озброєні панцерові.

Богдан увійшов по кам'яних широких сходах до просторих сіней, повернув за гайдуком у двері на ліво і спинився в невеликій кімнаті, освіченій висячою люстрою, з низенькими канапами під стінами; там сиділи два молоденькі козачки, які скочили зі своїх місць, коли він увійшов. Гайдук пішов у бокові двері, лишивши Богдана самого, а через хвилину, відслонивши завісу головних дверей, урочисто сказав:

— Його ясна мосць просить пана ввійти.

Богдан швидко кинув керекю на руки козачка, поправив чуприну і увійшов до дальшого великого покою. Пишна розкіш кинулася йому в очі. Вікна й двері були завішені дорогими матеріями; на всій кам'яній підлозі лежав пухнастий турецький килим; позолочені меблі

були обиті венеційським оксамітом та блаватасом; багато інкрустованих ослінчиків та низьких пухових канап, покритих золотоголавом, стояло в штучному порядку; на них лежали подушки з дорожочінними вишивками; на столах чужоземної штучної роботи лежали різні пляни та папери; на деяких столах блищали вогнями свічок масивні срібні свічники; між ними іскрилися золоті дзбани, кубки та ковші; по кутках покою стояли високі бронзові консолі; на мармурових стовпчиках курилися східні пахощі...

Богдан не встиг оглянутися, як на зустріч до нього з простягненими привітно руками вийшов вишукано, по французькій моді, одягнений магнат. На перший погляд йому можна було дати не більше як 45 літ, — так молодили його косметичні засоби, особливо в вечері. Приємні риси його обличчя, яке трохи розплилося, оживлювала ласкаво-привітлива усмішка; та в трохи стиснених чорних бровах талася пиха і свідомість своєї величності. В синіх, розумних очах, трохи прищуплених і облямованих сіткою зморщок, видко було сліди втоми та пересичення, хоч під їх лінивим поглядом світилася іскра укритої цікавості. В усій його ще стрункій постаті було багато жвавості і вишуканої, світської зручності. На правому боці грудей у вельможі блищала брилянтива зізда.

Осолінський, розвівши широко руки, ніби хотів узяти козака навіть в обійми, руки йому не подав, а висловив тільки радість, що бачить його.

— Дуже радий нарешті бачити пана сотника... Його милість король теж буде задоволений...

— Хай хоронить Господь найяснішого нашого короля та вашу княжу моць! — уклонився низько Богдан, приклавши до грудей праву руку.

— Спасибі, спасибі, пане! — відповів канцлер. Його приємно вразило величання княжим титулом, який

він набув в Італії, і проти якого підіймали цілу бурю „уродзоні“ княжі роди. — Ну, що приємного скаже нам пан сотник? До короля доходили тільки деякі чутки.

— Його маєстат для нас святий; наші діла та надії коло ніг його королівської мосці, — сказав Богдан.

— Такі думки варті великої похвали, — допитливо подивився на козака вельможа, — і як би всі їх мали, держава стояла би непорушно.

— За себе і за своїх братів я можу поручити перед княжою милістю, — глянув Богдан сміливо в прищулені очі магната, — і коли наше існування вгодне найяснішій волі, то козаки можуть тільки тішитися та дякувати Богові.

— Дай Боже! — сказав канцлер. — Та тільки, як погодити ваші повстання проти закону та ладу, це значить також проти їх джерела та голови?

— Запевняю, — палко відповів Богдан, — що мої брати не витягали меча проти закону та ладу, а вони боронили грудьми закон і підіймали меч проти тих, хто його порушував, бо були певні, що вони є ворогами не лише ладу та добра, а також творця їх, нашого найвищого володаря та батька... Його пресвітлим іменем та за його велике право клали свої буйні голови козаки.

— Віват! — зробив одобруючий рух вельможа, — дуже дотепно; та якими аргументами пояснить пан напади козаків на границі союзних народів, які порушують мирні договори Річи Посполитої і накликають на батьківщину всі лиха та нещастя війни?

Богдан у свою чергу подивився пильно в очі панові канцлерові; той не витримав козацького погляду і спустив очі.

— З мирними сусідами козаки ніколи не порушували свавільно трактатів, — після великої павзи заговорив переконано Богдан, — та хіба невірних розбійників-бісурманів та татар можна називати мирними су-



сідами? Вони не признають прав нашої держави, ні її границь; вони постійно нападають, як хижі вовки... несуть зі собою смерть та руїну, забирають горожан у полон... Так ми боронимо лише границі нашої держави і на свої груди приймаємо удари не мирного сусіда, а ворога, не допускаючи його до серця великої Польщі.

— За одну таку голову, як у пана, — розвів руками в захопленню вельможа, — можна багато вибачити його братам.

— Княжа мосць дуже ласкаві, — зніяковів Богдан.

— Кожному своє, — відповів Осолінський. — Одначе... хай пан сяде і розповість докладніше про все, що сталося за того пів року.

Богдан сів на ближчому ослінчику, а канцлер витягнувся на подушках канапи і наказав козацькові подати „венґжина“.

Богдан розповів про морський похід, який ніби то був викликаний погрозою нападу з боку Буджака, який козаки паралізували, розповів про страшну бурю, яка розкинула чайки і перешкодила задуманому нападкові на побережжя Анатолії, розповів про морські битви та добич, між іншим також про Марильку.

Осолінський все це слухав з виразним задоволенням, не спускаючи допитливих очей з Богдана і попиваючи невеликими ковтками вино.

— Успіх кожної справи в божих руках, — сказав нарешті канцлер, — я бачу тепер, що ваші вчинки виходили з добрих замірів, які не суперечать ні інтересам Річи Посполитої, ні високим королівським змаганням; треба тільки ясніше поставити на вид рух Півтора-Кожуха, і його королівська мосць покаже тобі, пане, свою ласку. Ми вже мавмо деякі наслідки ваших походів: одержано в посольській нашій палаті ноту Високої Порти про козацькі напади, яка вимагає від Річи Посполитої великих грошевих виплат, образливих для чести

держави. Треба також перед соймом оправдати війовничі рухи козаків, тоді домагання Порти виросте в причину війни, через що нам треба бути напоготові і звчасу готовитися до оборони.

— Ми всі готові до оборони королівської честі та добра нашої батьківщини! — сказав Богдан. — Хай ясний князь скаже тільки слово, і великі сили можуть повстати на Україні.

— Король та його співробітники покладають надію на вашу вірність та відданість, — сказав Осолінський, — та чи дійсно таку велику підтримку може дати Україна?

— У нас, ясний княже, де „кшак“, там і козак, а де байрак там сто козаків.

— Мені це дуже приємно знати, — відповів вельможа, — це дає більше певности, а що до панської вірности, король, здається, не може помилятися.

— Свідком тому Всемогучий Бог! — підняв два пальці Богдан і хотів урочисто встати.

— Вірю, вірю! — доторкнувся злегка Осолінський до плеча Хмельницького, затримуючи його на місці.

— Усяке бажання нашого милостивого короля, — казав далі Богдан, — та ясноосвещеного князя, проти кого воно не було-б, ми підтримаємо своїми кістками.

— Спасибі, спасибі, — перервав Богдана вельможа, усміхнувся, а потому відразу змінив тему розмови, згадавши про вратовану панянку.

— Ця Марилька дуже мене зацікавила, — почав він легким жартовливим тоном, — вона, може бути, навіть далека наша кривна по жінці... Здається, її батько мав величезні маєтки, а коли цього баніту позбавлено прав, хтось їх зрабував; та коли є безпосередня наслідниця, то тим самим вона може домагатися їх звороту. Так, так! А за сироту я буду клопотатися і навіть скажу про це королеві... В усякому разі панський вчинок хоробрий і шляхетний.

У Богдана при останніх словах боляче стиснулося серце. Йому було би приємніше почути від канцлера цілковиту байдужість до долі Марильки.

— В якому вона віці? — прищулив очі вельможа і відпив ліниво трохи дорогого вина.

— Років п'ятнадцять... ще дитина, — старався рівнодушно відповісти Богдан.

— Як вона виглядає, чи гарна?

— Незвичайно! — несамохіть вирвалося в Богдана, та він хотів затушувати прояв свого захоплення і додав байдуже: — зрештою ми, грубі вояки зле знаємося на жіночій красі і не вміємо її цінити; от, якби ваша княжа моць показали яку шаблю, я без помилки міг би оцінити її.

— Так, так, пане, — усміхнувся хитро канцлер і поправив на чолі кучері. — Я цю панну візьму до своєї родини і виховаю відповідно до її становища... Я подбаю за її маєток, а жінка за її долю.

— Сирота повинна дякувати Богові, — витиснув з себе Богдан, — за таке щастя, за пошану.

— Дай Боже! — загадково зауважив пан канцлер, а потому спитав: — Де вона тепер, ця панна?

— Тут, у Кам'янці, у мого свата, бурмістра Случевського.

— Ага! дуже добре! Я по неї прищлю повіз з моєю донькою.

У Богдана ніби урвалося щось у грудях. Осолінський витяг золоту табакирку, прикрашену портретом Жигмонта і обсипану брилянтами, взяв з неї трохи запашної табаки і поволі понюхав; міжтим він пильно дивився на козака і вияснявав собі його вдачу.

— Палкий і щирий, — подумав сам про себе і був задоволений цим висновком, — здається, на нього можна покластися.

— Так, тепер ось про що хочу я поговорити з па-

ном сотником, — обтер канцлер хустинкою ніс і почав крутити пальцями табакирку. — Бачиш пане, установлені державою і затвержені найвищою владою закони та установи є підставою, на якій будується загальне добро... і король з ласки божої стоїть на сторожі і охороняє їх, та заразом він дбає, щоб установи та закони не сходили з шляхів, назначених вищою волею, і чинили в державі правду та добро... Це, щоб так висловитися, дві сили, які виходять з того самого джерела, підтримують одна одну і знову вертають до вихідної точки... — Осолінський говорив вишукано і сам любувався своїм красномовством, а Хмельницький, трохи похилившись наперед, пильно слухав і важив кожне слово, відчувачи глибоко, що старий лис тільки плутає сліди, вабить хвостом і замітає їх.

— Та всім відомо, — казав далі канцлер, що люди можуть помилятися, і що суспільність, навіть найбільше віддана державі, може в своїх думках та вчинках помилятися та ухилятися від правди, як нижчі стани, так і вищі, як козаки, так і вельможна шляхта, бо людська природа недосконала, і ми всі блукаємо в темряві, йдучи за своїми пристрастями. Тільки той, кого Бог та наші установи поставили вище над усе, тільки він може зі своєї височини бачити і правду, освітлену світлом, і наші помилки, які лежать у темряві, — Осолінський заложив ногу за ногу, поправив подушки і сперся на них вигідніше, — і тому кожний громадянин і окремо і в громаді повинен свято поважати високу особу короля, не лише охороняючи його владу від усяких на неї замахів, але ще зміцнюючи її, памятаючи твердо, що зміцнення цієї влади зміцнює також силу і значіння всіх установ нашої славної Річи Посполитої, а обмеження або скасування цієї влади ослаблює підстави існування батьківщини... Сваюля та самоуправа не є вістниками свободи, а вістниками її занепаду та загальної загибелі!

Промовець спинився, слідячи за тим вражінням, яке зробили його слова і простяг руку, щоб відсвіжити горло напитком.

— Присягаюся, свята правда в словах вашої мосці, — використав мовчанку Богдан, бажаючи підчеркнути і вивести на світло думку Осолінського, — без пана нігде не може бути ладу, і над світом є Всеблагий та Єдиносуцний Пан; одному панові, як на небі, так і на землі, повинні ми коритися і слів його слухати, і цей послух є честю і добром; та мати на спині крім пана сотню підпанків і кожному кланятися — заболить шия, тай не будеш знати, кого слухати: один на другого буде цькувати. У нас є прислів'я: „На пана вважай, а підпанків минай“, бо „не так пани, як ті підпанки“.

— Хоч не мій, але дотепний висновок, — засміявся вельможа, зробивши рукою одобрюючий рух, — пан своєрідно розвинув мою думку і потвердив ще раз, що я не помилився у виборі потрібної для нас голови... Не трівожся пане, не трівожся... Комуж краще знати шорсткі рукавиці тих підпанків, як не вам? Пан, розуміється, знає, що для успішної боротьби з лихом треба, щоб добро мало перевагу сили, а так само для оборони закону та добра в батьківщині треба, щоб ми, упокоривши свою пиху... признали... королівську владу святою. По всіх чужоземних державах вона стоїть на твердих підставах і є джерелом сили й величності народів... Зв'язок з тими державами не лише корисний для нас, але також konieczний... Ось наприклад король і до вас, хоч є проти вашого самоуправства, — може бути і викликаного самоуправствами інших та слабістю закону — має сердечні почування, уважаючи вас за вірних оборонців його святих прав та державної цілості... Але всеж таки особисто задовольнити вашої чолобитні він не міг... Адже король лише в воєнному часі має владу сам розпоряджати, — з притиском сказав Осолінський, зробивши невелику

павзу, а в мирному часі все полагоджує сойм... Ну, а сойм до такої міри заздрісний, що навіть кричить проти інституції орденів, заведених по всіх чужоземних державах, боячися, щоби й ця нагорода не була в руках короля, щоб він, як висловлюються, не міг притягати до себе цяцьками сторонників...

— Та і в нас це розуміють кращі голови, — завважив Хмельницький, — але тяжко повірити селянинові, щоби король, коронована, Богом настановлена особа, не мав у руках влади припинити насильства шляхти; нарід в цьому бачить потурання короля і ототожнює його волю зі сваволею...

— Оце й є в усій містерії найсумніше, — щире зітхнув канцлер, — тут у нас нема підпор, і ми шукаємо їх за межами батьківщини, себто шукаємо союзів до будучої війни, — поправився він, зніяковівши, — хоч війна це велике руйнуюче лихо для країни і небажана ні королеві, ні Річі Посполитій, та бувають неминучі обставини, — аджеж і тепер ідуть ворожі напади на наші окраїни... Ну, отож король мусить завчасу думати і готуватися до всього, як в середині держави, так і поза нею... Тим більше, що в воєнному часі він стає одиноким диктатором, — протягнув Осолінський, — повновладним роздавателем усякого рода привілеїв своїм вірним союзникам... Одним словом, як великі права, так велика також відповідальність... А тому його королівська моць мусить подбати... післати скрізь відданих та вірних людей... — тут канцлер від нервового хвилювання замнявся, викашлявся і зажив ще табаки, — так от для цих розслідувань та шукань, — додав він швидко. — нам потрібні розумні, знайомі з придворними хитроцями голови... Чи можна нам числити напевно на пана сотника?

Богдан швидко піднісся, витягнув свою шаблю, поклав її на руки і сказав урочистим голосом:

— Присягаю на цю святиню, яку дарував мені під Смоленськом мій найулюбленіший пан, найясніший теперішній король, присягаю перед лицем всемогучого Бога, що всю мою душу покладу для добра короля, для здійснення його замірів та для щастя мого народу, не жалуючи останньої краплі крові!

— Амінь! — сказав канцлер. — Дякую і за короля, і за себе! — підійшов до Богдана і стиснув йому щиро руку. Так, значить, пан наш! — наповнив із дзбана кубок Богдана, підніс свій і стукнувся голосно з ним. — Хай допоможе нам Бог і хай хоронить від лиха нашу справедливу справу!

Богдан одним духом спорожнив свій кубок.

— Ну, а як пан... — підійшов знову канцлер до Хмельницького, — чи не звязаний він тепер? Чи можемо ми відразу скористати з його послуг? Адже потреба невідкладна...

— Мої особисті справи, княжа милосте, не можуть іти в порівняння з потребами громадськими, а ще більше з потребами нашого батька короля, але я благав би полегшити хоч трохи вже тепер долю козаків; вони і в малій ласці добачили-б надію... Були би незвичайно влячні...

— По лицарськи, — приязно всміхнувся канцлер, — все, що тепер можливе, буде зроблене... Король радий... але... Я докладу всіх старань, а пана ми беремо відразу і потрафимо оцінити його відданість... Сьогодні я відпускаю пана сотника, а на завтра прошу вранці прибути сюди і проводити короля до Хотина.

У Богдана майнула думка, що канцлер хоче лишити його при собі; при цьому перед ним несвідомо з'явився образ Марильки.

— До Хотина або трохи далі, — казав магнат, щось зміркувавши, — там я доручу панові й листи, і уповання, й інструкції, а король особисто передасть свої

бажання і довірять грамоти... Пан має зробити велику подорож: і до австрійського спорідненого двору, і до Венеції до нунція Тієпольо, і до герцога Мазаріні в Париж... Поклопотатися там, заключити потайні союзи, найняти військо... Ми довіряємо, пане, твоїй лицарській честі велику державну тайну і цілком покладаємося на твій розум та на твоє віддане, чесне серце, — простягнув він руку Богданові.

Богдан, приголомшений несподіваним дорученням, а разом підхліблений високим довірям, доторкнувся устами до плеча канцлера і з низьким уклоном вийшов з кімнати.

Схвилюваний напливом несподіваних вражіннь, спинився Богдан за брамою і широко втягнув у груди свіже повітря.

На заході стояла чорною стіною хмара; яскраві блискавки перелітали по ній і освітлювали на мить фосфоричним світлом і високі дахи міста, яке спало, і грізні обриси самої хмари... Небо ніби моргало лиховісним, велитенським оком...

Так, туди, під ці бурі та блискавиці тягне тебе доля, козаче, — блискали в розгоряченій голові Богдана думки, — і не матимеш спокою, поки не перестане битися це серце в грудях... Щож ти віщуєш мені, грізна хмаро, чи понесеш мене на крилах бурі сповістити мійому народові надію, чи покладеш під громами мою неспокійну душу?

Порив вітру дмухнув Богданові в обличчя. Він зняв йому на зустріч шапку і швидко пішов до дому.

Отже виїздити, виїздити негайно, не заїхавши навіть до Суботова, до дому. — Ех, та де в козака його дім? — зітхнув Богдан: — Чисте поле — його дворище, темний бір — хата. Та щож буде з його родиною? Досі він не одержував про неї звісток. Що з ними? Чи не сталося що? Знаючи, що його нема дома, хіба тяжко зробити



заїзд?... Та протягом останнього часу він навіть забув думати про це, як і чим би він міг допомогти! — Богдан з досадою повів рукою по волоссю: — Ех, усі ми в руці божій! — зітхнув, стараючися заспокоїти себе від тривожних думок. — Він, милосердний оборонець, не лишить їх. Аджеж не можна відмовитися від доручення короля; не для себе він вимагає, а для добра батьківщини; в цій війні самотній ратунок усеї країни... Так чи можна порівнювати з цим журбу про власну родину? Та й що може їм загрозувати? — Ганна налевно переїхала до них, а з нею також Золотаренко, та й Ганджа там разом з ними. Дасть Бог доглянуть. Та й він не весь вік буде сидіти по чужих краях, полагодить усе та й до дому! — потішав себе Богдан, почувавши, як в його душі, не зважаючи на всі докази розуму, не зважаючи на надії, які вязалися з його будучою подорожжю, не зникала якась гіркість від будучої розлуки... Та з ким? — З родиною? З Ганною? З хорою жінкою? Та з ними він розлучився вже давно, і почуття цієї розлуки вже притупилося в його душі... З Марилькою? — Та що мені до неї! — перебив сам себе Богдан. — Слава Богові, що пощастило виконати дане товаришеві слово та примістити її в таких важних панів! Ні, до дому відпочити хотілося, побачитися зі всіма, — пояснив він собі свій незрозумілий сум, викликаючи в уяві мирні образи життя в Суботові, хору жінку, дітей, Ганну. Та образ Ганни з'являвся перед ним сумний і блідий, а її великі сірі очі з німим докором дивилися в його очі. Ех, Ганно, золота душе моя! — глибоко зітхнув Богдан, почувши в своєму серці приплив ніжної вдячності до цієї чудової дівчини, так щиро відданої йому та його родині. І чомусь раптом поруч з образом Ганни, сумним та блідим, з'явився яскравий образ Марильки з її золотавими хвилями волосся, з її синіми глибокими очима, палким румянцем на щоках, з її усмішкою та дзвінкою, срібля-

стою мовою. — Та що це я справді, з глузду зсунувся, чи що! — опамятав сам себе голосно Богдан, сердито куйовдячи чуприну. — Треба до дому написати, сповістити про все, — думав далі... — тільки через кого передати? Ех, якби Морозенко був тепер зі мною! Та де він тепер, бідолаха, може його й на світі немає, а може забрали в неволю татари... Жаль, жаль хлопця, як рідного сина! — Богдан глибоко задумався і не помітив, як дійшов до дому свого кривного.

Він пішов до стайні, де стояли його коні та спали його козаки, і збудив одного з них.

— Уставай, Рябошалко, — звернувся він до нього, коли козак нарешті прочумався і міг зрозуміти звернені до нього слова. — Готуйся в дорогу! Зараз дам тобі листи, поїдеш до мене до Суботова. Я гадаю, ти знаєш дорогу?

— Знаю, знаю, — усміхнувся Рябошалка, — та тут ще один чоловік знайомий є з Чигирина, Чмирем зовуть.

— Чмирем? Знаю, знаю, — зрадів Богдан, — то ти приведи його до мене, а сам готуйся, вранці рано поїдеш.

Давши наказ також іншим козакам бути готовими вирушити вранці в дорогу, Богдан пішов до дому і почав швидко писати Ганні та Ганджі листи, а потому прийшов Чмир. Він сказав Богданові, що в Суботові, поки що, наскільки він міг знати, все було добре. Підчас розмови з ним Богдан не помітив ні гуркоту грому, ні сліпучих блискавок, ні бурі; зрештою хмара тільки одним кінцем зачепила Камянець, і настав свіжий, радісний ранок.

Богдан вийшов на ганок і коротко помолився до схід сонця. Козаки стояли вже на подвір'ю з готовими, осідланими кіньми, коли вийшов заспаний бурмістер, який не міг зрозуміти, що все це значить. В коротких словах повідомив Богдан свата про бажання канцлера і попросив його доглянути сироту Марильку, поки не

візьме її родина Осолінського. Богдан усе це передавав сторопілому господареві нервово, швидко і не зовсім зрозуміло, намагаючися заховати своє хвилювання і втекти від важкого прощання з Марилькою. Та це йому не вдалося. Марилька цілу ніч не спала в незрозумілій тривозі і тепер вже стояла бліда, тремтяча в снігах, прислухаючися до страшної для неї вістки. — Значить, Богдан не хоче відшукати її батька, або його зовсім нема на світі? Кому він віддає її? Невідомому їй канцлерові Осолінському? О, Боже, що буде з нею?

— Пане, пане! — кинулася вона до Богдана, не кидай мене! Я не можу без тебе!... — хапала вона його за руки, заливаючися сльозами і тулячися до нього. — Мені страшно самій... Все чужі... Краще вмерти... Я боюся... Не кидай мене!

— Марилько... Дитино моя люба, — заспокоював її Богдан, — і в грудях його щось тремтіло й билосся, — заспокійся... це на короткий час... я тільки до Хотина... провожу короля, а може й тебе разом повезу до Хотина.

— Ні, ні! — билася Марилька в нього на грудях. — Серце моє чує ошуканство... Сум тисне... Знову чужі, недобрі люди: ні пестошів, ні теплого слова, сама, на цілому світі сама... ні матері, ні батька рідного! — захлиснулася Марилька, і сльози покотилися струями з її синіх, стрівожених очей.

— Присягаю, що тебе... до смерти... усіх заступлю! — плутався Богдан у словах, пестячи головку Марильки.

— Пане, ти назвався мені другим татом, — здриглася вона цілим тілом по діточому, — чогож ти відкидаєш свою доню? Чого не хочеш відшукати її рідного батька, чого віддавш чужим людям? У своєму жаху перед новою невідомою долею Марилька вже забувала те, що жити в козака довелося-б у простій хаті, без розкоші, без почесней, без слуг, а у канцлера, у магната

і мабуть кривного... Та Богдан був у неї тепер самотнім близьким і щиро відданим їй чоловіком і розлучитися з ним, стратити свою останню підпору здавалося їй страшним. — Адже я не маю нікого, крім тебе... Ніхто мене не буде так жалувати та любити! — впала вона йому на груди і обняла його руками за шию.

— Ось перед небом, не кину тебе! — мурмотів Богдан, цілючи її шовкове волосся.

— То тато мене не кине? — усміхнулася вже крізь сльози панянка, відкинувши назад голівку, — а як я буду тата любити, — більше всього на світі!

— Квіточко, — увалася мова в Богдана, — тепер не можна... Тебе, голубко, доглянуть тут, як рідну, а вже в Хотині разом...

— Ошуканство, ошуканство! — заголосила Марилька і зблідла смертельно. — Краще забий мене! — скрикнула вона і впала непритомна на міцні козацькі руки.

Богдан передав її сватові та гукнувши: — Приголубте сироту! — скочив на коня і зник за брамою...

### XXIII.

Чотири роки перелетіли над Суботовом, як чотири дні. З прощів Ганна вернула зовсім іншою, оновленою людиною. Ні тіні минулих хитань та тривожних сумнівів не відчувала вона в своїй душі; вона знову була міцна й бадьора і палала одною пристрасною й чистою любов'ю — до своєї батьківщини.

Намовивши Ганну взяти з собою його козаків, Богун попрощався з нею і кинувся в глибину України, та так і пропав без вісти. Зрідка доходили невизнані чутки про якісь сміливі напади, при чому згадувалося також його ім'я; та ніхто не знав напевно, в який степ, в який бір кинувся розважати своє горе молодий козак.

Незабаром після повороту Ганни до Суботова при-

Ішов до неї післанець з Камянця з листом від Богдана, в якому той сповіщав її про своє нове призначення від короля. Разом із листом до Ганни був також лист до Золотаренка. Невизначними та неясними натяками писав Богдан йому про добре відношення короля до козаків, про його бажання спертися на них на випадок якого небудь державного перевороту, повідомляв про те, що має відбутися якусь важку таємну подорож, і просив Золотаренка взяти всього свого впливу на старшин, щоб стримати козаків від повстання та почекати його повороту, бо з ним звязані великі, але покищо тайні справи. І дійсно, чи чутка про лист Богдана, чи вичерпання, яке наступило після бурхливого повстання та нещасливого походу, чи нові утиски панські, які поволі насувалися і охоплювали всю Україну, так пригнобили нарід, що вся Україна лиховісно затихла й занімала, як затихає все в природі в останній хвилині перед страшною бурєю. Якусь млість, якусь задуху відчували всі.

У листі до Ганни стояла ще приписка про Олексу Морозенка... „Любий хлопець, — писав Богдан, — пропав без вісти в Дніпровому лимані; втопитися він не міг, — він міг би переплисти весь лиман, а мабуть його взяли татари в полон... Хай твій брат або Ганджа пошле розвідників у татарські міста та містечка; нічого не пожалую для викупу... Мені жаль хлопця, як рідвого сина“.

Ця звістка нагнала тугу на всю родину Богдана. Усі любили доброго, щирого хлопця, як члена родини — і пані, і двірська челядь, і хуторяни; кожному він умів сподобатися або прислужитися. Пані Хмельницька побивалася за ним, якби за Тимком або за Андрійком; Ганна разом з нею плакала невтішно. Дівчата теж ридали за своїм улюбленцем, та особливо потрясло глибоке, не діточе, горе Оксану. Вона заломувала свої рученята, билася головою до підлоги і ридавчи, повторю-

вала тільки одно речення: „Нікого я тепер більше не маю, нікого!“ Скінчилося тим, що дівчинка заслабла від надмірного жалю. Багато намучилася баба і Ганна, поки підняли її з ліжка; два рази посиляли навіть до Чигирина по знахорку, так вона занедужала в горячці. Колиж Оксана нарешті встала, то в блідому та сумному її личку, з великими чорними очима ніхто не міг навіть пізнати давнішої румяної як яблучко, вертлявої як дзига, дзвінкої як дзвоник дівчинки... Оксана стала тихою та задуманою, мало брала участі в діточих забавах, а найбільше або мовчки сиділа за роботою, або тихо розмовляла з Ганною про Олексу, або разом з нею молилася за нього...

Ганджа та Золотаренко питалися і на Запорожжю, і в Очакові, і в Кафі, і в Бахчисараю, та ніде не одержали ніяких звісток про Олексу, так що Ганна навіть замовила потайки за нього панахиду.

Золотаренко часто приїздив до Суботова до родини Богдана, та бачучи, що той так довго не вертає, і вістки про нього, які приходили дуже рідко, були дуже невиразні, зовсім переселився туди і лише зрідка навідувався до свого Золотарева. Заїздили часом до Суботова також деякі зі старшин розпиталися, довідатися що небудь про Богдана або про загальні справи, та так і відїздили, не довідавшись нічого виразного. А інші, як Нечай та Чарнота, не маючи терпцю чекати чогось незвичайного, намагалися з бурхливою рішучістю почати хоч що небудь маленьке на свою руку. Та тяжко було підняти тепер у смутку занімілий нарід...

А ще інші, як Бурлій та Пешта, поспішилися наговорити на Богдана, а самі підлабузювалися до шляхти, яка починала владно панувати в краю. На загаль життя в Суботові йшло тихо та мирно, ніякі зовнішні події не каламутили його. Ганна клопоталася хуторянами, які заселили в останньому часі весь лівий беріг Тясмина

довгим селищем, а тепер вже в балці за лісом виростали як гриби, нові хатки та хутори. Дівчата росли добре. Катря та Оксана дуже сприялися; лише маленька Оленка все ще трималася за Ганнину спідницю.

При кінці року заснуло горе й в молодому серці Оксани; молодість таки перемогла; крім того Катря весь час пестила та розважала Оксану.

Тимко швидко ріс та міцнів. Його обличчя, злегка зачеплене віскою, не можна було назвати гарним, та з роками воно почало набирати деякої своєрідної краси дикої та нестримної вдачі. Його наука з учителем-дяком поступала дуже тяжко, зате за наукою в Золотаренка та Ганджі Тимко забував цілий світ. Скочивши на невиїждженого жеребця, він летів на ньому степом і вертав до дому такий самий нестриманий та горячий, як і дикий кінь. Андрійко вчився разом з ним також усіх воєнних „екзерціцій“, і тільки хорий та слабкий Юрась тулився все коло матері, жebraв від баби гостинців, або залазив на коліна до Ганни і просив її розповісти йому гарну казочку. Колиж хлопець засипав, і казка тихо уривалася, не дійшовши до кінця, перед очима Ганни тихо випливали якісь невиразні уривки давніх споминів, і все те здавалося Ганні таким чужим та далеким, і кожного разу вона застигала на тому самому питанню: Невжеж все це переживала і відчула вона?...

В кінці другого року, в осени, вже у Пилипівку двір у Суботові перелякався. Пізнього вечера почувся сильний стукіт до брами, і воротар не міг довідатися, хто стукав до брами. Це збудило в діда підозріння; він післав за Ганджею і повідомив його, що якийсь татарин. — хоч і темно, а він цих чортів пізнає також по ночі. — торгає ворота та стукає ручкою шаблі.

— А він сам, чи за ним ціла згряя? — запитав, позіхаючи з солодкого сну, Ганджа.

— А хто його знає... Може за ним ціла згряя.

— Е, годі, дали-б знати огнищами по всій Україні, якби прорвався сюди який небудь загін голомозих... Відчиняй сміливо браму, а я наготую для привітання кривулю.

Забренькотіли засувн, заскрипіли ворота; якась струнка постать кинулася крізь отвір прожогом до діда і схопила його в свої міцні обійми.

— Що за чорт, хто ти? — відбивався дід від татарина, бажаючи подивитися йому в лице. Та татарин ухилився, залишив діда і кинувся з обіймами до Ганджі.

— „Сіляй айлекім якші!“ — пробурмотів сторопілий Ганджа, — тільки як тебе звати, приятелю, з якої ти орди?

— Та Олексою звати! Чи не пізнали? — відповів нарешті дзвінким радісним голосом татарчук.

— Олекса! Морозенко! — гукнули разом здивовані аж до забобонного переляку дід та Ганджа і в свою чергу кинулися обіймати воскресшого небіщика.

Вістка про прибуття Олекси миттю розійшлася серед челяди: козаки, парубки, молодіці та баби вискочили до брами і счинили радісний крик. Галас на дворі, перемішаний з криками здивування, радісними привітаннями, вибухами сміху, збудив нарешті також господинь дому. Перша прокинулася пані, яка і без того спала зле, збудила бабу і післала по Ганну. Ганна вискочила на ганок, побачила, що челядь зібралася коло брами і завмерла, схвильована радісним і тривожним прочуттям. Чи не дядько? Чи не наш господар? — блиснуло в голові Ганни, і від одної цієї думки так затріпоталося її серце, що вона інстинктивно притисла руку до грудей... Вона не візразу могла пізнати, хто приїхав. Морозенко переходив з обіймів в обійми і не легко міг дістатися до будинку.

Нарешті Олекса вирвався з обіймів і швидко вибіг на ганок. При світлі винесених на ганок каганців та сві-



чок Ганна побачила якогось молодого татарина, який швидко біг до неї.

— Хто це, що таке? — скрикнула вона, мимоволі відступаючи.

— Це я, Олекса, панно Ганно, — почувся знайомий голос, і Ганна не встигла спам'ятатися, як опинилася в міцних обіймах молодого хлопця.

— То це ти?... Звідки, яким чином? — запитувала Ганна, вдивляючися в лице Олекси.

— Усе розповім... Господь уратував, а Оксана? — та Олекса не докінчив ще свого питання, як двері в цій хвилині широко розчинилися і якась маленька постать з босими ногами і з голосним криком — Олексо! — кинулася йому на шию.

— Оксано, Оксаночко, дівчатко моє! Ти боса, роздягнена, — повторяв Олекса, цілючи її. Та Оксана нічого не чула; обхопивши його шию руками, вона плакала і повторяла крізь сльози тільки одно слово: Любий... любий... хороший мій!...

Нарешті Оксану пощастило повести до кімнати; за нею пішов Олекса і всі інші. До самого ранку ніхто в домі не лягав спати. В печі розвели вогонь, принесли їдження та питво. Оксана ні на хвилину не відступала від Олекси; стиснувши його руку в своїй руці, вона повторяла потихеньку з діточою усмішкою: — Ахметка, Ахметка... ти тепер справжній Ахметка. — І Олекса ласкаво всміхався до дівчинки, глядячи її по чорній кучерявій голві. Дійсно, у своїй татарській одежі він був так подібний до татарчати, що ніхто навіть зі своїх не пізнав би в ньому козака. Коли нарешті вимучений та перемерзлий Олекса попоїв і відогрівся, всі оточили його й почали слухати його оповідання про те, як він уратувався з турецької неволі.

— Справа була така, панове, — казав Олекса, підсовуючися до вогню: — Коли отаман післав мене на роз-

відки, я дуже втомився, тай заснув у човні. Та так міцно заснув, що не чув, як човен пішов від берега, як розгубилися мої весла... словом, сам винний. але вийшло так, що замість осетра я зі своїм човном заїхав у татарські сіти.

— Ну, та розумний же ти хлопче, — усміхнувся широкою усмішкою Ганджа, бючи Морозенка долонею по спині, — і як це вони з тебе, раба божого, не зварили доброї юшки?

— Тож то й є, що ледви мене Пан Біг уратував! — усміхнувся також Олекса. — Розгнівалися вони на мене здорово, з початку за те, що я їм сіти порвав, а потому, як побачили на мені хрест та довідалися, що козаки прорвалися в ночі в Чорне море, так і зовсім мені эле довелось. Рішили всі, що я шпигун, і що треба мене повісити або посадити на палю, тай годі. Я вже присягався і запевняв їх, що я природний татарин, що мене насильно охрестили, що я від козаків з неволі до них тікав — ніхто мені не вірив; дарма, що я по татарськи з ними говорив. Не вірять, повісити, тай кінець! Нарешті таки зглянувсь наді мною Господь. Найшовся один старий татарин, який сказав, що знав мого батька. Тоді рішили лишити мене живим; та що мені ніхто не вірив, мені закували руки й ноги, та так і ганяли з іншими полоненими на роботу. Цілий рік старався я здобути ласку доглядача, робив за трьох, з полоненими не розмовляв, тримався природним татарином, — от мої господарі стали ласкавіші, на другий рік дозволили розкувати руки. Так минуло ще пів року, а на семий місяць темної ночі перепилував я свої кайдани, взяв у господарів за свою вірну службу пояс з дукатами, хліб, кожух, доброго коня, тай утік!

— Ех, молодець, напrawdę молодець! — гукнув голосно Ганджа, — будуть з тебе люди!

— Тільки не гадайте, що мені так легко пішло, —

казав далі Олекса. — Ге-ге! Скільки разів уже галав я Богові душу віддавати! Зима, мороз лютий, вовки, степ як море, а я сам, тільки й пощастило ніж з собою захопити.

— Кажи, кажи далі! — підхопили всі.

Довго оповідав Олекса про всі свої страшні пригоди, які йому довелося пережити в степу. Кілька разів починала хлипати Оксана, чуючи про страшні пригоди, які загрожували смертю її кожному Олексі. Всі тишилися з відваги та зручності хлопця. Нарешті, вже світанком розійшлися всі по своїх кутках спати.

Пізним ранком вийшли дівчатка до спільної світлиці. На дворі ясний зимовий день; заморожені вікна іскрилися; в печі тріщав вогник; на столі вже стояв сніданок. Оксана глянула на Олексу і здивувалася. Перед нею був не обдертий, перемерзлий татарчук, а молодий поставний козак з густим пухом над горішньою губою. Олекса підійшов і поцілував Оксану, та сьогодні Оксані стало якось незручно від цього поцілунок; чи то одежа так змінила Олексу, чи причиною цього був густий пушок над губою козака, який вона тільки тепер завважила, але Оксана вся почервоніла і спустила очі...

Так минув непомітно цілий місяць, а за ним другий. Олекса багато оповідав Катрі та Оксані про все, що пережив у полоні, про батька Оксани, якого він знайшов у Січі, про те, як вони готувалися до морського походу... Та хоч вони були весь час разом, одначе, не зважаючи на всю їх обоїмлюву любов та привязання, між ними не було тепер тої байдужої діточої щирости, яка була тоді, коли Олекса возив Оксані смачні гостинці до вбогої хати дяка. Причиною цьому був цей темний пушок над його губою, який баламутив Оксану і робив Олексу подібним до дорослого козака.

Дні летіли так непомітно, як тільки можуть летіти щасливі, безтурботні молоді дні. Одначе на початку ве-

сни Олекса став турбуватися і нарешті сказав Оксані, що невідомо, коли верне батько Богдан, і тому Ганджа та Золотаренко радять йому їхати на Запорожжя та вписатися до якого куріня, щоб навчитися козакувати. Оксану ця вістка страшно вразила, та вона постидалася плакати при Олексі; вона тільки закліпала повіками і запитала Олексу тремтячим голосом: — І ти поїдеш?

— Щож робити, Оксаночко, треба їхати! Не ходи-ти-ж мені за плугом, адже я козак, — відповів Олекса і хотів поцілувати Оксану, та вона вирвалася від нього і побігла з кімнати. Цілий день шукав Олекса зустрічі з Оксаною, та Оксана умисне уникала його; тільки пізно в вечері, стрінувши Олексу в сінях, вона швидко підбігла до хлопця, встромила йому щось у руки і прошепотіла: — Не знімай ніколи, ніколи; коли ти помреш, — я теж помру. — Олекса отворив свою руку, в ній лежала на-дягнена на шнурочок ладанка. — Люба моя, — прошепотів Олекса, підіймаючи голову, і хотів поцілувати Оксану, та дівчинки вже не було в сінях.

Через кілька днів Олекса поїхав. Хоч як старалася Оксана стримати себе, та при прощанню заплакала гіркими сльозами і знову повисла на шії в Олекси, як і першого разу. Олекса теж готовий був розплакатися, якби не Ганджа, який був при прощанню, і перед яким Олекса хотів показати себе вже справжнім козаком.

Олекса поїхав; в суботівському домі знову стало тихо.

На початку третього року вернув до Суботова Богдан. Перші дні минули в шумних радощах та в обонільних розпитуваннях. Богдан мало що змінився, тільки рухи його стали елегантніші, стриманіші, а вираз обличчя більше замкнений. Приїхав він бадьорий та енергійний, повний блискучих надій. У розмовах з Золотаренком Богдан розповів про свої успішні заходи при чужоземних дворах, особливо при венецькому, про те,

що багато справ доручено йому, і що готуються великі події. Зрештою, всі ці звістки Богдан передав Золотаренкові в чотири очі, з'обов'язавши його тримати все в глибокій тайні. Вістка про поворот Богдана швидко облетіла околицю. Всі старалися побачитися з паном сотником, який так довго і без вісти пропадав. Почалися пишні прийняття і гульня. Завдяки листам Осолінського Богдан відразу по повероті знову одержав управу над своєю сотнею, та справи службові тепер мало займали пана сотника; з якоюсь незрозумілою пристрасстю віддавався він розривкам, стараючися здобути славу непереможеного плянці на бенкетах, ніби бажав своїм новим поведінням замаскувати старі звязки і нову, укриту роллю. І дійсно, уся сусідня шляхта, як українська так і польська, навперейми закликала до себе симпатичного й веселого пана сотника, який став тепер найбільше популярною особою. В дома він бував дуже рідко; з Ганною він був ласкавий по давньому; одначе, не зважаючи на це, вона чутливим жіночим серцем помічала в Богдана незрозумілу ще їй самій зміну. Так, з нею він був ласкавий по давньому, та ніколи вже не говорив він так тепло та отверто, як за старих, добрих часів; його розмова ставала тепер невизраза, ухильчива, та й взагалі Ганна помітила, що він уникає розмов з нею про свої пляни та про положення країни.

Часом одначе Богдана охоплювала якась тяжка тривога. Попрошавшись з Марилькою, він довгий час згадував про неї з болем та жалем. Його мучила непевна доля маленької красуні, яку він лишив чужим людям. Часто запитував він про неї Осолінського в своїх листах, та не одержував на ці питання ніякої відповіді. З початку ця невідомість мучила його серце, та постійні подорожі, турботи, тонкі й небезпечні політичні доручення, життя при чужоземних дворах, — все це мимоволі відтягало його увагу. Нарешті помітивши, що Осо-

ліський умисне в своїх листах ухиляється від усяких приватних справ, Богдан рішив, що й йому не випадає допитуватися про долю Марильки і перестав згадувати про неї, і поволі образ молоді красуні ніби зовсім зник з його серця. Чекаючи тепер післанця від Осолінського, він і не згадував про неї. Він увесь був охоплений якимись великими, але таємними надіями, і бажаючи забити довгий час вичікування, шукав усе нових та нових знайомостей, бенкетуючи цілими тижнями, майже забуваючи про родину. А коли бував у Суботві, то найбільше дбав за господарство: або сидів по млинах, або ставив сукновальні, або доглядав за новими будовами, або разом з майстром Шаповалом будував на взірець чужоземних дивовижний вітрак з чотирма крилами, або полював зі своїм сином Тимком, або цілими днями перележував у пасіках.

У безхмарні, пекучі дні любив лежати в тіні на м'якій траві або на килимі, дивлячися, як літають бджоли, та попиваючи холодне пиво або наливку. Тут він віддавався своїм думам, укладав нові пляни, роздумував про минулі підприємства.

— Про що ти все, пане господарю, думу думаєш? — питає часом, сівши коло нього, дід.

— Та не спіймаєш, діду, дум, — відповів ніби збуджений Богдан, — розлетілися по всіх кінцях нашої України...

— Ох, широкі то кінці, — киває смутно сивою головою дід, — та користи мало... Що напі поробляють?

— Та що, гудуть по уликах!

— Гудуть! А роїв не пускають, — мрукне з досадою дід.

— Ще не достигли, — усміхається Богдан. — Прийде час, заспіває, задзвонить крилами матка, і вилетять на ясне сонце нечисленні рої...

— Дай Боже! — зітхне дід.

Так минув рік.

Чим далі минав час, тим з більшою тривогою чекав Богдан якихось післанців з Варшави. Кожного ранку він зустрічав Ганну все тим самим питанням: „А що, чи не приїхав хто в ночі?“ Та ось уже рік кінчився з того часу, як вернув Богдан, а ні післанці, ні вістки з Варшави не доходили до Суботова.

Веселий, енергійний настрій починав поволі кидати Богдана, а його місце займало мовчазне й стримане незадоволення.

Так почався також другий рік.

Було душне літо. Вже майже місяць земля не мала дощу. Прив'ялі, запорошені дерева спустили своє півмертве листя. На полях майже спалене сонцем збіжжя не підіймало своїх колосків. Кожного вечера на обрії з'являлися невиразні краї далеких хмар; та вранці яскраве й пекуче сонце знову підіймалося на сухому, безхмарному небі.

У невеличкій горішній світличці суботівського дому сиділи коло розчиненого вікна, похилившись над великою книгою, дві жіночі постаті. Одна з них була старша і показувала тій, яка була молодша.

— Гей, Оксано, — звернулася з докором старша, хитаючи головою, — ти сьогодні не вважаєш — і до книги дивишся, і ніби не бачиш.

Смагляве личко молодої дівчини покритлося густим румянцем.

— Душно, панно Ганно. — відповіла вона, не підіймаючи очей.

— Ах ти, ледащице, а мені хіба не душно? — ласкаво всміхнулася Ганна, доторкаючися до чорного як смола волосся Оксани.

— То панна, а то я.

— Ну, так щож, що то я, а то ти?

Дівчина хотіла щось відповісти, та раптом схопи-

лася з місця, обняла Ганну за шию руками і почала швидко шепотіти їй на вухо: „Бо панна добра, гарна, любя, а я ледащиця, неслухняна“.

— Ну, годі, годі, дівчино! — перебила її з ласкавою усмішкою Ганна, згортаючи з обличчя дівчини чорні, аж сині, кучері волосся, з-під яких на неї глянуло смагляве молоденьке личко з чорними очима та білими, блискучими зубками, — а може ти зовсім не хочеш псалтиря читати? — глянула вона їй в очі.

— Хочу, хочу! — гукнула молоденька дівчина, знову обхоплюючи руками шию Ганни. — Це тільки в літі душно... а в зимі, правда, панно Ганно, я краще читала, правда краще?

— Правда, правда.

— З мене онде всі дівчата сміються, — казала далі Оксана, не підіймаючи очей, — кажуть, що я длятого вчуся псалтир читати, щоб вийти заміж за старого паламаря та помагати йому на клиросі.

— А ти за старого паламаря не хочеш?

— Ну-у! — провела Оксана широким вишиваним рукавом сорочки по своєму обличчю. — За паламаря, та ще за старого? — глянули хитро з-поза рукава її оченята. — Ні за що!

— А за когоч ти хочеш?

Смагляве личко знов почервоніло.

— От ще вигадали... Ні за кого! — почувлося ніяково за рукава.

— Ну, добре, добре! А може тимчасом ще почитаємо трошки, от хоч до цієї катизми?

Оксана швидко скочила на ноги й сіла знову до книги. В кімнаті почувлося одноманітне читання словянських слів по складах.

— А сьогодні буде дощ, он які на небі баранці! — сказала раптом Оксана, уриваючи відразу читання і виглядаючи у вікно.



— Дай Боже! — Ганна глянула в той бік, куди показувала Оксана, і де дійсно віби випливали зза обрію хвилястим рядом хмари.

Двері рипнули, і до кімнати вбігла молоденька дівчинка, мабуть на рік або два старша від Оксани. Вона мала м'яке русяве волосся, карі очі і була одягнена так само як Оксана, у плахту, вишиту сорочку та черевики з мідяними підківками.

— Ганно, Оксано! годі вам читати! — гукнула вона весело з порога. — Ходіть на подвіря, там тато з Тимком та з козаками герць зробили... З сагайдака стріляють, б'ються на шаблюки, ходіть швидше!

Не чекаючи дозволу Ганни, Оксана швидко зірвалася зі свого місця і кинулася за дівчиною. Слідом за ними пішла також Ганна.

На широкому дворичу Суботівського дому розлягалися веселі вигуки та крики. Усе мужеське населення хутора збілося навколо невеликого гурта в кінці подвіря. Оксана та Катря протовпилися на самий перед. Серед широкого кола людей стояв з голою шаблею Ганджа, а поруч нього Золотаренко; обидва тяжко дихали після завзятої бійки на шаблі.

— Ех, були з нас люди! — махнув рукою Золотаренко, — а тепер від цього бабського життя відпасся зовсім.

— А я, батьку, так застоявся, — усміхнувся широкою усмішкою Ганджа, показуючи свої білі вовчі зуби, — ніби панський кінь на стайні; скажу тобі, якби мені тепер цих недолудків штук п'ять або десять на руку, на локшину їх покришив би... а ну, Тимоше, бери шаблю, виходь на герць! — звернувся він до молодого хлопця. — Покажім батькові, що ми й без нього на дурно часу не тратили!

Стиснувши брови, виступив на середину кола Тимош в одежі до фехтування.

— А пу їх до чортового дядька, ці панські цяці! — гукнув Ганджа, відстібуючи рамені панциря, і кинув його на землю. — Тільки перешкоджають доброму козакові вільними грудьми дихати! Ставай проти мене, хлопче, та тримайся, а то розрубая!

А Тимко вже стояв з голою шаблею в руках, закусивши губу та блискаючи очима з-під чорних брів.

Шабля впала на шаблю.

— Ой, Тимко, Тимко! — закричав зі страхом Юрась, побачивши, що шабля Ганджі блиснула над головою Тимка.

— Сором, Юрасю, хіба ти не козак? — спинила його суворо Ганна і взяла міцно за руку; хлопчик замовк, зашлющуючи кожного разу очі, коли шабля Ганджі підіймалася над Тимком.

— Добре, хлопче добре! — весело похвалив Тимка Ганджа, коли Тимкові пощастило доторкнутися шаблею його руки. — Ото вивчив собі на голову! Ну, почекай же ти в нас!... ми тобі перцю, ми тобі з маком, ми тобі з хрінном! — промовляв він, нападаючи то з одного то з другого боку на хлопця; та Тимко, почувавши на собі погляди всіх, а особливо батька, пильнувався і щасливо відбивав усі удари.

— Славно, синку, славно! — підтримував сина Богдан, — нападай на нього, на вражого сина сміливіше!

Нарешті Ганджа ударив Тимка по шапці. — Ну, буде з тебе! — спинився він, тяжко віддихуючи.

— Добре, синку, на перший раз зовсім добре! — гукнув весело Богдан. — Вже коли ти з дядьком Ганджею рубався, так можеш сміливо проти двох татар виступити!

— Душно! — гукнув Ганджа, провівши по голові рукою, і підніс вгору очі. — Ге-ге-ге! — та дивіться, ланове молодці, дощем запахло.

Усі підняли голови; з заходу вже насувала поволи й рівно сіра пелена дощу.

— Доц, доц Бог послав! — скинули всі шапки і перехрестилися до хмари.

— А що, Ганджо, чи не хочеш зі мною помірятися? — звернувся до козака Богдан, — може ти й батькові в лоба поцілиш?

— Щож, коли вже батька бити, так треба в лоб ціляти! — розсміявся Ганджа. — Тільки ти звели горло промочити, пересохло, як Буджацький степ.

— Ну, добре, добре! — розсміявся також Богдан.

Ганджі принесли повну чарку горілки. Не моргнувши, він випив її одним духом до дна. — Ну, тепер можна починати, — обтер він рукавом губи.

Богдан розправив плечі, махнув кілька разів шаблею в повітря, від чого почувся різкий свист, став твердо на ногах і підніс шаблю на зустріч Ганджі.

Шаблі стрінулися. Усі замовкли; чути було тільки удари шабель. Вій тягся вже кілька хвилин з рівною силою обох, як раптом шабля Ганджі блиснула, підстрибнула, зробила в повітря велике півколо, перелетівши через його голову, і при загальних радісних криках встромилася в землю.

Ганджа стояв сторопаний, ніби не розуміючи, що сталося, і яким чином батько міг вибити шаблю з його міцної руки.

— Оце так батько, — розвів він нарешті руками, — вперше в життю трапилася зі мною така історія!

— Отож, уважай! — усміхнувся Богдан.

— Та як це ти умудрився? Рука в мене, як залізо...

— Штука, пане брате! Мені її в Волонцині один майстер за сто червінців відкрив. Бачиш синку, на все наука!... Усього наука навчить, а ти до неї не дуже припадаєш, а батькові кривда.

— Козакові науки не треба! — мрукнув несміливо Тиміш.

— Як не треба? Та хіба козак чим гірший від іншого умілого чоловіка?

— То панське та чернече діло, — підтримав хлопця також Ганджа, — а козакові шабля та міцна рука, — от і вся наука!

— З одною шаблею та з кулаком далеко не зайдеш! — відповів з досадою Богдан. — Ведмідь яку силу має, а його от такою штукою, — показав він на пістоль, — і мала дитина повалить. А до такої хитрости розумом люди дійшли. От так ви всі розмишляєте, а пустити вас до панської господи або на сойм, так ні бе, ні ме... ні ступити, ні розумне слово сказати. А панство раде шкірити зуби та величати вас хлопським бидлом.

— Коли шкірять зуби, так ми їх їм і порухувати зможемо.

— Порухувати легко, Ганджо, та одним цим справи не виграєш; коли неук, все одно прозвуть хлопським бидлом.

— А начхати я хотів на їх панські витребеньки! — плюнув на бік Ганджа. — Хто мене бидлом назве, тому я вязи скручу, а танцювати, як цуцик, для їх ляцького сала не буду!

— Хто каже тобі — танцювати! — розсердився Богдан. — Козакові ні перед ким танцювати не треба, а треба так триматися, щоб і самого „уродзогого“ шляхтича за пояс заткнути. Тільки тоді тебе всі поважати будуть і за рівного приймуть. І прав своїх зможеш розумом добитися, а що все зуби рахувати та ребра ломати? Треба не самими руками, але також розумом бити, от проти такої сили не зможе ніхто!

Богдан повернувся і пішов широкими кроками до ганку. Ганджа стояв у тій самій поставі з обличчям, яке виявляло цілковите нерозуміння. Золотаренко за-

мислено крутив вуса, а на обличчю Тимка зі стисненими міцно губами лежав вираз такого впертого опору, який ясно показував, що син ніколи не згодиться в цьому з батьком.

Над вечір усе небо затяглося сірою пеленою. Почали несміливо прориватися дрібні краплі дощу, а потому він почав сіяти їх сміливо, як з густого сита, теплі, рівні, і добродійні. Повітря дихнуло прохолодою та свіжістю, навіявши на хуторян надії на урожай і солодкий після спеки сон.

Кілька разів Оксані чулося в ночі якесь стукання до брами, якийсь гомін та тушіт чийогось коня, а Катря та Оленка спали спокійно, як забиті.

В ранці, ледве сонце з'явилося над обрієм, Оксана швидко скочила на ноги, спустила кватирку і виглянула у вікно. Був чудовий ранок, вогкий та іскристий. Обмиті дощем дерева, квіти та купці так і палали на сонці великими краплями роси; трава, здавалося, гнулася під тими тяжкими прозорими краплями. Весело цвірівькали підбадьорені пташки. Оксана знову подивилася в кімнату. Баби вже не було, а Катря ще спала міцним сном.

— Катре, Катрюсю, вставай! — кинулася вона весело будити подругу. — Подивися лише, який чудовий ранок!

Катря підвелася і сіла на лавці, протираючи очі.

— Що, що таке? — вимовила вона крізь сон, ще не розуміючи, в чому справа.

— Вставай, вставай же, Катрюсю, — термосила її Оксана. — В ночі хтось приїхав до нас. Я чула напевно! Вставай, швиденько побіжімо, подивимося!

— О? — сказала Катря, вже зовсім прийшовши до себе після сну. — Хтож би це був?

— Не знаю, може Олекса... — сказала вона і додала швидко — одягайся швидше, побачимо.

Дівчата почали поспішно одягатися. Вимивши лице

холодною водою з глиняного глечика, вони міцно заплели свої коси. Оксана і Катря глянули до великого мідяного зеркалаця, гладенько полірованого, і вибігли на подвір'я.

— Ой, боюся роси! — гукнула Катря, ступаючи босою ногою на мокру траву.

— А я так люблю! Ух, як добре! — кинулася Оксана вмисне по найгустішій траві. Біжімо до гайка, може бабу стрінемо, розпитаємо, а то до шовковиці; ще рано, всі сплять.

Дівчата побігли по виспаній жовтим піском доріжці. На душі їх було так весело та ясно, як і в цьому поранковому безхмарному небі, і свіжий ранок, і невідомий пан, що приїхав, — усе те змушувало ще швидше битися їх молоденькі і повні життєвої радості серця. І тому все навкруги здавалося таким веселим, таким смішним.

— А як ти гадаєш, Катре, хто-б він був? — питала Оксана, набиваючи собі повний рот шовковицею.

— Ні, не Олекса, мабуть якийсь поважний пан, — сказала Катря, — колиб тільки не старий...

— І гарний!... Я не зношу старих та ще поганих... Ти-б Катрусю, хотіла, щоб він був білявий чи чорнявий?

— Білявий.

— А я-б хотіла, щоб він був чорнявий козак з чорними вусами, з чорними очима, в оксамітному кунтуші, — щebetала Оксана. — Ох, Боже мій, що ти надягнеш Катре? Знаєш, я надягну зелений жупан та жовті черевики. Добре буде, так?

— Так, а я надягну блакитний та нові ковтки, які мені подарував тато. Нуж бо, Оксано, досить шовковиці, біжім, біжім швидше!

— Господи! Щож це ми нарobili? — сплеснула руками Оксана, дивлячися з переляком на свої чорні пальці та на чорні зуби Катрусі.

— Та вже там якось відмиємо!

Дівчата взялися за руки і з дзвінким реготом кинулися в напрямі до дому; як раптом зза закруту алеї просто перед ними виросла велика мужеська постать.

— Ой! — скрикнула Катря і кинулася в куці, а Оксана так і завмерла на місці.

Перед нею стояв не хто інший, як Олекса. Тільки, Боже мій, хіба це був її давній маленький Ахметка? Перед нею стояв високий та ставний молодий козак, не хлопчик, а справжній козак, високий та стрункий, мов явір, зі смаглявим, мужнім обличчям, з чорними, ще невеликими вусами та ледве ледве піднесеними бровами. На ньому був чорний жупан, дорогі пістолі та шабля.

Оксана стояла, як укопана, не зводячи з нього очей, і не могла рушитися. І радість, і ніяковість, і несподіванка стиснули її серце.

— Оксано! — тільки міг скрикнути від радості Олекса, спиняючися перед нею, як укопаний; він зі здивуванням задивився на гарну, почервонілу молоду дівчину, яка так несподівано з'явилася перед ним.

— Оксано, та невже це ти?

Та цей знайомий голос в одній хвилині протверезив Оксану. Вона миттю пригадала собі свої босі ноги, розчіхані кучері та чорні від шовковиці руки та зуби:

— „Боже, а я так мріяла, так довго думала про цю зустріч! Пропало, пропало все“!

— Ой! — скрикнула Оксана, закриваючи фартухом обличчя, і кинулася прожогом по мокрій траві.

#### XXIV.

Багато перемін за ці чотири роки сталося в Чигирині. Старостинський замок, який понуро дрмав над тихим Тясмином, в останньому році обновився, причепурився, розплющив свої замкнені повіки і глянув на

світ. Від замку побігли вниз між хвилями густої зелені золотаві сіти стежок; навкруги нього послалися чудовими плахтами грядки квітів; з боків притулилися червоні дахи, які розсипалися між садками аж до „старого міста“. Коронний гетьман, староста чигиринський, рідко спинявся в чигиринському замку, і тому він давніше був такий запущений. Та два роки тому старий магнат залюбився в молодій красуні, доньці краківського воеводи князя Любомирського, і залюблений дід переселився ближче до своєї бажаної нареченої, виробивши уряд чигиринського старости для свого сина Олександра, для якого призначив підстаростою дозорця своїх маєтностей, пана Чаплинського. Чаплинський потрапив здобути ласку в старого Конєцпольського, а молодому так просто заліз у душу; він зауважив у хлопця нахил до розпусти і почав потайки допомагати йому. Сам страшенно розпусний, він систематично псував також гетьманського сина, забираючи в свої руки його слабу волю: полювання, газардова гра в карти, гульня, насильство та розпушта опьянювали виніжного магнатика чадом життя та привязували до того, хто уладжував усі ці насолоди, до Чаплинського. А коли старий Конєцпольський переїхав на Поділля, лишивши сина самотійно господарювати в старостві, Чаплинський зовсім закрутив голову своєму панові в безконечних оргіях та бенкетах... І чигиринський замок і двір, і саме місто закипіли небувалим оживленням, хоч це оживлення принесло місцевим мешканцям багато горя та сліз.

Нижче від старого замку, на кручі, над самим Тясмином, в тіні садів чорнів високим дахом досить великий та неповоротний будинок; за ним золотавими ромбами виглядали нові гонтові дахи інших будинків, над якими сторчала кругла башта; це була оселя чигиринського підстарости Чаплинського.

Тепер під покровом м'якої української ночі і буди-



нок, і сад Чаплинського світилися вогнями; на широкому подвірю стояв стиск та галас: стукали ридвани та повози, форкали коні, лаялися кучері, бігала служба, ходила туди й сюди придворна шляхта. Повдовілий Чаплинський, по скінченню шестимісячної жалоби, святкував сьогодні своє нове кавалерство — уряджував „хлопяшник“...

За домом, у саді, під охороною розлогих ялин та сосон, пересаджених штучно на пісковий горб, стояло велике гульбище (павільон); до нього вела покручена стежка, облямована на переміну кущами папороти та ялівцю. Саме гульбище мало гостроверхий дах, а над ним ще широку баню з довгою жердиною на ній. Навкруги цієї бані була вузенька, оточена балясами галерія, на яку вели хисткі сходи. З цієї галерії був чудовий вид на широкий як озеро Тясмин, на правий високий його беріг, який танув у сивій імлі, та на розкинений велетенський килим лівого. В середині це гульбище складалося з одної просторої світлиці, до якої прилучувалися з обох боків захистні альтанки, густо порослі диким виноградом та блющом. В середині ця світлиця була штучно прикрашена березою: білі пластинки кори перепліталися мозаїкою з темними фарф'юрами коріння в складні зори і ніби килимами покривали стелю та стіни світлиці, надаючи їй незвичайно оригінального та кокетливого вигляду. Незашклені, без рам високі вікна були зовні на пів завішені тороками повзучих рослин, а в середині закривалися матами з оситнягу. При вході була на всю довжину будинку широка тераса. Меблі світлиці складалися з ясеневих столів та плетених з червоного шелюга крісел; та в альтанках стояли ще широкі канапи з узгольями, оббиті м'якими килимами.

Тепер усі столи були накриті сніжно білими скатертями та гнулися під тягарем свічників, дэбанів, глечиків, кубків та всяких фляшок. Мати на вікнах та дверях

підвернено; світлиця була освітлена сотнями блимаючих огнів, а через темні отвори вікон входило свіже, наповне смоляним запахом повітря. У світлиці та на терасі в дорогих убраннях товпилися гуртами гості; та коло столу ще ніхто не сидів, видко всі чекали прибуття якоїсь важної особи. Сам господар що хвилини вибігав на терасу та посилав на розвідки своїх джур.

Коло одного з відчинених вікон стояв зять господаря, Комаровський, молодий ще білявий чоловік, з ясними, без виразного кольору очима, широким носом та грубими пристрасними устами. Він оповідав зібраним навколо нього вельможним панам масні побрехеньки, які змушували всіх реготатися. Особливо голосно реготався, тримаючися руками за своє велике черево, вихований на славу, з бичачою шиєю пан Цибулевич, який приїхав з Волині по особистим справам; за ним заливався дзвінким та частим сміхом худорлявий та довгий, як жердка, старший — на підставі маслоставської ординації — над реєстровими козаками, зпольщений німець Шемброк; за цими постатями то ховався, то скромно виглядав знайомий вже нам пан Ясінський, який недавно, за посередництвом Чаплінського, дістався до почоту молодого старости. Він підлесливо всміхався, прищуплюючи свої червоні, підпухлі очі, і старався втягти в себе придбане за ці чотири роки черевце; за ним товпилося ще кілька блискучих постатей молодого шляхти. Коло другого вікна, ніби дивлячися на глибоке, засіяне зорями небо стояв його мосць пробоц і уважно прислухався до оповідань, смакуючи кожне слово на самоті. Під ялинами теж проходжувалися гурти шляхти.

— Фу, пане... дай спокій... відпусти душу! — майже задихувався пан Цибулевич. — Я можу луснути... як маме кохам! І без того душно, а ти ще піддаєш пари...

— Пшепрашам, тут ще нема чого нарікати на духоту, — зауважив худорлявий Шемброк, — тут пишню,

чудово... Вітрець, прохолода і цей бір, — сказав він, махнувши до себе кілька разів рукою.

— Так, тут чудово, ясне панство, — вмішався не-сміливо Ясіньський. — Я в багатьох пишних палатах бу-вав, та такого привабливого кутка не знаходив ніде.

Цибулевич та Шемброк подивилися зневажливо на Ясіньського.

— Ну, пане тестю, тут усі хвалять твоє гульбище, — звернувся до Чаплинського Комаровський, — і будову, і борик, і твою фантазію знаходить панство чудовими...

— Дуже радий, дуже радий, мої дорогі, пишні го-сті, — підійшов, самозадоволено усміхаючися, госпо-дар, — для мене теж тут найдорожчий куточок у моїх володіннях: ці сосни та ялини, цей пісок та ялівець, ці березові прикраси пригадують мені, хоч і слабо, мою любу Литву, і я тут відпочиваю від праці душею і тілом.

— І віддаюся, додай тату, за ковшем доброго литов-ського меду свобідним пестошам з німфами...

— Щож, зяту? — зітхнув невинно Чаплинський, — наше життя коротке.

— Присягаю на Бахуса та Венеру, — це правда! — гукнув Комаровський.

— А пан молиться тільки до бога в двох поставах? — засміявся басом Цибулевич.

— Часом ще, пане, признаю також третього — Мер-курія...

— Так... гра та всякі зиски, гешефти... — знову вмі-нався Ясіньський, — без них також два перші боги мало мають значіння... Є така байочка...

— А що, пане, — перервав Цибулевич Ясіньського, — чи будемо ми втаємничені в усі приваби литовських пестошів?

— Про це його мовець будете судити лише післязав-

тра, — розвів руками Чаплинський і з загадковою усмішкою підійшов під благословення пророка.

На терасі стояв Хмельницький з полковниками Барабашем та Ілляшем. Барабаш виглядав на старого діда, з відвислими щоками і таким самим черевцем; він тримався не зовсім міцно на ногах; його величезні сиві вуса падали довгими пасмами на груди, а вузько протяті очі пригадували його татарське походження. Ілляш був бадьоріший, і темним лицем та характеристичним носом пригадував вірменина.

— За кордон я їздив у королівських особистих справах... з листами до його тестя, — казав Богдан, — чого мені ховатися від своїх? Мені моє шляхетне товариство дорожче, ніж хто інший: з шановним панством мені весь вік жити та служити, а там, — махнув він рукою, — „З Богом, цигане, аби я дома“...

— Це ти добре, пане сотнику, — мрукнув Барабаш, мотнувши вусом, — кому, кому, а тобі з нами... І рука руку, знавш...

— І миє і брудить, — засміявся Богдан.

— Ге! — дзьобнув носом Ілляш, набиваючи люльку з довгим цибухом. — Та цікаво знати... Навіть треба би... Що стояло в тих листах?

— Та не можна-ж було, пане полковнику, ламати печаток, — відповів, знизавши плечима, Богдан, — хоч і кортіло... Так, з краю тільки міг догадатися, що справа була про віно... Грошей просила його королівська мосць, — додав пошепки.

— Ага, власне! — зрадів здогадові Барабаш, — адже король дійсно харпак... Де йому нам допомогти? Дехто серед нас покладає надію на короля... Пусте! Попихач він у золотого ясновельможного панства...

— „Як нема тата, шукай ласки в ката“, — усміхнувся Ілляш, закурюючи люльку.

— Чи так, чи сяк, а їсти треба... — засміявся також Барабаш, а потім сказав, звертаючися до Богдана: — Скучили ми за тобою, пане, чого так рідко буваєш?

— Спасибі за ласку, — уклонився сотник: — Боявся докучати, тай рої приспіли...

— Пишне панство, прошу до світлиці, до столів! — гукнув на терасі Чаплинський. — Його ясновельможна мосць уже їде!

Довгим ключем потяглися гості до світлиці. Господар почав знайомити їх між собою.

Хмельницький був дуже здивований появою свого ворога, якого він майже забув за п'ять літ. Сам Чаплинський видимо почував себе дуже незручно, представляючи свому сватові Ясінського, і пробував затушувати цю незручність, примирюючи їх.

— Пана дуже гриє сумління за минуле, — примилуючися заглядав господар в очі свому сватові, — він майже для того і приїхав, щоб випрохати в тебе, друже, забуття помилок горячої та нерозсудливої молодости.

Ясінський стояв підчас цих слів у покірливій позі, зі спущеними до долу очима та похиленою головою.

— Що було, те минуло, — сказав недбало Богдан, узяв свата під руку і відвернувся від Ясінського, сказавши: — Я маю тобі, пане брате, сказати щось важне.

Ясінський подивився йому в слід злобним, зеленим поглядом шакаля.

У цьому часі два джури відчинили двері, і до світлиці швидко ввійшов сам староста, молодий Олександр Конєцпольський під руку з князем Заславським.

Не зважаючи на ранню молодість, на обличчю Конєцпольського лежали вже сліди затрощення та пересичення, а задертий вгору ніс та прищулені очі надавали йому нахабного виразу. Заславський був середніх літ і середнього зросту, але незвичайно грубий; зрештою,

Його обличчя пашіло здоровлям та свіжістю; і з одежі, і з поведення відразу можна було пізнати в ньому магната.

У світлиці почувся галасливий рух. Чаплинський кинувся з підлесливою радістю на зустріч; панство теж посунуло витати вельможних гостей.

— Оце я, пане, — звернувся Конєцпольський до господаря, — привіз до тебе мого дорогого гостя, ясно-вельможного каштеляна дубенського, князя Домініка Заславського, — прошу вшанувати його мосць.

— Падам до нуг! — захлипався, вигинаючися, Чаплинський. — За велику честь, за щастя бю чолом ясно-освецоному панству, прошу на почесне місце!

Поздоровкавшися з деякими гостями та познайомивши з ними Заславського, Конєцпольський привитав івших нахиленням голови і зайняв перше місце, посадивши з правого боку Заславського.

Тепер господар звернувся вже до всіх:

— Прощу, пишне панство, займайте місця, де кому подобається. Нині ми святкуємо вільне свято втіх та радощів життя, свободи ніжних пристрастей, а перед ними всі рівні. Не тратьмо-ж дорогого часу!

Численне товариство з галасом почало сідати за столи.

— На початок, панове, — сказав урочисто Чаплинський, наливаючи з обемистої фляшки в кубки якогось золотаво-зеленкуватого плину, — прошу вас покуштувати цієї литовської старки, настояної на звіробою та ялівцю.

— Неале. — покуштував староста. — Адже ти, пане підручний, обіцяв почастувати нас сьогодні всіма розкошами Литви, починаючи від наїдків та напиків і кінчаючи солодшими річами?

— Темні ліси та глибокі озера мого рідного краю, зі

всіма їх мешканцями, видимими та таємничими, зі всіма чарами пестоців, будуть у ніг ясновельможного пана, — сказав з низьким уклоном, розводячи руки, Чаплинський.

— Це ми з паном пробошом одінімо, — підморгнув Конєцпольський.

— Нон поссумус, — спустив очі пробош.

— Го-го! — засміявся староста, —

— А тимчасом знайте, панове, — звернувся він до всіх, — що мій помічник святкує нині свою кавалерську свободу і відновлену молодість, тому нам треба підтримати його зужиті сили.

— Едамус, бібамус, аемус! — гукнув, підіймаючи кубок, Хмельницький.

— Амен! — стукнувся з ним Барабаш.

— Віват! Слава! — голосно підхопили гості, хвалячи литовську старку. Судячи з того, як відразу зріс жартовливий гомін та сміх, вона дійсно була варта великої похвали.

Тимчасом гайдуки поклали на столи на величезних полумисках ведмежі шинки, вудженину з вепра, лосячі вуджені язики, краяні полотки з диких гусей, а до них у фігурних мисах різні маринати та приправи з лісових ягід та різних грибів, та ще всякі литовські сири. Велике число служби обслуговувало гостей, подаючи та беручи начиння та виконуючи різні накази.

З голосними окликами похвал та жадобою кинулося панство на дари Литви; стукіт ножів, сопіння та жування доводили, що гості вміли їх пошанувати. Чаплинський кидався на всі боки, захвалював і сам підкладав кращі куски особливо почесним для нього особам. Мовчки, киванням голов та мичанням дякувала прислужливому господареві поважна шляхта і тільки витирала хустками, а часом оксамітними вильотами своїх розкіш-

них кунтушів піт, який рясно виступав на підголених чолах.

Після першої зміни господар наповнив кубки гостей якоюсь новою настійкою. На другу скатерть поставлено нові полумиски з ріжною маринованою, вареною, печеною, начиняною рибою, і все з литовських озер, з литовськими сосами та потравками.

Коли перший голод заспокоєно, і панство вже не так пожадливо кидалося до їжі, при столах почулися то в одному місці, то в другому короткі розмови.

— А в нас новина, я й забув сказати про це ясно-вельможному панству, — казав помітно підігрітий вже старками пан Чаплинський, — у нас у Чигиринському лісі, за Вилами, в нетрях оселилася литовська відьма, чаклунка, краща від київської. Ворожить краще від усякої циганки. Хто з вас, панове, хоче пізнати свою будучність, так рекомендую: як на долоні побачите! А крім того в неї знайдуться найпевніші привороти та відвороти...

— Ну, нам цього не треба, — скромно завважив пан пробощ.

— Дуже самовпевнено! — всміхнувся Заславський.

— Еге! — погладив вуса Барабаш, — а ми так мусимо приборкати свою пиху.

— Ге! Нам підтоптаним дуже потрібні привороти, — сказав Шемброк.

— А по моему, пане добродію, найкращий приворот — це дукати! — сказав басом князь.

— Свята правда! — проспівав Ясінський.

Усі зареготалися. Здержливий, натягнений настрої перед такими важними маґнатами, ослаблений кількома кубками доброї старки та інших наливок, тепер відразу зник; кожний почував себе свобідним та сміливим.



— В яких це Вилах, — запитав недбало Богдан, — тих, що на татарському тоді, чи за Чортовим проваллям?

— За чортовим, за чортовим, де крутиться чортом Бурчак, — відповів Чаплинський, знову наповнюючи сватові кубок, — а що, гадаєш спробувати свою долю?

— Нема чого питати: наша доля потилицею стоїть.

Зробили ще третю загальну лібацію, подали нову зміну. Цим разом у глибоких мисках з'явилися литовські колдуни.

— Пишне панство! — сказав урочисто господар. — І риба, і колдуни люблять плавати, тому рекомендую легкі напої, — наливки, ратафії, запіканки, мальвазії. Пробуйте їх як слід і спішіться, бо з появою царя напоїв, нашого старого, сивого меду, усякі дрібниці будуть забрані.

— Добра рада! — відізвалися гості, і всі потяглися до фляшок.

— Не буду тратити часу, ясновельможний пане! — гукнув уже сміливо Ясінський, спорожнюючи кубок.

Між сусідами почалися припрошування та розмови.

— Чи чули ви, панове, — почав говорити один з молодих шляхтичів, — що знову почалися хлопські бунти?

— Що, де? — звернулося багато шляхтичів до нього.

— Та от, у мого брата за Києвом був випадок: хлопи не хотіли відбувати панщини, почали кричати, що попередній пан дав їм зазивні полегші.

— Бачиш, що вигадали! — захвилювалися деякі. — Якби їх слухати, довелось-б усе господарство кинути!

— Ну, і щож, пане добродію? — зацікавився Заславський, тай інші стихли.

— Та брат, ясновельможний пане, дав собі з ними раду по шляхетськи: написав їм нові умови на спинах.

Вибух реготу перервав оповідання.

— Так, панове, а одно село, якому таке рішення не сподобалося, спалив до тла.

— З хлопами? То начадив дуже! — гукнув Ясінський.

— І шкоди собі наробив, — додав понуро Богдан.

— Розуміється, — загорячився пан з бичою шиєю, — та що зробиш? От коло мене в сусідстві хлопи повісили економа.

— Лихий знак, — відізвався Заславський, — і ми тут багато завинили.

— Розуміється, ясноосвещений княже, — підхопив молодий шляхтич, — потурання, половинні заходи, панькання...

— Жорстокість, — піддав Шемброк.

— Багатьох людей спокушують такі думки, — промирив Комаровський.

— „Коли око тебе спокушає, вирви його і викинь геть“, — з почуттям сказав пробощ, звівши побожно догори очі.

— Відразлива слабість, — рикнув Цибулевич, — не панькатися треба з цим бидлом, а залляти за шкіру сала...

— Як князь Ярема кричить: „огнем та мечем!“ — усміхнувся насмішкувато Заславський, — тільки одна біда: після вогню та меча нічого не залишається.

— Так, ясний княже, нам, властителям, це не корисно, — сказав Хмельницький.

— Тому я раджу краще правило, — канчуком та лозою! — вибалушив червоні очі Цибулевич.

— Віват, пане! — потяглося багато шляхтичів до черевана з кубками.

— Віват! — підняв Богдан також свій кубок. — Ви там канчуками порозганяєте, а тоді в мастках вельможного нашого панства буде сила робітників.

— Слава нашому панові сотникові! — гукнули одні, а другі розреготалися.

— Слава сватові, слава! — стукнувся з Богданом Чаплинський. — Та тільки з нашим підлим народом треба тримати камінь за пазухою. Я уважаю регламент пана Цибулевича за кращий, одначе його треба доповнити ще іншими заходами, як наприклад: спрагою, голодом, холодом...

— Во істину, хто потерпить на тілі, душу свою вратує, — зітхнув пробощ.

— Мій батько, — завважив іронічно Конецпольський, — занадто вже цьому бидлові потурав, — пільги давав, побори брав нікчемні, а тому мав такі самі доходи.

— Ну, та ми їх збільшимо! — задерикувато гукнув Чаплинський.

— Адже я, свате, теж за дохід: чим більше його в наших мастках, тим краще, — вмішався Хмельницький, стараючися говорити недбалим і веселим тоном; одначе було помітно, що в його голосі чулася стримана злобна хрипкість. — Тільки на мою думку, першою турботою доброго господаря є, щоб його бидло було в силі та тілі, а коли його виснажувати голодом та холодом, та нуждою, то й роботи з його не буде; значить, вийде: „Ні Богові свічка, ні чортові коцюба!“ а що до доходу, так його можна збільшити, або видушуючи міцніше з одної макухи олію, або збільшуючи число макух.

— Добре, добре, пане! Голова! — підтримали Богдана місцеві шляхетні властители, а п'янений Барабаш навіть поліз цілуватися зі своїм сотником.

— Тепер залякування панства цим схизмацьким хлопством ні до чого, — вмішався раптом до розмови дуже підхмелений Ясінський. — У пана сотника все старе в голові: та все це минуло! Тепер, якби що, так тільки мокре місце, — він нахабно перекинув свій кубок і розляв по скатерті дороге вино.

— Зовсім вірно, — підтримав його Чаплинський.

— А коли від пана Цибулевича та його сусідів повтікають до нас усі хлопці, — добродушно засміявся сивий дідок, — так щоб не було розруху...

— У Річі Посполитій вистарчить на всіх канчуків! — гукнув бундючно Комаровський.

— У мене розрухів не буде, ручу, — бундючно стиснув брови молодий староста, — хоч я і скорочую, і касую ці дурні полемші... Я і з паном сотником не годжуся: на мою думку, і макух треба більше завести, і видушити кожну як найбільше.

Богдан нічого не відповів і випив одним духом великий кубок наливки.

Чаплинський, помітивши жовчний настрій свого патрона, поспішив замняти цю небезпечну тему і почав розливати до ковшів нові хмільні дари свого краю. На столах з'явилася купами дичина — лебеді, тетерваки, глухарі, орябки. Панство потяглося тягти на тарелі руками товсте, обложене салом м'ясо, та їло вже ліниво, недбало, як кажуть, ялозило ним руки та губи. Обличчя в більшості гостей були червоні, очі горіли, піт котився струями по їх блискучих щоках.

— Ні, щоб ви не казали, панство, — знову почав, тяжко відсапуючи, Цибулевич, — а однодушності в нас нема: якби вся шляхта постановила здушити без жалю лайдаків, то ця наволоч давно забула би навіть пицати...

— Не пицать тільки мертві, — завважив тихо Богдан.

— Ого! — підхопив нахабно Ясінський, — значить, пан радить їм всім зняти голови?

— Я раджу панові, — усміхнувся той призириливо, — просвітлити себе більше наливкою.

— Що-о? — хотів був підвестися Ясінський, та не міг. Сусіди реготом та гомоном замняли це прикре непорозуміння. Барабаша хилило до сну, а другий сивий

дідок теж часто клював носом у таріль. Галас все зростав; панство вже починало розпускати пояси...

Чаплинський, моргнувши сусідам на Ясіньського, почав заохочувати всіх до пиття, погрожуючи, що коли з'явиться на столах мід, все це заберуть.

— На мою думку, — підніс авторитетно голос молодий Конєцпольський, — дику bestію з початку треба заморити, приборкати, щоб потому їздити на ній.

— Коня й бика, та не хлопа, — відізався пробощ, на силу розплющуючи посоловілі очі. — Ось мій колега на Волині надумав привчити хлопів возити себе візком по парафії... Ну, і возили... Тільки... Щоб ви гадали, пишне панство? Який ці схизмати невірний нарід! Возили, возили, а потім завезли з возом у болото в лісі тай розбіглися... Бідний капелян так і лишився на місці, як здобич для комарів...

— Лайдаки! Шельми! — гукнув дехто, та більшість покрила їх оклики страшним реготом.

— Га, га, га! — мало не заточувався на кріслі Заславський. — Уявляю капеляна в болоті з цілою хмарою всякого паскудства над ним...

— Забавно, — засміявся Конєцпольський.

— Так, — захихотів, достроюючися до патронів, Чаплинський — мабуть, довго відбивався та чухався...

— Тай комарі мабуть довго гули, — долав Хмельницький, — поласувавши на білому та добре відгодованому тілі...

Новий вибух реготу покрив його слова.

Пробощ підніс очі догори і склав побожно руки...

При другому кінці стола йшла між двома шляхтичами голосна суперечка про пейв, і вони тримали заклад, хто більше зможе випити... Зправа якийсь підтоптаний пан доводив Шемброкові, що ніде нема такого матеріалу для гарему, як у цих місцях; а грубий, з бичою шиєю пан все уперто повторяв своє:

— Ні, що ні кажіть, панове, а однодушности в нас нема: один — сюди, другий — туди, а третій — чорт зна куди!

— Це, пане добродію, так! — відізався Заславський. — Сенатори та шляхта не дбають у нас однодушно за Річ Посполиту ні в хатніх інтересах, ні в загальних... Помічається розбіжність, яка загрожує завалити також нашу золоту вільність.

— Як? Що таке? — стрепенувся Конєцпольський, а за ним також інші наставили вуха.

— Та от, — відсалавшись, почав Заславський, — був я у великого литовського канцлера Радзивила, так до нього дійшли невиразні чутки, ніби деякі наші магнати — номіна сунт одіоза, — задумують щось з королем, шкідливе для нашої свободи.

Усіх приголомшила ця звістка. Богдан зблід: невже так пильно захована таємниця стала відомою перед здійсненням?

— Сто дяблів! — ударив кулаком по столі Конєцпольський.

— Мокра відьма їм у горлянку! — вилаявся Цибулевич.

— Санкта Матер! — сплеснув руками пробоц.

— Щож це? Дурманом напоїв хто ці голови? — сказав також Чаплинський.

— Головне, король, — з притиском сказав Заславський: — Він, здається, дбає про збільшення своєї влади та шукає прибічників...

— А в який хвіст, ясний княже, дивиться сойм? — аж посинів пан Цибулевич.

— Ще, пане добродію, йде тільки невиразна чутка, — відповів Заславський, — а коли буде щось певне в руках, сойм, розуміється, подбає...

Богдан часто наливав собі кубок за кубком і пив, щоб сховати від інших своє змішання; йому здавалося,

що очі всіх дивляться на нього, і що ось-ось почнеться допит.

— Знаєте... ясноосвещене панство, — почав говорити, заплітаючи язиком, Ясінський: — Осолінський... це лис! Я тільки що з Варшави... Бував там скрізь... У великих вельмож... і чував... це щось незвичайне... — як маме кохам, пекельна штука!

— Яка? — зацікавився Заславський.

— Тонка, ваша ясна мосць! — нахабно усміхався Ясінський, кидаючи на Богдана зловбий погляд. — Я добре знаю Осолінського... бував у нього...

— У ясноосвещеного пана канцлера? — гукнув, знизавши плечима, Хмельницький, бажаючи збити з пантелику брехуна і підірвати до нього довіря.

— Для козака це може бути чимось надзвичайним, — прищулив той призириливо очі, — а для уродзеного шляхтича це фрашки! А для доказу... я можу повідомити... що цими днями... у канцлера буде два весілля...

— Він має тільки одну доньку — відповів Заславський.

— Одна рідна, ваша ясна мосць, а друга названа... так... просто пальці оближеш...

— Цадуня? Ге, ге, ге? — засміявся Барабаш, заплющивши очі, і хитаючися з боку на бік.

Ніби тяжкий молот упав Богданові на голову. — Це Марилька! — блиснуло в нього і вдарило в тремтять серце. Не одержуючи ніяких вісток про Марильку під час свого побуту за кордоном, не одержуючи від неї відповіді на лист, який він вислав уже з Суботова, Богдан рішив, що панянка забула його, захоплена хвилями нового привабливого життя, і що йому, козакові, не личить носити в серці якусь болячку про щось неможливе до здійснення... І раптом, при одній звістці він відчув

у серці страшний біль, такий великий, що кров кинулася йому до голови і очі блиснули диким вогнем.

— Ну, так щож розвідав там вацпан? — роздражнено видивився староста на Ясінського.

— Що Осолінський, ясноосвецовий пане, піддобрюється до козачої старшини... Ге, це хитрий лис... Тай старшина теж... Ой, ой, ой! — не спускав він з Хмельницького п'яних очей.

— Це наклеп і на Осолінського, і на старшину! — гукнув Богдан.

— Старшина вірна Річі Посполитій! — додав Ілляш.

— Віддана, як собака..., — забурмотів Барабаш.

— Як один та один — два, — випростувався Шемброк.

— Але, пане сотнику, — сказав з притиском Конєцпольський, — адже ти бував у Осолінського... і здається, маєш ласку в канцлера?

— Так, ваша вельможна мосць, був раз, — відповів, запановуючи над собою, Хмельницький, — та ніякої ласки не мав... Та чи це можливо, щоб державний муж, вельможа, і раптом почав би говорити по щирости з козаком, якого вперше бачить? Інша річ — пан Ясінський, який з його ясною mostю за пані-брата.

— Так, так, за пані-брата, — почав знову лопотіти неслухняним язиком пан Ясінський, — бо я гукну „не позвалям!“ і змушу всіх на соймі мовчати, а з козаком ніхто не схоче навіть говорити. Зась! — хотів він зробити рукою якийсь рух та похитнувся на кріслі; Чаплинський кинувся і допоміг Ясінському дійти до відчиненого вікна. Конєцпольський тільки махнув рукою.

Подали на столи останню зміну — ріжні солодоці, піріжки, соти липового меду та овочі.

— Панове! — урочисто гукнув Чаплинський, — тепер починається велика година жаги.



— Кохаймося! — гукнув Комаровський.

— Віват! — підхопили інші.

— Тому я пропоную, панове, — кричав господар, — скинути жупани та розстібнути пояси перед появою нашого старого литовського меду.

— Це добре! — дав перший приклад Комаровський, а за ним почали роздягатися також інші. Хтось похитнувся і впав, хтось захропів, комусь стало але...

— А деж твої литовські німфи? — звернувся до Чаплинського паний староста.

— Не німфи, ваша мосте, а мавки!

— Один чорт, аби тільки не духи, а тілесні; та вони, сподіваюся, гарні і без одежі?

— Зовсім, бо одежа ображує красу. Я вважав би, щоб ці мавки прислугували нам тепер і наповнювали нектаром кубки.

Похвальне іржання шляхти підтримало цю пропозицію.

Богдан скористав з загальної метушні і непомітно вийшов зі світлиці.

— Та як пан пробоц? Чи благословить? — завважив Заславський.

— Невинні втіхи відсвіжують душу, — спустив той покірливо очі, — та щоб не баламутити вас, браття, я піду до альтанки, а господар мені туди пришле з німфою кухлик меду.

Усю мужеську прислугу видалено; мати на вікнах спущено. За дверима почувся регіт та вереск молодих дівочих голосів, та серед них було також тихе хлипання й вибухи ридань.

Почалася гидка оргія...

## XXV.

З великою бідою пощастило Богданові відшукати свого коня. На стайні та на подвір'ю пана підстарости

йшло таке саме п'янство, як і в покоях, тільки тут все було простіше. Викочена бочка горілки була вже майже порожня, та два півп'яні конюхи ще возилися коло неї, ставляючи невміло духовик до лійки; інші едебільшого вже хропли на зеленій траві та під повозами своїх панів. З переповненої кіньми стайні чулося іржання, форкання та стукіт копит. Коні, які не змістилися в стайні, були просто привязані до дишлів, або до високих, вбитих у землю стовпів. Повний місяць з самого вершка неба освічував усе своїм рівним зеленкуватим світлом.

Нарешті Богдан відшукав свого Білаша, сам осідлав його, скочив і поскакав швидким чвалом сонними чигиринськими вулицями. Через кілька хвилин він був уже в рівному та безлюдному степу.

Кінь Богдана, не стримуваний рукою, летів чвалом; Богдан був дуже затрівожений. Весь хміль, який був у нього в голові, разом вискочив від останніх слів Ясінського. Знову цей Ясінський стрінувся на його шляху, і як чорний ворон знову кричав йому на біду! Проклята ящірка, роздушити-б тебе ногою, щоб не паскудила білого світу! Та молодий пан, чигиринський староста теж занадто мало уважає на старших людей... Після того, як князь Ярема нагнав цю гадину зі своїх хоругв, і сам старий Конецпольський дякував йому за це, він насмілюється брати до себе цього пса?... Це все штуки пана свата! Це він витягнув Ясінського на світло! І з якою радістю, з якою злобою передавав цей виродок страшну вістку! Вирвати-б йому ці підкручені вусики та брехливий, облесливий язик... Є підозріння на короля та на Осолінського, — пригадував уривано Богдан, — думають також про козацьких старшин, та невжеж фортуна схоче так страшно пожартувати з нами?... Хто дізнався, хто додумався, хто?... А може також брехня? — Богдан спинився. — Може все це він вигадав, щоб почванитися, щоб роздратувати мене? Брехня, брехня, — гукнув Бог-

дан майже радісно. — Каже, що бував у Осолінського... Де йому бувати у канцлера? Одначе, хтож міг сказати йому про шлюб? — Богдан замислився. — Щож дивного? Міг бути у Варшаві, шукати місця, просив канцлера, міг і почути... Адже каже, — приїмачка, а приїмачка у канцлера одна...

Богдан скинув з голови шапку і стримав розгоряченого коня. Залитий сльозом степ віяв якоюсь тихою, елегійною задумою. — Марилька... — прошепотів він тихо, опустивши непомітно поводі, і глянув, прищуливши очі, в імлісту далечінь, ніби хотів побачити там у невиразному сийві чудовий образ, який вибливав перед ним.

— Чотири роки тому, чотири роки, — вимовив він задумано, затоплюючися непомітно для самого себе у хвилі якогось солодкого спомину. Минуло кілька хвилин. Богдан очумався. — Ясінський каже, що заміж іде... Щож, дай Боже щастя! Краща доля! — мимовільне зітхання вирвалося у нього. — Ех, гадаю, якою красунею стала! Годі мабуть очі відірвати! Тонка та гнучка, біла як морська піна, а хвилясте золоте волосся вже тоді спадало до колін... Щож, і не написала про свою долю татові, адже татом кликала тоді. — посміхнувся з їдливо Богдан. — Ех, та чого там роздумувати! — Його нагайка різко свиснула в повітря. — Чи тато, чи брат, а хочби навіть і чоловік, — жіноча пам'ять до завтрішнього дня. — У Богдана раптом знялася в душі глуха образа. — І за кого йде? Мабуть, за якого небудь магната! Щож, кожний з цих псів радий поласувати таким ласим шматочком! Хай іде, дай Боже щастя! — повторив сам собі кілька разів, — тільки названому батькові не шкодило би хоч слівце написати! — Ну, та дурниця! — гукнув раптом Богдан сердито. — Яке мені до того діло, хто за кого заміж іде? Хай там хоч усі чорти з відьмами в пеклі переженяться, — мені наплювати! От канцлер, канцлер!

— стиснув він в руках нагайку. — Та що знають? Мабуть тільки якісь чутки... А коли довідаються про мету його подорожі до чужоземних дворів?! — Ух, — заскреготів Богдан зубами, — вовки дикі, пси неситі, наступили на горло, дихнути не дають! Довідалися також про королівські пляни! Та якби тільки довідатися, хто видав їх, колесувати його, четвертувати його ірода, мало, живцем смолою залити! А якби викрили заговор, що врятує його, Богданову голову? Чи не охоронна грамота короля? — схвильоване обличчя Богдана викривила з'їдлива, люта усмішка. — Ні, ні, оті безглузді, оброслі салом, пляні, пожадливі Чаплинські, Ясінські, Заславські, — вони пани, вони королі! Кинуть тобі кавалок — їджді лижи панську руку, як Ілляш, як Барабаш, а штовхне пан чоботом, — будь тихо і мовчи, щоб криком не розгнівати пана... Та ще слухай їх розмови!

Перед Богданом раптом з'явилася вся сцена у Чаплинського. Щоб він дав тепер, щоб міг вернути туди, щоб міг відразу, при всіх відкликати свої слова і кинути їм усім у лице справжню відповідь!

Богдан скрутив у руках нагайку, поломив її на кілька кавалків і кинув далеко у степ. — Слухають їх, слухають козаки; а як вони заговорять, так попухнуть чортові панські вуха від козацьких слів! А все канцлер, канцлер! Лис хитрий, сам не знає, на яку ногу ступити! І ніби за короля стоїть, і сойму боїться, і нам не хоче довіритися, і не відкриває всього! Вже такий тонкий... тільки забув вельможний пан, що де тонко, там і рветься. Ох, тяжко! — зітхнув глибоко Богдан, скидаючи шапку, — тяжко так жити! Кожного дня вважати — дурити шляхту, дурити своїх, шляхти боятися, своїх зрадників вистерігатися, а перед відданими таїтися, і не знати нічого про те, що робиться там! — Він пильно глянув у бік Варшави, ніби хотів побачити там щось за далеким обрієм. — А що, коли там усе порвалося? —

Богдан почув, як кров від його серця відплила тихо, поволі і з боєм задзвеніла в ушах. — Що готується в будучности? Що буде далі?... Темрява... невідомість. Футурум інцертум ест, — прошепотів він тихо, спускаючи голову на груди. — Гей, якби знати, що ховається там за тим темним непрозорим покривом будучности: слава, свобода, чи ганьба та пониження?... Гей, якби хоч на одну хвилину піднести цей темний покрив? — Богдан перевів свої очі на зоряне небо. — Чи можна пізнати будуччину? Пощо доля заховала її від нас?... Пощо?... З якою зорею звязана його доля? Чи з цею великою, яка так яскраво сяє в самому промінню місяця, чи з тою, яка полохливо блимає в блакитній глибині? Які таємничі сили кермують їх ходом? — Богдан оглянувся; та навкруги на обрїю лежала тільки сріблиста імла. — Так, та є люди, яким відомі також ці темні незнані сили, які кермують ними та впливають на долю людей...

Серце Богдана почало товктися все швидше та швидше. Давно вже, від самого повороту з-за кордону, усі ці думки хвилювали його. Постійне непевне становище викликало страшне бажання знати, як скінчаться задумані підприємства, а загальне захоплення астрологією, яке він бачив за кордоном, захопило також Богдана своєю хвилею. Думки про вплив зірок, про таємничі темні сили, які кермують долею людей, з того часу не кидали його. Невиразна тривога охопила Богдана. — Так, так, для них нема тайни, — думав він далі, — згадуючи славетних астрологів та віщунів, яких він бачив у чужих краях; — для них усе відкрите, як на долоні... Вони тримають всі ці нитки, які порушують людське життя. — Раптом в його голові ясно стали слова Чаплінського про ворожку, яка так незвичайно ворожить всім долю. — Вона може і привороту, і відвороту дати, — повторив він чомусь його слова і відразу розсердився сам на себе. — Що там приворот? Вона може сказати йому, що його че-

кає в будуччині! Деж вона живе?... Оповідали, що в Чортовому ярі, в литовських Вилах, — пригадував горячково Богдан, підтягуючи поводи і стискаючи острогами коня. Тепер ніч... глухий ліс... може бути напад... хто зна? — блискали в його голові уривки обережних міркувань, та бажання пізнати свою будуччину ще сьогодні, відразу так сильно охопило Богдана, що він рішучо повернув коня і поскакав степом у тому напрямі, де мав бути великий сосновий бір.

Швидка їзда не відсвіжила його, — навпаки, з кожним кроком коня серце його стукало ще швидше. Кров припливала до голови та гуділа в ухах. Ось здалека з'явилася темна смуга ліса; незабаром вона розрослася ширше і зайняла весь обрій. Ще кілька хвилин, і перед Богданом ясно з'явилися верхи столітніх сосон, які знялися над загальною лінією ліса.

— Деж шукати чарівниці? — міркував напружено Богдан. — Говорили, десь недалеко від узлісся, на старому млині, над глибоким бурчаком...

Кінь в'їхав у густу тінь ліса. Була місячна ніч, а проте тут було майже темно. Чорні, кострубаті верхи сосон поволі гойдалися і зловісно шуміли. Бліді плями місячного світла, які падали то тут то там на стовбури, здавалися якимись невизначними тінями, які рухалися і кивали з-за дерев. Кінь ступав поволі, здригався і напорошував уха при кожному тріщанню галузки, що падалася йому під ноги. Незабаром вузьенька стежка завернула на ліво, і Богдан опинився на краю глибокого піскового провалля, в якого глибині шумів каламутний і бистрий потік. Величезні сосни з голим корінням звисувалися з берегів байраку, а деякі повалилися і творили висячі мости. Місяць, який вже спускався до обрію, освітлював таємничим, слабим світлом дику сувору місцевість.

Незабаром круча трохи зменшилася, і Богдан помі-

тив недалеко над невеликим ставом старий, сивий від часу млин з поломаним колесом, яке сторчало з води, немов покорчені пальці утопленика. Серед розваленого даху виднілися величезні діри. Пари величезних кажанів що хвилі влітали й вилітали з тих чорних отворів. Годі було помітити хоч яку небудь познаку присутності живої людини в цій старій руїні. Богдан зліз з коня і обережно зійшов із ним на піврозвалену греблю. Вода здавалася чорною, густою і глибокою; навкруги все було тихо й мертво; чорні сосни не рухалися, тільки тоненькі струйки води, капаючи з нерухомих лотоків, давали таємничий, лиховісний звук, та часом розлягався з сусідньої сосни понурий крик пугача: „Поховав! Поховав!“

Богдан оглянув свої пістолі, помацав кінджал, шаблю, хрест на шиї і почав стукати до вікна. Довго стукав він даремно, аж нарешті в млині почувся тихий шелест, — двері трохи відчинилися і на порозі з'явилася істота жіночого роду, та така відразлива та гидка, що Богдан мимохіть подався назад.

Це було щось незвичайно худе та кістляве, одягнене в лахміття. Довга птича шия та руки старої були голі; кожна кістка, кожна жила виступали на них виразно з-під бурої поморщеної шкіри. Голову старої покривало сиве, розкуйовдане волосся, яке спало до плутаними вузлами до самого пояса. Одна повіка була напів прикрита і з-під неї дивилося нерухоме зелене око; а друге око, отворене, так і впялося в лице Богдана.

— Ніч настала... місяць зайшов... пугач прокинувся... лісовик не спить..., — зашипіла вона, витягаючи довгі, кістляві руки з величезними чорними нігтями. — Чого ти приходиш, чого тобі треба? Іди геть, спишіся!

Та Богдан уже заланував над собою.

— Не лякай, стара відьмо, не залякаєш! — спинив

він її сміливим голосом. — Поворожи мені; оповідають, ти можеш кожному виворожити його долю.

Стара, здавалося, з початку зникла від цих сміливих слів.

— Пугач кричить... лісовик близько... страшно. страшно! — заверещала вона знову, витягаючи свої руки до Богдана і впиваючися в нього своїм зрячим оком.

Богданові справді стало ніяково.

— Що ти кажеш дурниці! — гукнув він на стару. — Кажі, чи можеш виворожити мою долю? Скажеш, — він викинув на руку кілька червінців, — твої будуть, а будеш дурити, так цього скоштуєш! — узяв він за ручку свого пістоля.

Чарівниця кинула на нього хижим поглядом.

— Іди, іди! — вимовила вона протягло, виходячи з млина і зачиняючи за собою двері.

Однак Богдан пустив її з обережності наперед, а сам пішов за нею. Зручно і легко, ніби дика кітка, почала вона спускатися з греблі під лотоки. Тут унизу було темно і вогко, а вода здавалася ще чорнішою та глибшою і ніби тягла до себе козака. Богдан ледви постигав за старою, тримаючися за виступи колод, покритих вогкою та холодною плісню. Кілька разів йому здалося, що з-під його руки виховзнулося щось слизьке та холодне, не то ящірка, не то гадюка. Кілька разів він спинявся, і тоді стара оберталася до нього, витягала кістляві руки і казала своїм шиплячим голосом: „Іди, іди!“ Так дійшли вони до протилежного берега і пішли здовж нього, підіймаючися вгору здовж потоку. Бурчак, розширений в цьому місці греблею, починав угорі знову звужуватися, стиснений з обох боків спадистими та високими берегами. Чим далі посувалися вони, тим вище підіймалися простовісні береги, а здушений потік шумів все більше та голосніше. — Нарешті стара спинилася.



— Стій! — гукнула вона до Богдана.

Богдан оглянувся навкруги. Потік в цьому місці підмулив беріг і витворив щось, ніби печеру; величезне коріння поваленої сосни, яке звисало згори, майже закривало вхід до цієї печери, так що увійти до неї було досить тяжко. Сюди, у це темне лігво і ввійшла стара.

— Стій, не рухайся! — зашипіла вона, обводячи навколо Богдана на піску коло.

— Давай сюди шаблю!

Богдан зняв шаблю і віддав її старій.

У темряві Богдан почув тільки шиплячий голос чарівниці, яка вимовляла якісь незрозумілі закляття. Раптом почувся різкий свист сталі: стара вихопила шаблю з піхви, встромила її в землю, а сама почала швидко крутитися навкруги неї і дико кричати... Богданові стало страшно. Що це йому здалося?... Та ні, ні... кожний крик старої повторювали тисячі других голосів, то близьких і різних, то далеких і глухих. Тимчасом стара крутилася навколо шаблі все швидше; кожної хвилини вона підкидала догори свої кістляві руки, і Богдан кожного разу бачив виразно плями якогось страшного зеленкуватого світла, яке з'являлося раптом на руках старої та освітлювало на хвилину її викривлене обличчя, сині пасма волосся, що літали навколо голови, та чорні стіни печері... Він почував, як волосся почало тихо підійматися в нього на голові. Тимчасом крики та вереск старої розлягалися все голосніше та голосніше... Здавалося, весь ліс кричав тисячами безумних голосів. Наляканий цим галасом пугач вибух чортівським реготом і заглушив усі безумні голоси. Нарешті стара спинилася. Вона дихала тяжко й уривано. Привиклими до темряви очима Богдан помітив, як уривано підіймалися її вухадлі груди під брудним лахміттям; зряче, зелене око старої здавалося якимось палаючим вуглем, який світився

з глибокої западини, а мертво — так і не відривалося від Богдана, неясно виглядаючи з-під спущеної повіки.

На місяць набігла хмара, і в печері стало зовсім темно. Стара вирвала з землі шаблю, потягнула по ній рукою, і раптом уся шабля засвітилася якимось зеленим, білявим світлом, ніби якийсь білий дим клубками з'явся над нею... З переляком дивився Богдан, а дивний дим то зовсім закривав шаблю, то підіймався над нею, і тоді вузький клинок блищав дивним, невиданим світлом.

— Бачу, бачу, — почала говорити уривано стара, то нахилиючися над шаблею, то вдивляючися в обличчя Богдана, то знову переводячи свої очі на смугу сталі, яка димилася.

— Навкруги тебе мрака, мрака... нічого не видно... боїшся чогось... чекаєш великого лиха... Чи так як кажу?

— Коли ти ворожка, тобі краще знати, — відповів стримано Богдан; та в його душі майнуло несамохіть: — правду каже, мрака навкруги... нічого не видно, боюся лиха...

— Знаю, знаю, все знаю! — гукнула стара; — сім сестер — сім зір, — мурмотіла вона тихо, права крива, ліва глуха, поможи, поможи!...

— Поможи! — почулося глибоко в проваллю, і те саме слово повторив далеко ще раз чийсь глухий, підземний голос. Богдан почув, як неприємне тремтіння пробігло в нього по спині.

— На серці в тебе рана; гадаєш, заросла?... Не заросла! Ні, ні, бачу виходить з неї кров, — казала далі стара, не спускаючи очей з Богдана.

— Марилька! — майнуло раптом у нього в голові, і якась горяча хвиля залляла його обличчя. — Щож далі?! — гукнув він нетерпеливо.

— Журися, сумуєш, — казала стара, вдивляю-

чися в клубки зеленкуватого диму, — мрака, мрака, твоя зоря сяє далеко, далеко, навкруги багато зір, і великих, і малих. Чекай, чекай! Швидко вона скотиться до тебе на стріху і запалить усе.

Останніх слів Богдан не чув. „Марилька, Марилька, — це вона!“ — билося йому в голові.

— Мрака розірвалася! — казала далі горячково стара, хапаючи Богдана за руку. — Я бачу, — сонце сходить, все блищить навкруги, запалюється! — закричала вона хрипким голосом. І весь ліс повторив крик: „Запалюється! Запалюється!“

Богдан почув; як горяча кров залляла його обличчя, вуха та серце. Серце билося так сильно, що здавалося, готове було розірватися в грудях; шум наповнював його вуха.

А стара кричала далі, майже задихуючися сама. — Усі зорі гаснуть перед сонцем, воно одно на ясному небі палає вогнем високо, високо. Та от надходять чорні хмари, плывуть сюди, хотять закрити блискуче сонце. Ні, ні, не закрийть! Вітер почався, буря, буря! Грім! Блискавка! — кричала вона дико, підносячи свої кістляві руки. — Море зацінилося! Знялися хвилі! Жах! Жах! — стара спинилася і відкинула з обличчя сиві пасма волосся. Її груди високо підіймалися, на губах виступила біла піна, а жили на худій шиї надулися, ніби шнури.

— А далі, далі що? — гукнув нетерпеливо Богдан.

— Досить, більше не питай! — хрипіла втомленим голосом стара.

— Я хочу знати все, все, до самого кінця!

— Місяць зайшов, світанок недалеко, кажан полетів, пугач сховався... страшно, страшно! — зашепотіла стара.

— Усе кажи, відьмо, усе до кінця! — схопився Бог-

дан за пістоля і кинув їй у руку два червінці. — Скажеш — ще дам, а не скажеш — забю!

Та стара вже крутилася знову навколо шаблі. Знову голосні крики та незрозумілі слова розляглися в повітрі. Нарешті стара схилилася над шаблею і раптом зі страчним криком відкинулася назад. — Кров! — закричала вона диким, нелюдським голосом.

— Кров! — підхопив невидимий голос, і по цілому лісі розлігся один страшний крик: — Кров! Кров! Кров!

Схопив Богдан шаблю і як безумний кинувся з байрака; як безумний біг він здовж берега, ризикуючи кожною хвилиною впасти в воду, а дикий крик все гнався за ним.

Добігши до Білаша, він скочив у сідло і поскакав просто лісом. Незабаром дерева почали рідшати, і через кілька хвилин Богдан виїхав на узлісся. Степ дмухнув йому в лице прохолодою. Місяць уже зовсім спустився над обрієм і здавався тепер якимось червоно-золотим та тьмяним. На блідому небі гасли зорі; лише одна горіла на сході яскраво та чисто, ніби велитенський ізумруд. Віяв свіжий передранковий вітрець.

Проскакавши майже верству, Богдан приїшов нарешті до себе і оглянувся назад. Ліс уже виднівся на обрії темною смугою. Богдан скинув шапку, потягнув кілька разів рукою по голові і зітхнув широко, повними грудьми.

— Ух! — вирвалося в нього з полегшою радісне зітхання.

Серце його билосся часто, бадьоро й міцно. — Що казала, що обіцяла йому стара? — старався він пригадати уривки віщувань старої чарівниці.

— Так, так, вона, моя зоря, скотиться до мене, мрака швидко розвіється, засяє сонце, розжене хмари, бурі... А далі що казала вона? Кров! Так війна, війна! Чогож боятися крові? Правда твоя, чарівнице, — кров у бу-

дуччини! Значить, усі ті панські балачки — брехня! брехня про заговор і про неї! Чарівниця знає все, вона не збреше! Якби тільки швидше, якби хоч одна радісна вістка! Та треба терпіти, терпіти... „Мрака, — каже вона, — швидко розвіється, і сонце засяє, і згаснуть всі зорі перед ним!“

Богдан піднявся на стременах і глянув у той бік, де був Чигирин; там уже сідав за обрій червоний та круглий місяць. Над Суботовом ясніло небо. Що поробляє тепер пишне панство? Напевно лежать уже всі покотом під лавами на килимах. — Щож, бенкетуйте, бенкетуйте, ясновельможне панство, — усміхнувся сміливо Богдан, — тіштеся заморськими винами та солодощами, знущайтесь над людьми, а ми... люди звичні, ми і ніч не поспимо, а подумаємо та попрацюємо для вас.

Зпереду вже видніли невиразні обриси Суботова.

Богдан легенько вдарив кілька разів Білаша по шії:

— Ну, синку, збери сили, ось і хата! Хіба мало наїздилися за ніч!

Він попустив коневі поводи, і Білаш, помітивши здаля хутір, весело заіржав і побіг чвалом.

Сміливі бадьорі думки товпилися в голові Богдана; та серед них що хвилі з'являвся чудовий образ Марильки, який так несподівано воскрес перед ним.

Ось і Суботів. Богдан спинився коло брами і почав стукати до неї нетерпеливо ручкою шаблі. Незабаром брама відчинилася. В супроводі радісного гавкання псів Богдан під'їхав до ганку, кинув поводи сонному джурі і хотів вийти на рундук та піти до свого покою, як раптом двері швидко відчинилися і на порозі з'явилася Ганна в накиненому нашвидку байбараці.

— Що сталося, Ганно? — спинився здивований Богдан.

— Не йдїть туди, дядьку, не можна; вам постелено

на тому рундуці,—заговорила вона швидким шепотом.— Якийсь пан приїхав до дядька з Варшави. Ми постелили йому там...

— До мене! З Варшави? — скрикнув Богдан, почувачи, як йому сперло віддих у грудях від радісного хвилювання. „Мрака швидко розвіється“, — раптом пригадалися йому слова чарівниці, — а може це просто заїхав подорозі знайомий, а я вже й зрадів?

— Та звідки ти знаєш, що пан з Варшави? Хто це тобі казав?

— Панські слуги. Вони казали, що їх пан їде просто з Варшави.

— Поможи, Боже! — перехрестився Богдан.

Зійшло блискуче сонце, запалило вогнем хрест на суботівській церкві, позолотило верхи розлогих лип та струнких тополь у гайку за будинком, пофарбувало яскравим пурпуром білі комини на хатах, розсипалося промінням по стиртах та стіжках на току, заграло весело в прозорих водах Тясмину і заглянуло нарешті через гай на широкий рундук, де на килимі спав непробудним сном сам господар. Вчорашня гульня, душевні потрясення, скажена їзда і пережитий страх від ворожби так утомили Богдана, що він, не зважаючи на приїзд цікавого гостя, ліг одягнений на килим і відразу заснув мертвим сном.

Уже Ганна дала всі накази по господарству, приготувала сніданок і вдруге підійшла до рундука довідатися, чи прокинувся дядько. Та дядько, повернувшись просто до сонця обличчям, все ще хропів. Пожалувала будити його Ганна і пішла до пасіки принести від діда свіжих щільників до сніданку.

А гість давно вже встав і проходжувався по гайку, любуючися і тінню чудових дерев, і ясним чудовим ран-

ком, і легким повітрям, наповненим пахощами свіжого сіна та меду.

Вийшовши з гайка, спинився він на горбку, звідки видно було ясну стяжку ріки, покритої гиллям сріблястих верб, а далі за Тясмином хвилювалися золотим морем ниви, облямовані сизими обрисами далеких лісів.

— Як тут справді чудово! — захоплювався гість. — Так, багато обдарував Бог цей край, тому насильство та пожадливість намагаються сюди з закрівавленими руками, і це злочинне намагання не спиниться ні перед чим... Лише могутня, збройна рука може спинити його.

Незнайомий скинув шапку з бобровою облямівкою, потягнув рукою по м'якому попелястого кольору волоссю, і задумався. На вигляд він мав літ сорок, не більше. Смагляве мужнє обличчя з виразними блакитними очима та сміливо закривним носом дихало щирістю та отвертістю. Стрункий, гнучкий стан та енергійні рухи показували силу та добре захований вогонь молодости.

Вертаючи з пасіки, Ганна наскочила на гостя і спинилася з величезною мискою в руках.

— Ой, на Бога! Вельможний пан уже встав... Може бути, була невігода?

— Воякові, панно? Та ми і на гарматах добре спимо, а на перинах і поготів.

— Чогож це пан так рано? — замнялася вона. — Так я збуджу зараз дядька...

— Не турбуй його, пишна панно, — усміхнувся гість, — ми — старі знайомі... Я дуже добре перейшовся. Тут навкруги така втіха для ока — дивився би і не надивився.

— Так, місця тут гарні, — глянула на свою миску Ганна і почервоніла, — а по той бік Тясмина ще краще.

— Рай, едем. — усміхнувся гість, — і мешканки його такі самі.

Панна Ганна ще більше почервоніла і нічого не відповіла.

— Не диво, що він тягне до себе все наше панство, — казав далі мягким, ласкавим голосом гість, — як обіцяна жидам земля, обіцяє він і багатство, і радість.

— Коли вельможному панові подобається, — сказала Ганна, — то який цей край дорогий для нас!

— Розумію й не дивуюся, що ваші брати та батьки боронять як леви, кожну пядь.

— Якжеж не боронити своє, споконвічне? — сказала Ганна, — тут і родилися, і хрестилися, і виростили... Кожна билинка, кожний кущик — рідні.

— Мені самому дорогі ці почування, — не спускав гість з Ганни очей, — і я зневажаю тих, хто посягає на чуже добро та спокій.

— Як? Пан... католик, і каже таке?... — піднесла вона на нього промінясті й ясні як ранок очі.

— На жаль, панна має право не вірити цьому. Та між панами католиками всеж є такі, що крім себе люблять також інших, і яким противне насильство.

Ганна недовіжливо похитала головою:

— Я щось не чувала.

— Присягаю на пана Бога та на карабелю! — гукнув щиро гість, — є й такі, хоч їх дуже мало.

— Якби це було добре, — тихо завважила Ганна.

— Так, перестала би литися кров, ми жовніри мали би відпочинок, стали би братами...

— Ох, ні! Поляк не може признати нас за братів, — сумно зітхнула Ганна. — Католик зневажає і нашу віру, і нас... Хіба пан не католик?

— Ні, панно, католик; та не зневажаю ні вашої віри, ні вас.

— Хтож пан такий? — глянула Ганна йому в очі і густо почервоніла.



— Уродзони шляхтич, — засміявся гість, — полковник його королевської милости військ, Радзівевський, — уклонився він, зручно бренькнувши довгими острогами.

В цьому часі з'явилася з-за густих кленів поставна постать Богдана; швидко і зняковіло підійшов він до свого гостя, простягаючи здалека руки.

— Вибачай, дорогий пане полковнику... Заспав, як дитина... Зроду зі мною не бувало такого... Привіт тобі та мир! — повітав Богдан свого гостя.

Вони обнялися й поцілувалися.

— Які там вибачення! Я спокусився панським гаєм і встав рано, от і все, — відповідав він.

— Кого, кого, а вельможного пана не сподівався, — щиро радів гостеві Богдан. — Мені казала Ганна, що хтось приїхав, та я був такий стомлений, що попри вуха пустив... Просто на думку не спадало, щоб мені така честь та радість.. Ходімо-ж до господи... Милости прошу... Я такий радий.

— Спасибі, спасибі, за ласкаве слово, — стиснув ще раз руку Богданові полковник, — та у пана й тут так чудово, що не відірвався би.

— Приємно мені це чути... Нашому братові заволоці нема нічого приємнішого, як своє гніздо... Адже все це діло цих лопат, — розгорнув Богдан свої могутні долоні, — батько поставив тільки будинок коло цього гаю, а то все було порожнє... А я вже сам хату перебудував, а тому також усе дворище та всі господарські будинки... Завів і садок, і млинок.

— Чудово, пишно! — захоплювався гість. — Просто такий закуток, що кожний позаадростить.

— А селище та інші ще хутори, якби пан бачив! — не вдержалася похвалитися також Ганна.

— То вже справа цієї головки, — показав з радісною усмішкою на Ганну Богдан, — оцих дорогих рук.

— Дядьку, чого ви так хвалите, — зніяковіла вона, — що при вашій голові всі інші?

— Ач, — доторкнувся він ласкаво до її плеча. — як вона дядька вихвалює! — і потому, звертаючися до Радзівєвського, з почуттям сказав: — Золоте серце. Усіх нещасливих вона тут захистила, доглянула, і на її ласкавий заклик почали рости хутори та оселі... А який це добрий нарід мої підсусідки! Душа в душу живемо! І Господь милосердний не минає своїми щедротами, ні їх, ні властителя.

— Це би й нашим добре було взяти приклад, — кивнув головою Радзівєвський, — тільки в нас, бідних, нема таких золотих сердець, а через те нема ні такого тихого раю, ні такої душевної відроди.

— Ех, пане полковнику! — гукнув зворушеним голосом Богдан, — якби серед шляхти хоч сотна частина була такої думки... — Він глянув на Ганну, яка стояла зовсім ніяково, і весело змінив тон: — Гей, гей, та ми зовсім завстидали мою доню... Знаєш що, пане? Вже коли панові так подобається моє лігво, я покажу його мості ще мою пасіку.

— Чудово! — відразу згодився гість. — І ранок, і повітря, — не надихався би.

— То знаєш що, Ганно? — поклав їй на голову руку Богдан. — Давай нам весь сніданок на пасіку, та не забудь оковитки, наливки та холодного пива, а цю миску зі щільниками давай мені, щоб не тягати два рази.

Ганна була рада заховати своє хвилювання і майже бігцем кинулася виконувати волю дядька. Струнка її постать майнула між зеленим листям, пронизаним золотим промінням.

У пасіці, в кутку над кручею, під тінню розлогих

лип послали килим і поклали м'які саянові подушки; тут, на низьких турецьких столиках поставили різні горячі та холодні страви та всілякі фляшки та дзбани з напоями. Звідси вид був хоч і не такий широкий, та ще гарніший в подробицях. За кручею грав пінистою лускою Тясмин; на другому боці через ріку шумів колами млин; вода з них спадала блискучим дощем та грала заломаною веселкою в глибині річки. Водний порох насичував повітря прохолодою; позад них тяглися під липами рівними рядами вулики; широко навкруги рясніли запашні медоносні трави...

Заспокоївши голод поживними та смачними стравами, вони перейшли до легумін та до свіжих щільників, запиваючи їх чудовими наливками та холодним пивом. Служба та Ганна лишили їх самих. Жартовлива, на пів світська розмова, пересипана похвалами гостя та щирими припрошуваннями господаря й Ганни, тепер відразу спинилася; почувалася потреба перейти до поважнішої розмови, а Богдан не зважувався, боявся... А що, коли Радзівський просто заїхав до нього по дорозі, як давній знайомий, без усяких справ, без усяких від кого небудь доручень? Що, коли всі ці веселкові мрії покажуться дурними непорозуміннями голови, яку отуманили відьомські чари? Що, коли це справді так? Поговоривши взагалі про козацькі справи та про напрям паянської політики, Богдан з трепетом приступив до деяких близьких його серцю запитів: — Пан їде з Варшави?

— З Варшави, з Варшави, — відповів коротко гість, смакуючи сливянку.

— Мабуть, змінилася, давно там не був, — мнявся Богдан, розкурюючи люльку. — Чи пан був там у кого небудь, чи тільки заїздив?

— Так, був у Осолінського; від нього їду.

Застукало серце в Богдана. Може, доручення яке,

або яка важна звістка? Та при цьому майнула йому в голові думка про Марильку. П'яна балаканина Ясінського про канцлера та його родину хоч і не варта була довіря, та всеж досі сиділа гвіздком в його серці.

— Його княжа мосьть сам тепер у Варшаві, чи з родиною? — запитав він.

— Ні, з усею родиною.

— Я чув, — зітхнув несамохіть Богдан, — що канцлер буде справляти два шлюби — доньки та приймачки?

— Нічого такого я не чував, а мені він сказав би, та й пані канцлерова ніколи би не ховалася.

— Так це брехня? — занадто радісно здивувався Богдан, і щоб замняти це, почав пильно частувати гостя ратафією.

— Розуміється, — подивився на нього Радзівський, — я сам бачив їх при від'їзді... Одна з них, не памятаю вже яка, тільки дивної краси, — так навіть просила передати панові поклін...

Богданові захопило дух від хвилювання: значить правду казала чарівниця... Коли одно правда, то і все...

Щоб укрити своє хвилювання, Богдан підвівся, обійшов навкруги, оглянувся, а потому, сівши ближче до гостя, вже рішучо спитав:

— Щож нового привіз нам дорогий гість, і чим може пан полковник потішити?

— Багато й сумного, і дуже доброго, — оглянувся підозріло Радзівський.

— Тут, пане полковнику, безпечніше, ніж у замкненій на засув світлиці, — запевнив Богдан: — Крім глухого пасічника он у тому курені, — нема ні духа, тай видко далеко навкруги...

— Це добре, — заспокоївся Радзівський, — бо я з паном хочу говорити щиро, як вояк з вояком, і при-

сягаю на найсвентшого папежа, що в моїх словах не буде ні брехні, ні хитрости...

— Цьому я і без присяги вірю, — усміхнувся Хмельницький, — треба тільки глянути пану полковникові в очі, так у них, як у книзі, можна читати всі думки й бачити всю душу.

— Я не знав, що в мене такі балакливі очі, — засміявся полковник, — а то я наложив би окуляри.

— Не балакливі, пане, а небрежливі, не такі як у його княжої мості нашого канцлера, — щиро говорив Богдан, знаючи, що Радзівський не долюблював Осолінського за дволичність і намагався сам ближче стати до короля, — в тих нічого не вчитаєш! Та він і мовою своєю кучерявою так загорне свою думку, що й хвосту її не спіймаєш... Слухаєш, слухавш, ловиш... Ось, здається, вже в руці... Аж зирк! — ніби вюн вислизнулася...

— Ха, ха! Схотів пан ловити! Його не спіймає навіть київська відьма і не розгадає литовський ворожбит! Я навіть не довірився би тому камелєонові, та що робити... мало в нас щиро відданих королеві та добру вітчини людей, вибору немає. Я кажу про тих, що стоять коло стерна державного корабля; — Конєцпольський старий, умираючий; князь Любомірський, молодий Остроріг, ваш Кисіль, Казановський ось і все... Ну, з меншої братії ще знайдеться.

— Ех, — гірко зітхнув Богдан, — якби на цю меншу братію та на простолуд щиро поклалися, то хай мені татарин у вуса плюне, якби не мали такої підпори, такого муру, з-за якого не страшно було би не тільки перед королевцями, а навіть перед самим чортом з рогами.

— Я в цьому глибоко переконаний і намагаюся переконати короля, щоб він перестав вагатися і гнутися то туди, то сюди з Осолінським, як у краковяку.

— Як в око вліпив! — оживився Богдан і наляв

кубки. — Тільки гається час та довіря відданих людей... Адже привіз я тоді від чужоземних дворів добрі вістки: Венеція готова була відчинити свої набиті дукатами сакви, аби тільки польський меч розтяв чалму туркові, — адже їй без цього все сниться кривий ятаган... При віденському дворі мені сказали, що цісареві дуже приємне збільшення влади його зятя, а герцог Мазаріні просто сказав, що деспотія одної людини ще може влаштувати державу, та деспотія одного стану над усім веде до неминучого загину... Ну, щож? Король був дуже задоволений, Осолінський наговорив зі дві фіри красних слів і звелів бути напоготові та чекати... От і чекаємо вже майже третій рік... Та її виходить на те, що „казав пан, кожух дам, та слово його тепле!“

— Ні, вже здається, не довго доведеться чекати: король і давніше був переконаний, а в останньому часі переписка з Мазаріні переконала його остаточно що до двох справ: перше, що збільшення сваволі сойму та ліберум вето тягнуть державу до цілковитої руїни, а друге, що тільки війна може взяти свавільників у шори, і що до неї, до війни з невірними добре ставляться майже всі чужоземні держави.

— Таж я такі самі вістки з-за границі привіз, а король вже давніше бажав війни з Туреччиною, а також соймовим гвалтом давно турбувався, — завважив Богдан, розкурюючи свою люльку.

— Все це так, та тепер обставини підігнали бичем його обережність, — сказав Радзіввський, потягнувши сливянки. — Ох, яка розкіш! Нектар!

— Це з угорок, — посміхнувся задоволений Богдан, — а от я ще наллю дулівки, хай пан полковник покуштує.

— Не забудемо і дулівки, — смакував він сливянку, прицмокуючи губами та прищулюючи очі. — Так ото ж,

кажу, обставини змусили короля перейти від думок до діла. В цій власне справі я і приїхав.

— Слава тобі, Боже, що послав нам благовісника!  
— сказав з почуттям Богдан.

— Насамперед скажу панові сумну вістку, — скинув шапку полковник, — королева наша волею божою відійшла у вічність.

— Ця янгольська душа? — підвівся Богдан, глибоко зворушений і перехрестився, — яка втрата!

— Так, незамінима, — зітхнув Радзівський. — Вона прагнула цієї війни з невірними, як спасення своєї душі: все своє віно, навіть прикраси та дорогоцінності вона пожертвувала королеві на винаєм чужоземних військ. Вона благала його збільшити права козаків і спертися на них...

— Господи! Упокой її душу на лоні праведних! — зітхнув Богдан, підвівши догори очі. — Я її бачив два рази, — казав він зворушеним голосом. — Її королівська милість з такою ласкавою довірливістю спитала мене, чи будемо боронити її з королем від усіх ворогів. І я присягся... Так, — сів Хмельницький на килим, — видно, така вже наша доля, що все для нас добре до неба прямує, а все лихе — з болота лізе.

— „Бог карає, Бог і ласку дає“, — завважив Радзівський, присунувся ближче до Хмельницького і почав говорити до нього тихо, оглядаючися часом з обережністю. — Король сам хоче і вірні люди радять йому заключити другий шлюб: і наслідника такому чоловікові треба мати, і заключити новий звязок... На увазі мають королівну французьку, доньку Людовика, а тому готується нове посольство до Парижа... Може і пан знову поїде — це перше...

— Підхлібно, та потіхи в цьому не багато, — притис

пальцем пошів у люльці Богдан і сплюнув обережно на бік.

— Почекай, козаче, — усміхнувся гість. — Тієпольо, нунцій з Венеції, прибув до Варшави і привіз королеві благословенство найсвятішого папи — підняти меч проти невірних.

— За це і я готовий поділувати найсвятішого у черевик, — підбадьорився Хмельницький, — на правду!

— Це ще не все: Венеція не тільки радою, а також скарбом своїм обіцяє допомагати... Дає 600.000 дукатів і вже частину виплатила як завдаток.

— На руках понесемо дожив! — захоплювався Богдан.

— Ще не все: король рішив уже не розвідуватися, а йти наймати у чужоземців військо, і я для цього їздив у німецькі землі; добрі там піші вояки, здорові, зручні і не багато жадають, а слова додержують і свому господареві вірні... Так от без сумніву буде доручено також панові сотникові наwerbувати в Парижі кінноту, а особливо артилерію.

— З найбільшою приємністю туди поїду, коли так.

— А може, славного козака пошле король на Запорожжя, бо треба там лагодити чайки та готуватися вже не до нападу, а до справжнього морського походу на спільного ворога.

— Так це значить до зброї! — схопився Богдан, весь охоплений радістю, з блискаючим відвагою поглядом.

— А може бути, — встав також Радзівєвський, — панові доручать також булаву, бо треба буде вчетверо збільшити реєстровиків, а таке військо без гетьмана не може бути.

— Булава? Це занадто... занадто... не мені, не мені про неї мріяти! Та військо... знову зашелестить наш кар-



мазиновий прапор, заграють коні, загудуть літаври, і люд підійме голову з ярма! Га, га? — Богдан майже задихувався від хвилювання. — Дожити-б тільки до цієї хвилини! — у Богдана блищали на очах сльози. — Адже це не жарт, пане, не жарт? Ні, твоє шляхотне серце на це не здатне, адже це значило би встромити пальці в рану та роздирати її...

— Не порушився би в мене язик такі жарти робити, мій дорогий товаришу, — поклав на його плече свої руки полковник, — присягаю моєю незаплямленою честю, моєю любов'ю до „ойчизни“, що сам король особисто мені це передав і казав довідатися від тебе, бо король вірить твому слову, і тобі, як вірній особі, довіряє свої найтаємніші пляни. Отож його найясніша мосьть доручив мені довідатися, чи можна покластися, що на королівський заклик стане тисяч двацять узброєних козаків, а на море піде яка сотня чайок?

— Сто тисяч буде! — гукнув у запалі Богдан, — бий мене сила божа, коли не так! Хай тільки дасть мені король своє слово, так я підійму йому сто тисяч козаків... і зброю знайдемо, роздобудемо!... Вір мені, пане, вір!

— Вірю, — обняв його палко Радзівський, — вірю, що це може зробити Богдан.

— Є в нас, пане друже, також крім мене палкі серця та тверді душі.

— Так, добре вам, а може, через вас також гнобителям вашим! Так, я глибоко переконаний, що розгнудані наші соймики та вільні сойми, ніби скажені без поводів коні, помчать нашу Річ Посполиту у провалля... Нашим магнатикам яка журба? Дбають лише про свою славетну святу волю, а всіх інших готові топтати під ноги. Тільки влада сильної руки може приборкати цих безумців і здержати державний віз від загину... алеж

пан знає, що наш король не має ні влади, ні права. Безус-  
Марія!... Адже він не має права мати ні пяди землі, не  
може її дати нікому, крім шляхти, адже земля уважа-  
ється власністю всієї держави! Якже він, уважай сам,  
пане, може боронити ваші землі від захоплення та ра-  
бунку, коли він безсильний, коли він не має права три-  
мати війська більше двох тисяч... а кварцяні та надворні  
війська є в руках магнатів? Ти-ж знаєш, пане, що король  
не має права ні проголошувати війни, ні заключувати  
мир, ні робити союзи з чужоземними державами... Отож,  
зрозумій, пане, що всі ці задумані ним вчинки є злочин-  
ом проти „пакта конвента“, і король підіймає на себе  
страшну небезпеку, може бути, навіть розплату голо-  
вою... Та для ратунку дорогої йому Польщі від неминучо-  
го загину він готовий жертвувати життям. Ваша доля,  
ваші права і королівські тісно звязані: ратуючи його,  
виратуєте себе, піднімаючи його вище, ви добуваєте че-  
сти також собі... Отож, скажи мені, товаришу, по щиро-  
сти, чи готові ви стояти за короля?

— Голови свої покладемо всі в обороні нашого  
батька, — обняв Богдан Радзівєвського. — Ех, якби се-  
ред поляків були такі голови та серця, як у пана, інакше  
би воно було!... Як би не стояли між нами єзуїти, та  
не затуманила ваших голов пиха, яка би це була сила!  
Хай мені вирве чуприну найгірша відьма, колиб не по-  
валили під ноги всієї Туреччини, колиб не розкинулися  
від моря до моря і не розкинули би крил від Карпат до  
Уралу.

— Пишна думка!... Дух захоплює! — гукнув пол-  
ковник, — і легко могла би справдитися, як би на це  
ласка пана Бога.

Коли панна прийшла кликати панів до обіду, її вра-  
зила переміна, яку вона побачила у дядька: він ніби ви-

простувався і помолодів, обличчя мав якесь радісне, очі бадьоро блискали.

— Ганно, — звернувся він до неї, — завтра попроси отця Михайла вранці відслужити нам панахиду, а потім молебен... загадай сусідам, щоб усі були в церкві... треба молитися та дякувати Вседержителеві за неказану до нас, грішних, ласку!

## XXVI.

Після даремних клопотів по різних місцях за службою, Ясінський нарешті одержав у чигиринського старости місце дозорці над частиною його великих маєтностей. Дозорець був цілковито у владі і розпорядженню підстарости, від якого залежало іменування та зміна такого рода урядових осіб; і тому Ясінський, почувавши велику вдячність до Чаплинського, присягнувся бути йому вірним слугою та виконувати всі його бажання.

Через кілька днів після голосного „хлопяшника“, який не обійшовся без людських жертв, підстароста виїхав разом з Ясінським оглядати чигиринські володіння та здавати дозорцеві маєтки. Ясінський відразу постарався виявити перед патроном свої адміністративно-економічні здібности у винайденню нових доходів, відповідно до умов кожної місцевости. З хлопських ґрунтів він запропонував крім установленого відробітку брати ще до скарбу певний процент з урожаю — „снопове“, а з громадських вигонів та випасів від кожної штуки худоби — „покопитне“. Він радив відібрати від хлопів право ставити собі млини; на рибу ловлю та полювання теж накласти свого рода податок: „рибне“, „пташине“ та „звіринне“; заборонити безплатне рубання в усіх лісах без виїмку, так само заборонити рубання очерету по озерах. Базари та торги по місточках обложити новими поборами, за вагу теж установити плату. Крім того всі

переправи на ріках обложити новим побором, „поромним“, а дороги — „дороговим“. Деякі з цих поборів зрештою вже існували тут на практиці, та посessori брали їх випадково. — нападом, рабунком, — а Ясінський радив їх реґляментувати. Усю цю програму нових доходів він вивіз з Поділля та Волині, де її вже заведено і з успіхом практиковано. Чаплинський радо згодився на все, та рішив переводити це поволі, щоб непомітно привчити до нових порядків тих баранів-хлопів; насамперед рішено збільшити в кожному селі надвірні команди. До збирання цих дрібних доходів узялися коршмарі жиди. Яким їх і здавано на відкуп, в міру того, як заводжено.

Ясінський ще запропонував Чаплинському здати в аренду також хлопські церкви та схизматицькі треби, запевняючи, що вони можуть давати великі доходи; та Чаплинський, не зважаючи на пожадливість та спокусу догодити цим способом католицькому духовенству, тимчасом побоявся заводити її в цьому гнізді бунтівників, а рішив, після здійснення всіх економічних реформ, приступити обережно також до цього джерела доходів.

В одному з придніпровських сіл Чаплинський та Ясінський стрінулися з Пештою, який спішив, як він казав, на Запорозжя. За ці чотири роки Пешта тільки полисів трохи та згруб. Потайки Пешта страшенно примилювався до всієї шляхти, а особливо до Чаплинського. Приїздячи до Чигирина, він завсіди бував у пана підстарости і передавав йому всякі новини з козацького життя. Чаплинському подобалося і підлещування Пешти, і його готовість ділитися з ним новинками про непокірних козаків. Ясінський відразу пізнав полоненого, якого уласкавив Ярема, і після відповідної рекомендації свого патрона він по приятельськи простягнув йому руку. Чаплинський запросив Пешту до себе на вечерю. Коли всі випили кілька чарок оковитки та кілька ков-

шів чорного пива з підсмаженими в салі сухарями, Чаплинський звернувся до Пешти з таким запитанням:

— Ну, що, пане, які думки ходять тепер серед цієї наволочі? Адже ти там тягався між ними, то чи не спіймав ти якої зубатої рибки, чи не довідався чого нового?

— Спіймати ще не спіймав, та вже невід закинув, — подивився Пешта в бік Ясінського.

— Сміливо можеш говорити при ньому, пане, — підбадьорив Пешту Чаплинський. — Він мені вірний та відданий слуга.

— Могила! — гукнув Ясінський, поклавши руку на серце.

— Так ось що, вельможний пане, — потягнув рукою Пешта по лисині на своїй загостреній голові: — перше, що хоч як ховаються ці бувші реєстровики, а в них тільки одно в голові: бунт та помста.

— Ще не заспокоїлися лотри? — ударив по столі кулаком Чаплинський. — Кишки з них вимотати!

— Деж ім заспокоїтися, — захихотів єхидно Пешта, — коли їх весь час дурманяць всякими обіцянками та надіями? Знаходяться також між старшиною такі люди, що удають з себе святих, а потайки чортючим ладаном кадять.

— Перший Хмельницький, — не витримав і прошипів новий дозорець.

— Мій сват? — ніби здивувався підстароста.

— Вибачай, ясновельможний пане, за слово, — скулився принижено Ясінський, — та я не можу сховати правди від мого покровителя, хоч би наражався за це на помсту сотника. Я для мого добродія готовий пролляти кров!

— Спасибі, я теж люблю правду, а ще більше тих, хто для мене скрізь її вишукує.

— Що правда, то правда, я це теж скажу, — казав далі хрипким голосом Пешта. — Баламутить мій приятель досить; тільки в останньому часі йому, здається, нитка урвалася, і це в моїх новинах друге.

— Справді? Це цікаво! — промимрив, набиваючи собі люльку Чаплинський, а Ясінський кинувся за вугликами.

— Підірвав, видимо, до себе довіря постійною брехнею, — кивнув головою Пешта. — Все обіцював їм, і Запорожцям, і черні, якісь близькі полегші. Змушував чекати та чекати. Ну, а вони чекали тай чекали чогось, як жиди Месії, та тепер, здається, у всіх жданки луснули, чого доброго обдурені почнуть бити свого месію камінням.

— Щож він таке обіцвяв? на кого казав покладати надію?

— Цей лис має добрий хвіст! — злобно блиснув Пешта зіницями. — Зручно замітає сліди! З невиразних оповідань я міг зрозуміти тільки те, що Хмельницький нібито має якусь високу руку, що з нею він все може зробити.

— Це дуже вяжеться зі словами Заславського, — звернувся до дозорця Чаплинський.

— Євус-Марія! — гукнув той. — Це потверджує мої здогади. Але, пане, — звернувся він до Пешти, — цей гаспид дурить і ваших, і наших. Я не можу вибачити собі, що не встиг посадити його на лалю через цей проклятий венґжин, а потому якийсь чорт підшепнув князеві Яремі заступитися за цього пса. Та хай менс чорти візьмуть, коли ця голова не наробить лиха.

— Вірно, — прохрипів Пешта, — і чим швидше козаки втратять довіря до цього лиса, тим краще буде і для них, і для шляхти; усі ці бунтівничі забеганки швидко би зникли, колиб серед цієї обдертої голоти з'явилася

розумна голова, яка потрапила би їх забавити якими небудь цяцьками, помирити їх з долею та заспокоїти на віки.

— Адже я тобі, пане, давно вже пропонував визначний уряд, — сказав Чаплинський, — треба старості сказати слово, а той через батька має великі звязки у Варшаві.

— Цілую рончки, — уклонився Пешта, — та поки вам корисніше тримати мене, як вірного чоловіка, в тіні, а коли мине небезпека, тоді вельможний пан виведе мене у світ.

— Слово гонору! — простягнув руку Чаплинський.

Пешта схопив її, а потому доторкнувся до коліч підстарости і принижено поцілував собі пальці.

— А тепер, пане, — злорадно сказав Ясінський, — ваш славетний сотник плюнув уже на козацтво та хлопство: він підлещувався та брехав, поки не заселив свого Суботова та Тясмина.

— Та ще й так заселив, як ніхто! — перервав Чаплинський, і в його зелених зіницях блиснув заздрісний вогник.

— Такого хутора нема навіть у вельможних панів, — казав далі Ясінський. — Так воно є! А тепер, — ось вельможний мій покровитель може бути свідком, — у нього на бенкеті Хмельницький отверто пропонував проти всіх козаків найстрашніші заходи, не сплячучися навіть перед їх знищенням, бо, як він казав, вони замовкнуть лише мертві, а що до хлопів, радив шляхті давити з них більше олію, і взагалі брався до приборкання буйголов.

— Нарешті він показав зуби! — аж заскреготав від радости Пешта. Він устав і перейшовся кілька разів по покоях. — Так, так... треба про це повідомити, потішити приятелів, — казав він уривано, затираючи раді-

сно руки. — Тепер я, ясний пане, — спинився він коло Чаплинського, — їду на Запорожжя, по дорозі туди та назад ще загляну декуди, і присягаю на кривого чорта, що тепер вже рибка буде в моєму неводі, та може бути не одна! Після сома підуть ще щупачки, а після доброї ловлі, маю надію ясновельможний пан згадає...

— Я й без того не забуваю за пана, — ласкаво всміхнувся підстароста, — і завжди тебе уважаю найвірнішим моїм помічником.

— Який поки що корисний своїми новинами, — похилив скромно голову Пешта, — та коли прийде час, і я дістану крила, тоді тільки вельможний пан запевниться, скільки я зможу зробити корисного і для Річі Посполитої, і особливо для його мості...

— Тож випемо за крила, — підняв кубок Чаплинський, — за широкі — за яструбині!

— Мені і шулікових було-б досить, якби до них... — викривив рота усмішкою Пешта.

— Додати пазурі та дзьоб, — піддав Ясінський. Усі зареготалися і зпорожнили кубки.

---

У Суботові життя йшло тихо та мирно.

Відразу після приїзду до Суботова Хмсльницький довідався, що Олекса вратувався з полону і вернув додому, а потім поїхав на Запорожжя. Богдан незвичайно тішився, а коли нарешті побачив живцем свого дорогого улюбленця, та ще таким юнаком-низовцем, — так ледви не задушив Олексу у своїх могутніх обіймах.

Днів два або три розповідав Морозенко Богданові про різні свої пригоди в полоні, про те, як ласкаво прийняли його Січовики, про те, що говорять на Запорожжю.

Маючи на увазі нові подорожі, Богдан узявся до порядкування своїх справ та господарства.

Перші дні після приїзду Морозенка Оксана дуже



ніяковіла та вважала його присутністю, та згодом привичайлася. Баба часто ганьбила Оксанку, що вона стала раптом дуже розсіяна; часом, вертаючи з чим небудь з льоху, вона непомітно для себе ставала з глечиком серед двору, та так і стояла, поки веселий голос Катрі або Оленки не виводив її з несподіваної задуми. Сидячи з галтуванням у руках, вона часто випускала його на коліна і нерухомо дивилася кудись далеко. У вечері, коли всі лягали спати, вона відчиняла кватирку, вистромлювала голову і довго дивилася на засіяне зорями небо. — Чого ти не лягаєш, дівчино? — гукне на неї баба, підіймаючи сонну голову, — гріх рахувати зорі!

Більшу частину часу Олекса був з дівчатками. Він розповідав їм про те, що бачив у бісурманських землях, про ті сутички, в яких брав участь на Запорожжю, про морський похід, про бурю. Оксана пильно слухала його, а Олекса любувався її почервонілим личком. В такі хвилини він відчував якусь незвичайну близькість та ніжність до цієї молоденької дівчини.

Коли на подвір'ю уряджувано герці, Морозенко з задоволенням показував усі хитрі військові штуки, яких він навчився на Запорожжю. Він умів підчас швидкої їзди ховатися коневі під черево, підіймати з землі найдрібніші річи. А часом він з дядьком Богданом мірився на шпади. Козаки рідко уживали цієї зброї, а тому з великою цікавістю дивилися на такі герці.

— Добрий же з тебе, хлопче, вийшов козак, — кавав весело Богдан до Морозенка, бючи його по плечі, — хто-б це міг подумати?

А Оксана вся завмирала від радості, але серце її стискалося, і вона сумно думала про себе: — Ні, що я проти нього! Чорна як чобіт, розтріпана як віник... йому королівни, магнатки треба, а я... ні батька, ні хати, — так собі сирота!

В Оксани набігали на очі сльози, і вона непомітно виходила з натовпу, щоб десь сховатися; і хоч як розпитувала її Катря, вона ніколи не могла доbitися справжньої причини її сліз.

Був гарячий літній день. Постеливши під густими яворами рядно, Оксана та Оленка набивали малиною велику сулію, готуючися робити наливку. Олекса лежав тут, пишно витягнувшись на зеленій траві та заклавши під голову руки. Дівчата співали дзвінкими молодими голосами веселу пісню. І пісня летіла, трепетала, то підіймалася, то спускалася вниз, ніби блискучий метелик у яскравий соняшний день. Часом Олекса дивився в небо на хмарки, які плили там, та частіше його погляд спинявся на стрункій молоденькій дівчині з чорноволосою головою...

— Ех, добре тут у вас у Суботові, — зітхнув нарешті Морозенко. — Здається, ніколи не виїхав би нікуди.

— А ти хіба збирався виїхати? — запитала несміливо Оксана, підіймаючи на нього злякані очі.

— А якже! Адже я тепер, голубко, не вільний хлопець, а запорозький козак. Я й так боюся, щоб куріний наш отаман не сказав, що я обабився тут зовсім.

— І швидко ти гадавш їхати?

— Отож і досадно, що треба їхати як найшвидше; довго задержався я у вас.

— А коли вернеш?

— Це вже один Пан Біг знає, коли, — махнув Олекса рукою. — Наш кошовий отаман острій, без особливої потреби не пустить.

Уста в Оксани затремтіли; вона швидко зірвалася з місця.

— Куди ти, Оксано? — підвівся також Олекса.

— Я піду по горілку.

— То почекай, я поможу тобі.

— Ні, ні, — швидко відповіла Оксана, не повертаючися до нього обличчям, і побігла в напрямі до будинку; та коли вона перебігла через алею і опинилася в такому місці, де вже Олекса не міг її бачити, змінила напрям і кинулася що сили бігти в темний гай...

У світлиці, де спали дівчатка зі старою бабою, було тихо та темно. Коло образів світилася лампадка та освітлювала невиразним світлом сплячі постаті, які положилися хто на лавці, а хто на ряднах на підлозі. Тишу переривало тільки голосне хропіння старої та рівне дихання сплячих дівчат. Хоч пізня ніч, одна постать неспокійно поверталася та рухалася під легким рядном. Часом чулося звідти стримане хлипання або тяжке зітхання. Нарешті розкуйовдана чорна головка обережно піднялася з подушки і оглянула всю кімнату, а потім піднеслася також уся постать, підбгала ноги й сіла на своєму ліжку.

— Катре, Катрусе, — зашепотіла вона тихим уриваним голосом, схиляючися над лицем подруги, яка спала недалеко, — я перейду до тебе.

— Що, що таке? — заговорила півсонним голосом Катря, підіймаючися з постелі; але побачивши заплакане обличчя Оксанки, на якому ще блищали сльози, вона зовсім очуняла і спитала зляканим голосом, обіймаючи подругу, „Оксано, Оксаночко, що з тобою?“

— Тихше, тихше, баба почує, — зашепотіла крізь сльози Оксана. — Пустити мене, Катре, я ляжу з тобою.

Обидві подруги лягли разом. Катря обняла Оксану, а Оксана притулилася головою до її грудей.

— Ну, що таке сталося, чого ти плачеш, голубко? — говорила тихо Катря, гладячи Оксану по поплутаному волоссю.

— Катрусю, серденько, ти знаєш, — ледве відповіла Оксана, запинаючися на кожному слові й ховаючи своє

обличчя на грудях подруги, — Олекса знову іде на Запорозжя.

— Ну, так щож, — здивувалася Катря, — адже він знову верне.

— Коли верне? — хлипнула Оксана. — Він каже, що курінний отаман острій, — він сам не знає коли.

— Ну, а тобі-ж що? — спитала Катря і раптом спинилася; усе її обличчя раптом освітлилося якоюсь несподіваною думкою; вона відсунулася від Оксани, глянула їй в очі і тихо прошепотіла з виразом якогось ляку, змішаного з мимовільною пошаною:

— Оксано, ти любиш його?

Нічого не відповіла Оксана, а тільки заплакала ще голосніше та ще міцніше притулилася до грудей подруги.

На обличчю Катрі так і застиг вираз здивування, перемішаного з мимовільною пошаною. Вона нічого не сказала, і тільки пробувала потішати її:

— Не плач, не плач, Оксаночко, все буде добре, голубко, — шепотіла вона тихо, водячи рукою по голові подруги і сама не знаючи, що можна більше сказати.

Довго лежали так дівчатка, злякані появою нового почування, та нарешті сон огорнув їх молоді головки, і вони міцно заснули, тісно обнявшись обидві.

Рано вранці всі були здивовані вісткою про несподіваний приїзд Богуна.

Він прискакав досвіта сам на втомленому коні. Ще всі в будинку спали, а він уже сидів з Богданом, замкнувшись в світлиці.

Три роки мало змінили Богуна, тільки його обличчя стало темніше, та між бровами лягла різка зморшка.

Тепер, коли його обличчя було схвильоване та втомлене, вона різко виступала між стисненими чорними бровами.

Не зважаючи на радісну зустріч, обличчя Богуна було понуре. Перед козаком стояв дзбан холодного пива, яким він заспокоював свою спрагу.

Богдан так зрадів приїздові Богуна, що навіть не звернув уваги на його незвичайний настрій духа, на його тривогу. Він розпитував Богуна про його життя, про роботу та пригоди, не помічаючи, що побратим має щось недобре на серці.

— Дуже радий я тебе бачити, друже, такий радий, що й сказати не можу, — казав він радісно, вдивлюючися в обличчя Богуна. — Цілі три роки і не бачив, і не чув! Та ти мабуть уже знаєш про мої подорожі? Ех, постарівся я, мабуть, як старий пес, а ти молодець, ще кращим став!

— Справа не в мені, друже, — відповів нарешті понуро Богдан, — а в тому, що на Запорожжю погано...

— Погано? А щож таке сталося? — спитав затурбовано Богдан. — Татарський напад? Ярема? Чи що?

— Ні, не те, і не те, а ще може гірше... Пішло проти тебе все Запорожжя, батьку... Гудуть усі куріні, не хотять більше чекати ні одної хвилини. Кривоніс уже кинувся на Вишневеччину, не чекаючи товариства, куріні готуються до походу і незабаром підуть на Україну.

— Як?! Що?! Кривоніс кинувся? Запорожці готуються до походу?! — вигукнув скажено Богдан, схоплюючися з місця. — Спинити, спинити за всяку ціну! Я їду з тобою! Вони зіпсують всю справу! — обличчя Богдана густо почервоніло, — своїх, своїх вистерігатися більше ворогів! Іроди, душогубці! В такій хвилині! Таж вони одною своєю безумною виправкою надягнуть віковічні кайдани на весь край! Та що там розмовляти! Їдьмо відразу, кожна хвилина — загибель!

— Почекай! — спинив Богдана Богун, встаючи з місця, — тобі тепер не годиться туди їхати. Я кажу:

повстали проти тебе всі Запорожці, обвинувачують тебе, що ти зрадив козацтво та віру... Голова твоя...

— Що-о?! — перебив його Богдан, відступаючи, і його обличчя зблідло, а чорні очі засвітилися диким огнем. — Мене обвинувачують, що я зрадив козацтво та віру?... Відкинулися від мене Запорожці?... Та хтож на-смілюється? — гукнув він скажено, — хто наслідкується це казати, хто?

— Усі!

Ніби вдарений громом, мовчки сів Богдан на лаві. А Богун казав далі:

— З того часу, як ти перед своїм від'їздом прислав до нас з Камянця післанця, всі спинили свою працю. В мене на Київщині були зібрані великі загони, у Брацлавщині ще більші... Та ми кинули все і чекали на тебе. Так минуло два роки. Реєстровикам дали якусь дурну полешу. Коли ти вернув з чужих земель і прислав до нас через Ганджу звістку про тайний наказ його королівської мості чекати на інструкції спокійно, поки ти не даси гасла, — всі віджили на Запорожжю. Заворушилося товариство, почалися розмови, готування, усі вихваляли тебе. Та час ішов, а від тебе не було ніяких вісток. Горячка охопила товариство. З кожним післанцем чекали гасла. Так минув рік, а від тебе все не було рішучих вісток, приходило тільки всім набридле слово — „Сидіть тихо!“ Тимчасом вороги твої приносили постійно нові оповідання про те, що ти братаєшся зі шляхтою, цілі дні та ночі гуляєш на бенкетах, пєш з нашими ворогами з одного ковша...

— Так, так... я знав це... Своїх вистерігайся гірше ворогів, — вимовив тихо Богдан; на його обличчю з'явилася гірка усмішка, а на чолі та коло рота виступили ніби вирізьблені зморшки. — Віри ніхто не має...

— Ні, ні! — палко гукнув Богдан, — повірили цьо-

му не всі; Нечай, Чарнота, Кривоніс, Небаба та інші ребра обіцяли потрощити тому, хто пустив таку чутку. Та не зважаючи на те, товариство нарікало все більше та більше. Вже четвертий рік ішов без усякого діла, для харчів треба було робити наскоки, а з України з кожним днем прибували все нові реєстровики, яких маслоставська ординація повернула в поспільство. Вони говорили про нові утиски, хвилювали все Запорожжя й домагалися повстання, а від тебе нічого не було чути. Тяжко стало стримувати товариство, тоді я післав до тебе Морозенка сказати, щоб ти спішився...

— Що міг я тоді зробити? — сказав Богдан.

Обидва замовкли.

— Передавати не було що. Залишити надії не можна було, а благословити на бій ще було рано, — сказав по-нуро Богдан, відійшовши до вікна.

— Ну, а тут прибіг на Запорожжя Пешта. Не зношу я цього хижого вовка, — блиснув очима Богун. — Він зібрав раду і сказав на ній, що ти хочеш усіх піймати в пастку, що козаків ти заспокоюєш обіцянками, а сам рівночасно піддаєш панам найжорстокіші проти них заходи.

— Гадюка! — повернувся швидко Богдан, весь блідий, з налитими кровю очима, — це вдячність за життя!

— Так, — казав далі Богун, — він казав, що був з тобою на багатьох бенкетах, і скрізь ти знущався над козаками, тягнув разом з панами, а на останньому бенкеті у Чаплінського, — він називав як свідка ще якогось шляхтича, — ти сказав молодому Ковецьпольському, що доти, доки козаки будуть живі, вони все будуть піймати голови, що тільки мертві не пишцать.

— Га! — застогнав Богдан, сідаючи на лаву.

— Я хотів кием розбити йому голову! — казав далі Богун, — та товариство не допустило; тоді я заручив

своєю головою їм, що все це брехня та наклеп! Я прохав їх почекаати ще хоч тиждень і кинувся прозогом сюди.

— Голова твоя пропала, — сказав поволі Богун, підводячися з місця.

Ніби закаменілий спинився перед ним Богун.

— Голова твоя пропала, кажу тобі, — повторив глухим голосом Богдан, — я казав це.

— Брехня! — гукнув Богун, відступаючи від нього і халаючися за ручку шаблі. — Я присягався на своє козацьке імя, що голову відрубаю кожному, хто посміє повторити на Богдана цей наклеп....

— Ну, так ось вона тобі, рубай її, — потягнув Богдан рукою по шиї і гордо випростувався перед Богом, — бо все це я казав.

Шабля з голосним стукотом випала з руки Богуна.

Настала мовчанка. Обидва козаки стояли непорушно один проти другого, ніби готувалися розпочати між собою бій. Тільки Богдан стояв тепер, сміливо випростувавшись, і його очі горіли гордим вогнем.

— Ти один мій помічник та локровитель, — вимовив він нарешті з почуттям, підіймаючи очі до образу. — Один ти дав мені тепер в руки можливість знищити цей чорний наклеп. Тобі, друже мій вірний та коханий, — звернувся він до Богуна, — я скажу все, а перед іншими, перед тими, які могли повірити цьому чорному наклепові, не буду я говорити! Так, це правда, я пив з одного ковша з панамі, я бував на їх бенкетах, я глузував разом із ними з козаків, спитай про мене якого хочеш шляхтича, і він скаже тобі з певністю, що Богдан Хмельницький — своя людина! Усе це я робив, брав на себе всяку ганьбу, слухав панські жарти і, здавивши серце, вторував їм на бенкетах, усе це я робив для того, щоб здобути імя „зрадника козацького“, і я здобув його, та зрадою не покритв я свого чесного імени! Ось, — сказав



він, відмикаючи в стіні залізні дверцята та виймаючи звідти торбу з золотими та тайною інструкцією короля, — тут шість тисяч талярів, це тільки завдаток, і наказ будувати чайки, щоби взяти участь в будущій війні. Ось це, — витяг він далі срібну булаву, пірнач та згорнений прапор, — передай від короля козакам і скажи їм, що його найясніша мосьть повертає їм цими регаліями давню свободу та закликає їх до участі в війні.

Богдан махнув рукою, і з шелестом розгорнувся величезний малиновий прапор; знайомий шелест наповнив кімнату і торкнувся вуха Богуна; перед його очима блиснув золотий козацький хрест...

— Так, — гордо вимовив Богдан, високо підіймаючи козацький прапор своєю міцною рукою, — усе це я здобув своїми довгими стараннями, вези-ж його на Запорозжя і передай товариству, що „зрадник“ Богдан Хмельницький шле Запорожцям цю добру вістку!

— Друже, брате, батьку мій! — гукнув палко Богун, хапаючи Богдана в свої міцні обійми. — Голову покладаю за тебе.

Після першого вибуху бурхливої радості, Богдан посадив Богуна поруч себе і почав докладно розповідати йому всю свою розмову з полковником Радзівеським, його інструкції та розпорядження.

Тимчасом Ганна, здивована та затрівожена несподіваним приїздом Богуна, нетерпляче чекала, коли вийде дядько. У своїй тривозі вона навіть ні разу не подумала про ту неминучу ніяковість, яка чекала її при зустрічі з Богуном. Вона ніби забула все те, що сталося між ними, охоплена одною болючою свідомістю непевности.

— Чого він приїхав? Звідки приїхав? — казала вона сама до себе, то ідучи до свого покою, то до пекарні, то до пивниці, то знову вертаючи до свого покою. —

Його згонений кінь видко скакав без відпочинку... Про що говорять вони там так таємничо та тихо?... Ах, мабуть нове горе, — стискала вона руки, — нові муки далі!

Оксана та Катря зі здивуванням дивилися на це напружене хвилювання Ганни. Від самого приїзду Богдана всі в хаті привикли бачити її такою замкненою та тихою, ніби їй вже ніщо не цікавило, а тимчасом вона ховала в собі глибоку душевну муку. Свідомість цілковитої байдужности з боку Богдана вбила всі муки її сумління, та заразом наклала глибоку та тяжку печатку на всю її молоду істоту. До тогож різка зміна в способі життя Богдана не могла заховатися від пильного погляду Ганни. З початку вона не надавала цьому великого значіння; та чим більше віддавався Богдан шляхетським бенкетам та забавам, чим менше звертав він уваги на життя довкола себе, тим тяжче ставало в неї на серці. Її ображало до глибини душі, коли він вертав з якого небудь бенкету на третій, на четвертий день з червоним обличчям, коли він цілими тижнями пропадав з дому, не питаючи ні про страшні чутки, які доходили з усіх боків, ні про здоровля жінки та дітей. Тяжко було їй виходити частувати бундючну та п'яну шляхту, яка так часто наловнювала тепер їх мовчазний понурий дім; та найтяжче було чути ті образливі жарти та розмови, які тримав зі шляхтою у своєму домі Богдан. Яка страшна мука це була для неї бачити свого колись доброго та самолюбного дядька в такому понижуючому становищу. Здавалося, за всі ці знущання та глузування з народу він повинен би був розрубати голови цим нахабним, п'яним панам, а тимчасом він, Богдан, — Ганна сама чула це нераз, — він потакував їм! І Ганна замикалася в своїй світлиці, щоб не чути, щоб не бачити цього жаху; та п'яний регіт і крики доходили також сюди. — Боже мій, за що ти лишив нас? — шепотіла вона, стискаючи свою

голову руками; і гіркі, тяжкі ридання шарпали її груди, а голова з розпукою падала на вікно. А знизу вдиралася п'яна польська пісня, в якій вона чула могутній голос Богдана. Ніхто не знав, що переживала вона в ці страшні ночі. Тільки зорі бачили бідну, самотню дівчину, яка гнулася від гіркого ридання коло темного вікна.

Тимчасом кожний день приносив все гірші вістки, а Богдан ніби не чув їх, ніби забув про те, чим жив досі. Кілька разів у Ганни збуджувалася думка відважитися поговорити з дядьком, та Богдан тримав себе тепер так далеко від неї, що вона ніяк не могла зважитися на це. Ганна бачила ясно, що дід супить, що її брат понуро відходить від Богдана, що навкруги проти нього росте незадоволення, нарікання та ворожнеча, і вона не могла сказати всім сміливо, що все це брехня та наклеп. Часом їй здавалося знову, що все пропало, що ратунку нема ні звідки і нема від кого чекати, що Бог засудив їх на вічне рабство. Та сила твердої віри в Богдана, а також у ласку божу підіймалася з глибини душі та зміцнювала її. Те, що дядько трівожно вичікував посла з Варшави, зроджувало в ній надію на якісь таємні пляни, які він ховав.

Приїзд пана Радзівеського відразу підбадьорив пана Богдана, а також її. Богдан діяльно взявся до господарства, ніби збирався в далеку дорогу. Та ніхто не чув від нього ні слова про те, чого приїздив пан Радзівеський, ні про те, чого це він намагається так спішно закінчити усі свої справи.

Тепер цей несподіваний приїзд Богуна вона якось несамохіть вязала в своїй уяві з усіми лихими чутками, які передавав їй брат, і боляче прочуття чогось недоброго стискало їй серце.

Час минав, а двері з кімнати Богдана не відчинялися. Вже сонце піднялося високо на небі, вже Ганна

приготувала з дівчатами сніданок на леваді, а Богдан все ще не виходив зі своєї кімнати.

Нарешті хвилювання Ганни дійшло до такої міри, що вона наважилася ввійти сама.

Скінчивши всі розмови з Богуном, Богдан збирався вже встати, як раптом двері тихо відчинилися, і на порозі з'явилася Ганна.

— Можна, дядьку? — спитала вона несміливо, спиняючися в дверях.

— Можна, можна, голубко! — відповів він радісно, встаючи і випростовуючи свої могутні плечі, ніби бажаючи скинути з себе рештки важкого хвилювання, яке він пережив протягом цих кількох годин. — А подивись, якого нам Пан Біг гостя послав! Та щож це ти не витавш пана? Чи не рада йому зовсім?

Вже з веселого голосу Богдана Ганна відразу зрозуміла, що побачення скінчилось чимось радісним.

— Рада, — відповіла вона просто, обливаючи Богуна ласкавим сяйвом своїх добрих промінистих очей.

А Богун стояв мовчки, не кажучи ні слова, і не зводив з Ганни своїх захоплених очей.

— Отож, уважай! — усміхнувся Богдан. — Приготуй же нам чого небудь доброго на зуби. Це не жарт, прискакав сюди з самої Січі, нігде не відпочиваючи.

— Я й так усе приготувала, — відповіла Ганна.

— Ну, то добре, а я дістану найстарішого меду та випемо його гуртом за здоров'я нашого славного гостя. А ти опоряди тут пана з дороги.

Богдан пішов уже до виходу, та спинився в дверях.

— Та приготуй ще мені з Морозенком, що треба на дорогу, а я піду та дам наперед наказ що до коней.

— Як на дорогу? — спитала Ганна, — чи на довго? Куди?

— Нам не на довго, на тиждень, на півтора, а йому, — показав він на Богуна, — аж до самої Січі.

Двері за Богданом зачинилися.

Кілька хвилин Богун ще стояв перед Ганною мовчки, ніби не наважуючися говорити. Нарешті він підійшов до Ганни, взяв її за руку і сказав не голосно:

— Яка ти стала тиха, Ганно!

— Тиха? — запитала Ганна, стараючися всміхнутися, та її усмішка вийшла болізна й сумна.

— Тиха, тиха, — повторив з притиском Богун, придивляючися до її блілого обличчя та великих очей.

Ганна раптом почула, як від цього теплого, ласкавого слова, якого вона вже давно не чула, якась безсила слабкість охопила її. Ноги в неї затремтіли; вона сперлася рукою об стіл.

— Скажи мені, чого ти так уся змарніла? Що сталося з тобою? — казав далі Богун, не випускаючи її руки. — Може яке горе? Скажи мені, Ганно, скажи!

— Так, — спустила Ганна очі. Тихе зітхання вирвалося несамохіть з її грудей, — тяжко, козаче... — прошепотіла вона. — Там у вас, на Запорозжя, тільки чутки доходять, а тут, коли сама на свої очі бачиш усе, що робиться навкруги, — казала вона тихо, спиняючися за кожним словом, — і нема ні звідки ратунку... то так стане тяжко, так тяжко, що не хотілося-б навіть жити.

Слова Ганни урвалися, ніби погасли.

Богун понуро похилив голову. Наступила коротка мовчанка.

— Та не довго-ж, Ганно, будемо ми такий сором терпіти, — гукнув він раптом, — щоб дівчата наші стидалися за нас! Присягаюся тобі, Ганно, колиб нас не намовляв Богдан, не сиділи-б ми так тихо на Запорозжю, як баби коло веретена. А тепер вже годі! Ось він тільки що передав мені щасливі вістки...

— Боже мій! аж захлиснулася Ганна від радості, — простягаючи руки до образу. — Ти не лишаєш нас!

Усе її обличчя засвітилося таким натхненим, радісним захопленням, що Богун мимохіть задивився на неї.

— Ти кажеш, Ганно, що нам добре було на Запорозжю, бо до нас доходили лише вістки? — почав він схвильованим голосом. — Ні, ні! Не знаю, як іншим, та того тягару, який я мав ці три роки на серці, не зніс би ніхто! — Він трохи помовчав, ніби бажаючи опанувати своє хвилювання, а потім казав далі: — Я не знаю, куди кинутися, щоб здушити свою гризоту. Я кидався в найнебезпечніші наскоки, пускався на чайках у найгіршу бурю і бачиш: ні хвиля, ні куля не зачепили мене! Слово козацьке тобі, Ганно, що якби не думки про нашу бідну Україну, давно посадив би я свою голову на татарський спис! А вістки з рідного краю приходили й до нас одна гірша від другої. Кожна з них шматувала моє серце, а Богдан все слав листи, благаючи нас чекати ще, обіцяючи далі великі полегші від короля. Та якби ти знала, Ганно, яка мука чекати бездільно, коли тут, у грудях, ніби ціле море кипить! Так ішов час. Не чути було ні слова про королівські полегші, а про насильства та утиски панські чули ми що дня... Мало того, всі втікачі, що приходили на Запорозжя, приносили зі собою страшні чутки про Богдана, всі називали його зрадником, юдою!...

— Ах, ні, ні! — перебила його горячково Ганна, хапаючи його за руку. — Вір йому, вір хоч ти один! Він не зрадник! — Її очі зайшли сльозами, голос тремтів, корч стиснув горло. — Він ховає від нас щось, удає з себе байдужого; та я вірю, вірю, що він наш спаситель, що він вратує нас!

Останні слова Ганна вимовила в такою пристрасною радістю, що Богун здивовано подивився на неї.

— Дай Боже! Тільки одній людині не підняти такої великої справи. А балачкам про Богдана я не повірив, — сказав він поволі, слово по слові, не спускаючи з Ганни потемнілих очей, — я знав, що коли ти тут, Ганно, то всі оповідання про зраду — брехня і наклеп.

Він трохи помовчав і казав далі глухим голосом:

— Та інші думали не так. Запорожжя засудило Богдана на смертну кару; та я заручив за нього товариству своєю головою і кинувся сюди.

— Козаче, брате мій, — кинулася до нього Ганна, — та чи є в кого на світі таке серце?

Богун подивився на неї захопленим поглядом.

— Ганно, я не хотів сюди їхати, я не міг сюди їхати, — почав він палко, — та для ратунку Богдана, для ратунку всього козацтва треба було їхати, — і я приїхав, та тепер я вже не можу більше мовчати! Що мені робити, Ганно, — приворожила ти мене до смерті!

Ганна раптом вся зблідла і ніби скулилася, вона низько похилила голову, закрила лице руками і сказала тихо:

— Не треба, не треба... Не кажи!...

Та Богун уже не чув її слів.

— Три роки не бачив я тебе, Ганно, а не минало навіть дня, щоб я забув тебе! Горілкою гадав я затопити своє серце, та що горілка! Не заллеш його і пекельною смолою! Кудиб я ні кидався, скрізь ти була зі мною, серед реву бурі, серед грому битви, серед диму та пожежі, — скрізь твій образ був зі мною і не кидав мене ні на хвилину! Що робити мені, Ганно? Кохаю я тебе, кохаю, як божевільний, лише тебе, — одну на всьому світі.

Ганна стояла мовчки, ще нижче похиливши голову, не знімаючи рук з обличчя.

— Ти мовчиш, Ганно? Скажи-ж мені хоч одно слово: чим я не любий тобі, за що ти не любиш мене?

Скажи-ж мені, Ганно, що мені зробити, щоб ти мене покохала?

— Боже мій, Боже мій! — тихо вимовила Ганна, і Богун помітив, як її плечі почали тихо здригатися.

— Щож, коли слова мої не по серцю тобі, Ганно, вибач мені, грубому козакові, — похилив голову Богун, не скажу я тобі більше ні слова: видко, така вже моя доля! Тільки не відбирай від мене останньої надії: я можу чекати, я буду чекати, поки прокинеться твоє серце, і з радістю полину я звідси на Запорожжя, першим кинуся на ворога, першим піду на смерть, тільки-б я мав цю думку!...

Настала тяжка мовчанка. Видко було тільки, як плечі Ганни здригалися все дужче та дужче.

— Ганно, щастя мое, скажи-ж мені хоч одно це слово! — підійшов до неї Богун. — Не відбирай цієї надії від мене!

Ганна спустила руки; по її обличчю поволі одна за другою котилися великі сльози.

— Ох, козаче! — почала вона з невимовною тугою, заломуючи свої тонкі руки, — щож мені робити з тобою, як змусити своє серце? Та якби сила моя була!... Мертве воно, мертве! — і уста Ганни неслухняно затремтіли, вона спивилася, бо ридання захопило її дух.

— Ох, козаче! Не маю я сили дурити себе! Люблю тебе, козаче, як велитня, як друга, а більше... більше... Бог бачить — не можу!

На гарному обличчю козака не здригнулася ні одна риска, тільки чорні брови його стиснулися більше.

— Щож? — вимовив він нарешті гордо, закидаючи голову назад, і гірка усмішка викривила його уста, — спасибі тобі, Ганно, хоч за правду. Не нам, козакам-не-тягам думати про щастя. Воно не для нас. Та шкода



й говорити! — перебив він сам себе. — Прощавай, Ганно! Не думай про мене! Дай, Боже, тобі щастя!

— Ох, козаче, — сказала гірко Ганна, — не смійся з мене. Прости мені, прости мені! — раптом заридала вона, простягаючи до нього руку.

— За що прощати? — перебив її гірко Богун. — Розбила ти, безталанна, без волі моє серце! Та що про нього говорити! Носило воно багато горя, так багато, що вже не може витримати. Може пожалує його нарешті чиясь турецька шабля, — вигукнув він гірко, ідучи до виходу, — вибавить від мук на завсіди!

— Ні! Чекай! Ти цього не кажи! — скрикнула горячково Ганна, хапаючи його за руку. — Будучність в руках божих, а серце твоє не тобі належить, а нам, і ми його не віддамо тобі, — чуєш? — Не віддамо ніколи! — голос її розлягався твердо й сильно, а сухі очі горіли якимсь палким, натхненим вогнем. — Не нам судилося щастя, правду ти сказав, не нам! Та не для щастя ми живемо! Хіба ти не чуєш і в день і в ночі, як дзвонять наші кайдани? Хіба ти не чуєш наших сліз та стогону? Отож, не кажи про муки та горе! Що значать наші муки перед тою віковічною зневагою, яка вогнем запалює всю нашу кров? Туди лети, — неси братчикам щасливу вістку. Підіймайтеся бурю... Дайте-ж нам скинути це ярмо ганьби! Дайте нам стати поруч з іншими людьми!

— Ганно, життя моє! — скрикнув уривано Богун, схилиючися перед нею. — Що ти зі мною робиш?...

Вже зовсім вечеріло, коли до ганку підвели подорожнім коней. Богунові дали нового коня, сильного і звиклого до довгих переїздів, а крім того ще одного для зміни. Все небо заволокли сірі хмари; сонце, яке вже хилилося до заходу, освітлювало все кривавим світлом.

Всі зібралися на ганку. Прощання було коротке й сухе.

Богун підійшов до Ганни.

— Помилуй Боже, — сказала вона, хрестячи його похилену голову.

— Бувай здорова! — вимовив твердо козак і, не глянувши на нікого, підійшов до свого коня.

Богдан попрощався з усіма, перехрестив та поцілував дітей, скочив на сідло, перехрестився і гукнув голосно: — З Богом рушай!

Коні пішли чвалом і виїхали з двору.

— Ти-ж, друже, з нами до самого Чигирина? — спитав Богдан Богуна, коли вони підїхали до греблі.

— Ні, — відповів коротко Богун, не піднімаючи очей, — я просто до Золотарева, мені ще треба побачити Золотаренка.

Богдан довго й пильно подивився на нього: ні понурий вигляд козака, ні його коротка відповідь не минули його уваги. Якийсь невизначний здогад порушився в голові Богдана.

— Ну щож, тоді прощай! — сказав він голосно, стримуючи коня. — Тут нам зараз завертати — мені через греблю на право, а тобі все просто на південь.

Козаки спинилися, скинули шапки, перехрестилися, поцілувалися тричі і повернули коні в протилежні сторони.

Небо захмарювалося все більше; вітер міцнішав і слав перед собою хвилі сивої степової тирси; осінній сірий морок спускався над безкраім степом; ставало холодно й темно.

Під навислим сірим небом мчали тепер безлюдним степом коні Богуна. Вітер, який дув напроти них, підіймав їх густі гриви та розвівав довгі хвости. Богун насунув на голову шапку та накинув на плечі керекю. Вітер свистів у нього над ухом, та він не чув його. Здавалося, він так був затоплений у свої думки, що нічого не бачив

перед собою. Кожний крок коня ніс його все далі та далі від Суботова, від цього спокійного, захистного куточка, до якого його завсіди тягло. Та жалю вже не було в душі козака. Він знову мчав туди на південь, на зустріч цьому буйному вітрові, дощеві та бурі, у темряву, на непевність, на зустріч небезпекам та смерті. Там, за ним, серед мраки, стояли дві жінки; вони показували йому на Запорожжя, вони штовхали його. І одна з них уявлялася йому величня й гарна, ніби мармурова богиня, в золотавій одежі, підпоясана синьою лентою Дніпра, та її чудове обличчя суворе й сумне, а в очах, синіх та глибоких, як небесна блакить, стояла гірка сльоза. Друга вдалася зовсім маленькою поруч з величньою богинею, та її тонка рука показувала так само туди, а сірі промінсті очі дивилися захоплено на Богуна, і голос шепотів, задихуючися: „Дайте-ж нам скинути це ярмо ганьби, дайте нам стати поруч з іншими людьми!“

Настала ніч. Вітер свистів. Кові летіли швидше та швидше. І раптом на зустріч буркливому вітрові розляглася серед темряви голосна смілива пісня козака: „Ой, любив козак та дівчиноньку, як той батько дитину, А тепер так і покидав, як на морі хвилину!“

## XXVII.

Тихо їхав Богдан на своїому Білашу. Невеселі думи роєм гналися за ним та хилили на груди його буйну голову. — Чого це так понуро попрощався зі мною Богуна? — думав він. — Невже й у нього в грудях заворушилося недовіря до мене? Такі безспорні докази моєї правости перед рідним краєм, перед братством, і все таки найкращий мій друг, це віддане мені серце, іде з затуманеним оком, з укритим сумом!... Що ж тоді інші? Ех... Тяжко гнутися та носити машкару, а ще тяжче, коли дорогі люди не вірять, що це машкара! Невжеж і ти,

нецько моя, Україно, не повіриш своєму нещасливому синові та матимеш сумнів що до його любови? Ех, а як це довіря потрібне тепер, не для мене тільки, а також для справи! Все від нього залежить: повірять, — причаються, стихнуть і допоможуть мені до славної, бажаної хвилі приспати ворогів та накинути на них, сонних, уздечку; не повірять, — зрадять себе новим повстанням, розбудять псів і знищать в одній хвилі сіті, які я так довго і з такою мукою плів! От хочби Кривоніс... не витерпів! Пішов у дебри та болота розбивати свою тугу, тішити хоч чим небудь свою помсту, свою волю... Та чи стримавш його? Навряд! Занадто він лютий на ляхів, тай терпець за цей час порожнього та безплідного чекання давно урвався не тільки в нього, а мабуть у всіх, тому й тяжко буде підняти знову в них віру та узброїти їх терпець вже виразною надією.

— Одначе, щож це ми, молоко чи яйця на базар веземо? — відізався нарешті до Олекси Богдан, підганяючи острогами коня.

Білаш полетів вітром, здіймаючи хмару пороху та закриваючи нею молодого запорожця, який ледви постигав за ним.

Около півночі вони доїхали до Дніпра, переправилися через нього нижче Крилова і заночували в селі Власівці.

На другий день Богдан довго міркував, куди їхати далі, — чи вгору Дніпром, чи вниз. Та нарешті він вибрав останнє.

Він міркував так. Кривоніс очевидно засів де небудь ближче до гнізда свого ворога Яреми Вишневецького, та засів мабуть у зовсім недоступному та безпечному місці. Горі рікою плавні невеликі і сухі, а нижче Власівки починаються багна... Значить, він в першому

такому багнищу і сидить, значить, туди, себто вниз по Дніпру, треба їм їхати.

Поїхали вони вниз Дніпром і повернули на право у плавні. Над вечір заїхали в такі багна, що вже годі було рушити далі без провідника. Стежки, які виотпатали в густому зарості звірі та люди, перетиналися, плуталися та вели то до озера, то до болота, то до страшного багнища...

— Тут легко заблукатися, — сказав Богдан, — особливо над вечір. А ну, тримай, Олексю, лівіше до степу, може на сухе виберемося...

— Тай на ліво болото, — спробував продертися просто через очерет Олексю.

Богдан став на стремінах і оглянувся навкруги: скрізь морем жовтів та хвилювався високий очерет; між його верхами, прикрашеними золотими віничками, сторчали на тонких стеблах оксамітні темно-брюнатні голівки; під подувом вітру все те гоїдалося, гнулося й ходило широкими хвилями; тільки здалека на право помітив Богдан між очеретом верболіз.

— За мною! — гукнув він, і промучившись досить, вони таки доїхали майже в смерку до верболозу, між яким побачили несподівано коршму не коршму, а швидше землянку, зовсім заховану в густому галуззю, переплетеному очеретом.

— Ось таки дісталися до житла! — зітхнув з полегшою Богдан, — стій тут, Олексю, — спинив він рукою козака, — та потримай мого коня, а я загляну до цієї хатини, може й відпочити можна буде, і вивідати дещо, а то далі ні тпру, ні ну!

— А може небезпечно самому, батьку? — відповів з тривогою Олексю.

— Еге, синку, козакові не треба тікати від небезпек, а треба лізти на них самому.

Обережно, то пригинаючися, та підіймаючи нависле гилля, Богдан дійшов нарешті вузькою стежкою до цієї хатки на курячих ніжках, глянув у вікно і приклав вухо до дверей.

Вже наступав темний, імлистий вечір, вітер таємничо шелестів очеретом; та Богдан таки встиг спіймати відгомін якоїсь розмови та помітив крізь щілину слабе блимання згасаючого вогню.

Постоявши трохи та не дочекавшись чого небудь певного, Богдан з нетерплячкою штовхнув двері ногою, зігнувся майже удвоє і ввійшов до якоїсь півтемної хати. З початку його очі майже нічого не помічали, крім червонявої плями світла, яке блимало на низькому вогнищу, а потому, звикши до темряви, побачили в куті дві постаті, які зацікавилися при появі козака в хатці. Одна сиділа коло вікна, зовсім заслонивши його спиною, а друга, — коло столу та ближче до нього; а третя, яку він помітив пізніше, лежала навзнак, розкинувшись перед вогнищем і під червонявим відблиском вогню нагадувала розпростертий окривавлений труп.

— Помагай Боже! — підніс шапку Богдан та не помітивши ніде образів, насунув її знову на брови.

Постаті ніби порушилися трохи, та нічого не відповіли на привітання.

— З понеділком! — сказав знову Богдан, та у відповідь була та сама мовчанка.

— Еге, — подумав він, — щось недобре, коли навіть на привіт не відповідають... А може це татари? — блиснуло в нього в голові. Тільки оцей, що лежить, напевно козак. — Хіба... чи не зарізали його? — Богдан помацав рукою пістолі і привітався по татарськи: „Гош-гелди!“

Та на цей привіт також замість відповіді дальша постать тільки злегка свиснула. Це обурило Богдана.

— У нас, коли здоровкаються, то добрі люди дякують і теж здоровкаються, — сказав він повагом, — а свистять тільки болотяники. Ну, а на свист і ми можемо свиснути... — і Богдан дійсно свиснув, та так пронизливо, що ближчий з мовчазних мешканців заткнув собі вуха, а Морозенко, почувши цей свист, прожогом кинувся до хатки і став коло дверей, міркуючи, авідки воно могло так свиснути.

Підчас мови Богдана той, що сидів коло вікна, уважно прислухався до його голосу, стараючися розглянути його обличчя та постать; та це було неможливо, бо півтемрява в землянці так згусла, що зовсім закрила Богдана; а коли розлігся його пронизливий свист, мовчазний не витримав.

— Ну тебе до чорта, — прохрипів він, — аж у вухах лящить.

— А було тобі не затикати їх клейтухом на добре слово, — відповів Богдан. — Ось ти тепер, — лисий тебе зна, як велічати, — хоч і помянув своїх родичів, а всеж заговорив по людськи.

Знову настала мовчанка.

— Щож, — подумав Богдан, — не хочете говорити, — наплювати. А я погріюся трохи, попоїм з Олексою, а то й підночую, поки зійде місяць, — козацьке сонце; бо в темряві можна в таке багнище залізти, що й дна не дістанеш! Тільки деб? Цей розвернувся на всю долівку і місце зайняв. Мертвий він, чи п'яний? — торкнув його злегка Богдан.

Лежачий захропів.

— Гей, посунься, брате, трохи! — відкинув тоді Богдан на бік ноги козака, сів по турецьки перед огнищем і почав набивати собі люльку.

— Це теж по людськи, — завважив дальший. —

Забрався до чужої хати і викидає господарів, ніби свиня в чужому хліві порастється.

— Я тобі ось що на це, чоловіче добрий, скажу, — цмокнув Богдан люлькою і випустив клубки задушливого їдконого диму. — Не люблю я, коли мені не відповідають. Та ще більше не люблю, коли язиком ляпають, — так у мене руки й сверблять прикоротити язика.

— Ова, — сказав ближчий.

— Не дуже ова! А коли хочеш, то можна попробувати, бо з псами треба по псячому.

— А з вовками як?

— Так само: добрий пес і вовка подужає.

— То ти вже, знати, добрим псом став, що й на людей гавкаєш! Ой, хвіст підіжмуть!

— Не родився ще на світ такий сатана, щоб мені на хвіст наступив! — сплюкув на бік Богдан і притиснув пальцем попіл у люльці.

— Чи не з тих ти, що по очеретах утікачів шукають, щоб у плуги запрягати? — завважив дальший з глузуванням.

— Ех, ви, ідоли з бабськими причандалами, — мотнув головою Богдан, — по очеретах сидять, а нюху чорт ма! Козака до такої погані рівняють!

— Щож ти, коли козаком назвався, козачих звичаїв не знаєш? — оживився сусід.

— Ага! Ось воно що! — усміхнувся сам до себе сотник і раптом крикнув пугачем: „Пугу!“

— Пугу! — відповіли також ті два. — А хто?

— Козак з Лугу!

— А куди шлях тримаєш? — запитав дальший.

— У болота, в очерети та в непролазні пуці!

— Чого?

— Комарів годувати білим тілом козацьким та шукати темною ніччю товариша.



— Несподібно, — мрукнув собі під ніс дальший.

— То будь здоров, коли так! — гукнув ближчий, і обидва незнайомі скинули шапки.

— Будьте й ви здорові! — відповів Богдан.

— А кого шукаєш? Чи не безносого чорта? — спитав ближчий.

— Не безносого, а двоногого.

— Еге, значить, до нашого батька? — видимо зрадів співбесідник.

— Мовчи! — штовхнув його сердито дальший.

Богдан не помітив цього руху.

— Може, й до вашого батька, — відповів він, — а до мого приятеля.

— А коня можеш піднести під черево? — пильно подивився на Богдана дальший.

— Як які коні, інших можна й двох! — гукнув Богдан і одним рухом голови скинув на бакир чорну баранячу шапку з червоним денцем та золотою китицею.

— Добре, — похвалив ближчий. — Здається, дійсно приятель... Тільки чи знаєш, на якій купині він сидить?

— Отож і біда, що не знаю! Може проведеш?

— Та провести можна, — відповів той якомсь по-нуро та невиразно, — тільки хлопця твого ми тут залишимо — такий вже у нас звичай. — Богдан помовчав: видко, йому не довіряли. Та як вони не довіряли, — ось що змішало Богдана: чи не довіряли вони йому, як взагалі всякому незнайомому, чи вони пізнали його, Богдана Хмельницького, і всеж не довіряють йому? Та хоч як образливе було для Богдана таке відношення козаків, та з огляду на чутки, які передав йому Богун, він рішив не відкривати свого імени, а тому, помовчавши трохи, він знову звернувся до незнайомого, міняючи тему розмови.

— А що, панове браття, поробляє тут мій товариш?

— Полює! — відповів ближчий сусід, викрешуючи вогонь. Богдан хотів придивитися до обличчя сусіда, та козак, — в цьому вже не було сумніву, — був обережний; він відвернувся до стіни і закрити себе ще відлогою, з-за якої тільки виднілися при блиску іскор сторчачими кінцями вуса.

— А на яку звірину?

— На жидів, — сопів, розкурюючи люльку, сусід, — на панів та на економів, особливо на перевертнів... А спіймається його мосьть ксьондз — за добру дичину стане.

— Ех, не витримав! — подумав Богдан і вдарив себе кулаком по коліні, — і от через такого паливоду стрепенуться пани і накриють нас! — Та щоб сховати своє внутрішнє подразнення та більше довідатися, він весело гукнув:

— Це добре полювання! Тільки все то забавки! А про що небудь поважніше не думає?

— Про те йому знати! — відізався той, що сидів коло вікна, запалюючи свою губку з люльки сусіда.

— А так, — відповів Богдан, — це його діло... Мені тільки досадно було би, якби без мене сталося щось поважне.

— Ну, а сам ти хто будеш? — спитав насмішкувато дальший.

— Та я теж... з одного степу, — замнявся Богдан.

Його бесідники многозначно замовкли і тільки пахкали люльками та час від часу плювали під ноги.

Олекса вийшов до коней.

— Ну, а що тут взагалі чувати? Лютують пани? — почав знову Богдан.

— А от піди, козаче, куди небудь у місточко або

на ярмарок, так побачиш, — відповів козак, що сидів коло вікна.

— А що?

— А те, що скрізь ходять на милицях або повзають каліки, — сказав ближчий. — У всіх їх відрубано праву руку і ліву ногу; це пани майструють так непокірних... Хіба не знаєш?

— Чорти! — прошипів Богдан.

— Отож! І вони, і ті, що з ними! — мрукнув дальший.

— А туди до Жуків... — додав ближчий козак, — усі церкви на костели перебудували, а людям дають для Служби божої хліви.

— Господи! Та щож це? — аж сплеснув руками Богдан. — І люди їм, каторжним, не скрутять шиї?

— Чекають на батька... бачиш!

Богдан у цій хвилині, забувши про свій замір, готовий був, здавалося, кинутися з цими завзятцями на мучителів; та він пригадав собі ціль своєї подорожі і затрівожився ще більше, бачучи, що при таких обставинах Кривоніс не обмежиться легким полюванням, а кинесться в саме пекло і наробить лиха.

— Ех, не сидиться мені! — підвівся він. — Так і летів би до побратима! То щож, проведіть мене, друзі?

— Чого не провести, — відізвався дальший понуро, — провести можна, мені самому туді дорога; тільки ще глуха ніч, темно, — можна потрапити і до дідька в гості... Адже тут треба пробиратися не на конях, а пішо, а в деяких місцях також на череві; то воно зручніше буде при місяці.

— То я ляжу коло коней, — відповів Богдан.

Північ уже минула, коли Богдана розбудив голос його дивного знайомого: — А що, козаче, час і в дорогу рушати!

Богдан швидко схопився на ноги і зі здивуванням подивився на свого провідника: він був одягнений зовсім легко, на ньому були лише заковчені до колін штани, сорочка та легкі постолі. Провідник наказав Богданові теж зняти зайву одягу та зброю і йти за ним. Цей наказ не сподобався сотникові, тим більше, що провідник весь час старався не повертатися до нього лицем; та помітивши, що він теж не має жадної зброї, Богдан виконав його домагання. Скинувши з себе все зайве і передавши Олексі, Богдан пішов за своїм провідником. На дворі було якесь сіре півсвітло; хоч місяць вже зійшов, та густі хмари затягали все небо; при цьому невиразному світлі тяжко було бачити річи довкола, та провідник видимо дуже добре знав дорогу. Богдан старався не відставати від нього, хоч це було дуже тяжко.

Дорога йшла, як умисно, зовсім непрохідними місцями — через багнище; що хвилини з-під ніг Богдана виступала з тихим шипінням вода, а в деяких місцях болото ставало таким рідким, що годі було йти по ньому. Тоді провідник починав стрибати з купини на купину і гукати на Богдана: — Гей, не відставай, не спиняйся, а то підеш до дідька! — Такий спосіб руху дуже втомляв Богдана, одначе спинитися теж годі було, бо інакше болото втягло би кожного, хто спинився би хоч трохи на ньому відпочити. В найгірших місцях, коли Богдан гадав, що їм вже доведеться попрощатися з життям, провідник раптом поринав у очерет, Богдан ішов за ним і там знаходив на своє здивування грубо намощену з очерету та лози гатку. Подорож тяглася вже більше години; Богдан уже знесилився. Часом йому здавалося, що провідник умисно крутить і знову вертає на старе місце. Нарешті, після двох годин такої страшної дороги, вони стали на невеликому острівці.

— Ну, ти почекай тут трохи, — звернувся до Бог-

дана провідник, — по тебе прийдуть, — і не повертаючися до Богдана, він зник у густому лозняку, яким заріс весь острівець.

Богдан нічого не відповів; дійшовши до сухого місця, він знеможений упав на землю. Втома перемогла всі його почування; якої пів години лежав він так без думки, без руху, без волі... Минула ще година, — ніхто не з'являвся. Богдан підвівся і оглянувся: навкруги не було нікого. Острівець оточувало зі всіх боків рідке багнище, яке губилося серед моря очерету. Серце у Богдана закипало. Що це? Куди завів його провідник? Чи не обдурив він його, чи не кинув тут на поталу комарям?

Богдан сів, підпер голову руками і тяжко задумався. Він не помічав, що вітер вже давно змів хмари з ясного неба, що сонце вже зійшло високо, і гріло його, золотавий очерет та соковиту траву своїм теплим промінням; він не звертав уваги, яке життя кипіло навколо, як над його головою летіли зі свистом стаї куликів та вівчариків, як високо тяглися ключем журавлі, а ще вище заточував широкі кола орел, — все це не робило ніякого вражіння на його понуру душу. Свідомість, що йому не довіряють товариші, що від нього ховаються, може уважають його зрадником, тяжко придушила Богдана. Усі його замисли, всі тривоги, всі інтереси відійшли якось далеко, і він почував лише глухий біль від незаслуженої образи.

Час уже наближався до півдня, коли за спиною Богдана почувся плюскіт води та гомін людських голосів. Богдан інстинктивно обернувся і побачив, що до нього йшов його приятель Чарнота. За ним ішло ще двох якихось козаків. Побачивши Чарноту, Богдан зрадів і скочив з місця. Він хотів кинутися до свого приятеля і обняти його, та цей рух підтягла з'їдлива думка,

що може приятель відштовхне його, як зрадника-юду... і Богдан спинився в болячій нерішучості.

— Не пізнаєш мене, чи що, друже мій? — радісно відізвався Чарнота, широко розкривши свої руки.

— Пізнати я пізнав, — відповів Богдан, — та на мене вороги такого наговорили, що я боявся підійти до тебе. Слухай, у Богуна...

— Чекай друже! — перебив його Чарнота, — і твому серцеві, і твому слову я вірю, як собі: скажи просто, — ти все той самий, як і був?

— Все той самий і здохну таким! — гукнув Богдан.

— Тоді начхай на всі брехні, — обняв його Чарнота, — а хто писне — тому голову розвалю. А от я тобі, друже, і горілку і одежу суху з собою захопив. Гей, Вернигоро, Вовгуро! — звернувся він, — чи все захопили, що треба, з собою?

— Все в, батьку, — відповів один з них, підходячи і даючи Чарноті сорочку, штани та жупан.

Почувши цей голос Богдан обернувся, це був голос його таємничого провідника.

— Що це ти так дивишся, чи пізнаєш, чи зовсім не знаєш? Це Лисенко Вовгура, а он той Вернигора.

— Навіть колиб я знав їх, друже, тяжко було би пізнати; все ховалися від мене, — відповів Богдан: — я вже гадав, чи не шпигуни це Яремові? А вже як лишили мене на цьому острові, так я зовсім був того певний.

— Вибач, батьку, — відповів змішаний Вовгура: — це для обережності: — у нас кожного, хто до батька Максима йде, з початку тут лишають, щоб не втік та не показав псам стежку до нас, а потому вже, розглянувши та розпитавши його та інших, пускають до отаманського куріня.

— Та ви-ж мене, панове, видко з самого початку

пізнали, — відіззався з гірким докором Богдан. — А всеж таки, значить, і я — кожний, і я міг би втекти до псів.

— Що ти, батьку отамане, та хіба світ може перевернутися догори чорт зна чим? — оправдувався якось схвильовано Вовгура. — Правда, про тебе оповідали всякі паскудства... Та головне, ти не міг перейти двох проходів без маток, тому я забарився, поки вивязали їх чотири штуки.

— Шож, і то правда! — здушив зітханням почуття болю Богдан. — У воєнному ділі ні для приятеля, ні для брата, ні для батька не можна відступити від припису.

— Що там, друже, старе згадувати, — вдарив Богдана по плечу Чарнота: — ми мусимо бути обережні, та інакше не можна, така наша тут доля: навкруги шукають та скрізь вештаються Яремові слуги, тільки це bagno і боронить нас; як би вони довідалися про нашу стежку, швидко спіймали би нас. Правда, попрацювали брати загато. Бачиш, вони в нас там на варті стоять. Ну, а в військовій справі, сам знаєш, вже краще пересолити, ніж не досолити.

— Так, так, — згодився Богдан.

— А тепер одягайся, друже, швидше та випий для зміцнення сил трохи цілющої водиці, тай гайда в дорогу. Брат Максим вже давно чекає на нас.

Богдан одягнувся, закріпився горілкою, і вони пішли; перейшли по матках на другий бік, перелізли через чагари, ще раз перейшли по матках і вийшли нарешті на той таємничий „жабиний острів“, де осів своїм вільним кошем Кривоніс.

Весь острів поріс деревами, головно вербою. При вході до табору, для прикраси та для знаку, сиділи на палях два ксьондзи; на пів зігнілі їх трупи дивилися очними ямами один на одного, вишкіривши зуби. На

привиклих мешканців острова їх вид не робив вже ніякого вражіння, та кожна нова особа, побачивши їх, здригалася і несамохіть замикала очі. Богдан теж відвернувся від них. — Боже, до якого звірства може доводити людей насильство та утиск, — з сумом подумав він.

Далі, по обох боках стежки, яка йшла густим тинистим гайком, висіли то в одному то в другому місці на гіллі польські пани та жиди. Коли вони проходили, з цих придорожніх віх зривалися цілі хмари гайвороння і з заглушуючим криком покривали ніби чорним сукном верхи високих вільх. Коло самої землянки отамана, яка стояла на чолі, знову сиділи на палях два ксьондзи, — очевидно Кривоніс їх найбільше шанував.

По дорозі до цієї землянки Чарнота відійшов кудись на бік і тепер вийшов з Кривоносом на зустріч Богданові.

— Слїхом слїхати, видом видати! — простягнув Кривоніс ще здалека руки, — яким тебе вітром занесло в ці жабячі пущі?

— Добрим вітром, — відповів схвильовано Богдан, — на який ми давно чекали, і якого тільки тепер послав нам Пан Біг.

— О?! — обняв його Кривоніс, — так от що? Значить, і я дожив до такої радості? Тільки почекай, почекай друже, яка це вістка? Чи така, щоб, засукавши рукави викупатися по горло у вражій крові та вшитися нею, чи може знову „обіцянки цяцянки, а дурневі радість?“...

— Ні, це вже не обіцянками пахне, — відповів Богдан, — а швидко почнеться бенкет, та такий, що наші вороги танцюватимуть на ньому, аж поки не попадають!

— Гей, як так, треба душу скупати в горілці, — гукнув Кривоніс. — Гайда-ж до мого куріня! Милости прошу: пошануй і мій кут, і мою чарку!

Землянка була очевидно викопана нашвидку і не



приноровлена до життя; це була досить велика і неглибока яма, прикрита згори лозою та дервиною, а в долині була послана солома. Через солому проходила в деяких місцях брудна вода, і тому поверх соломи розложено воволі та овечі шкіри, а на них вже лежали плащі та кожухи. По кутках валялася цінна зброя та різне начиння. Господар та Богдан розляглися на шкірах, а Чарнота заметушився, і через хвилину перед ними з'явилася велика шинка, половина барана, хліб і сулія доброї горілки. Випили ківш, другий і почали їсти. Заспокоївши голод, Богдан розповів приятелям докладно про пляни короля, про свої розмови з Осолінським та Радзівевським, про їх бажання приборкати магнатів, збільшивши владу короля, про змагання притягти на свій бік козаків, як одиноких і найвірніших у цій справі помічників, для чого вони хочуть розпочати війну. Кривоніс слухав те з понурою увагою, опорожнював ківш за ковшем і приговорював зрідка до себе: Чули, чули!...

А коли Богдан перервав своє оповідання, потягнувшись за сулією та кухлем, Кривоніс глибоко зітхнув і сказав розчарованим голосом: Стара байка!

— Так, нічого нового, — зітхнув також Чарнота.

— Почекайте, панове, — усміхнувся Богдан, — дайте промочити горло!

— А коли так, друже, то промочи, — підсунули сулію товариші.

— Бачите, браття, — крякнув Богдан і зауважив до Чарноти, — добра в тебе горілка, ніби кипить... Отож, бачите, про все мені натякали в листі, який я одержав на Маслому ставі, та сам особисто я переконався, що це повідомлення правдиве, тільки тоді, коли побачився з королем після морського походу, коли він мене послав за кордон з дорученням наймати військо та заключувати союзи.

— Все це, друже, журавель у небі, — сказав нетерпеливо Чарнота.

— Є й синиця в руці, — підніс голос Богдан. — От тепер одержав я через полковника Радзівевського вже розпорядження готувати чайки до походу, одержав на це також гроші; крім того нам прислали бунчук, булаву і наш старий, покритий славою прапор, збільшено число реєстровиків і обіцяно вернути права.

— Наш прапор, — вигукнув Чарнота, не слухаючи вже інших слів Богдана, — вернув з полону? Знов почуємо його шелест!? І булава заблещить перед військом? А з нею також бої і стогін ворогів, і козацький покрик! Ех, друзі мої, брати рідні! — обняв він Богдана, — та це таке свято, що серце ледви не вискочить з грудей від радости! — вдарив він себе у груди. — Наливай, Максиме, повні ковші, щоб через вінці лилося, як у мене на душі!

— Це так, це справді, — затирав собі руки також Кривоніс, — тепер вже тримайтеся... Настав слухний час, справлю-ж і я моїм добродіям такий бенкет, якого не було навіть у пеклі на весіллі сатани з відьмою! Купатися буду в крові! Випиймо-ж на погибель ворогам, за їх стогін та крик, за корчі від мук!

Усі стукнулися і спорожнили повні ковші.

— Ви там пускайте на дно голомого турка, а я тут візьмуся до мостивих ляшків... потішу свою душу!

— Ні, друже мій, лицарю мій любий, — перервав Богдан поклавши на його плече руку, — так не виходить; вже коли король спирається на нас, то треба чинити його волю та коритися їй у боєвій справі.

— Якже це? Лишити ляшків-панків у спокою, щоб набирали тут сала від людської крові? — витріщив налиті кровю очі вже підхмелений Кривоніс.

— До часу, до часу... — заспокоював його Богдан:

— З початку королеві треба, щоб ми нападом на невірних викликали їх на війну з Польщею, а вже потому він для оборони вітчизни підійме посполите рушення, значить також усіх козаків, стане на чолі війська, візьме в руки всю владу, приборкає магнатів, поставить інші закони, відновить наші права...

— Чекай, чекай! Я щось добре не розумію... — гукнув Кривоніс, — ніби щось плутається в голові... якже це? Дасть права і всяке таке... а колиж гнати з рідної землі лютих ляхів?

— Та ще чи згодяться пани з королем? Вони такий гвалт здіймуть на соймі, що аж сюди долетить їх вето! — додав Чарнота.

— От тоді ми заткнемо їм горлянки, — закурив люльку Богдан, — власне для цього король і буде тримати нас у повному числі. Війна йому потрібна тільки для нагоди, щоб підняти нас, а там уже нашою збройною рукою він буде стригти своїх королевят, як баранів...

— А коли прокляті ляхи не здіймуть гвалту? — піднісся Кривоніс на лікті, і його очі запалали пекельним вогнем.

— Тоді ми спокійно візьмемо свої предківські права і запануємо на рідній Україні... — підняв урочисто люльку Богдан.

— І не будемо гнати та різати ляхів?

— Та чого, — коли дадуть усе нам без бою?

— Ні! Не буде цього! — заревів Кривоніс і так ударив кулаком по деревляній колоді, що вона підскочила і перекинулася, розбивши сулю та розкинувши ковші.

Розбитий каганець покотився на землю. В землянці стало темно... Мовчки встав Чарнота, вийшов напомацки з землянки і вернув з новим каганцем. Поставив перекинену колоду, поставив на неї нову сулю, каганець і запалив його.

Кривоніс сидів, сперши свою голову на руки. В нього з розбитого кулака плила кров, лягала темними плямами на чолі, на щоці, застигала краплями на вусах... та він не помічав цього... Богдан та Чарнота понуро мовчали.

— Слухай, Максиме! — перервав нарешті мовчанку Богдан, — не було й не буде до віку до суду, щоб ляхипани спокійно уступили нам права! Кинуться вони на нас як вовки!

— Це вірно! — хитнув головою також Чарнота, — не уступлять вони нам наших земель, не уступлять награваного добра, зубами будуть триматися, поки ми їх не вибємо до останнього...

Кривоніс з полегшою зітхнув, потягнув рукою по лобі, покритому великими краплями поту, розмазав по обличчю кров, підніс ківш, налив до нього оковитки і мовчки перекинув до рота.

— Не турбуйся, брате! — вдарив його по приятельськи по коліні Богдан, — буде бенкет кривавий, тільки нам треба зготувати шива, а до того часу заспокоїти гостей: от я й приїхав просити тебе залишити тут на час лицарські потіхи, а піти з нами на бісурменів.

— Так я й знав! — вдарив себе в груди Кривоніс. — Прочувало прокляте серце!

— Друже мій! Запануй над ним! — сказав з глибоким почуттям Богдан. — Ти потішиш своє серце, а Україні, нашій нещасливій матері, завдаси великого лиха...

Кривоніс заричав і заскреготів зубами, як спійманий лев.

— Адже зрозумій, — казав далі Богдан, — що тепер, поки ні в короля, ні в нас нема ще нічого готового, поки ми без зброї і без сили, ти своїм полюванням тільки роздратуєш панів, розбудиш їх, добре узброєних, при-

спаних нашою уданою покорою, передчасно і зіпсувш на віки всю справу...

— Прокляття! — зірвався Кривоніс, випростувався і вдарив головою у стелю землянки. Навкруги посипалася земля, вогонь у каганці захитався довгими язиками від руху повітря. Закривавлений, освітлений червоноявими плямами каламутного світла, з палаючим поглядом, з насупленими патлатими бровами, з посинілим шрамом, — Кривоніс справді був страшний і нагадував собою розлюченого раненого звіря.

Тяглася хвиля мовчанки.

— Щож робити, мій любий, — перервав її нарешті зворушений Богдан, — більше чекали, — менше чекати... тай не чекати, а тільки в другому місці почати лицарський герць.

— Ех, брате Богдане, — відізався палко Чарнота, — та хіба нас тільки лицарські герці приваблюють? Адже не діти ми, не безвусі хлопцята!

— Отож то й горе, — казав він далі, — що треба кинути все на волю цих недолудків панів! Що татари? З татарами можна жити по приятельськи. Ти сам подумай: вони ні земель від нас не відбирають, ані на свою віру не неволять, ні наших прав не касують... Ось що! Дозволяють навіть по сусідськи пасти табуни на їх степах, так само, як ми їм... Адже правда? Хіба не так?

Богдан мовчки кивнув головою, а Кривоніс спинив свій дикий погляд на Чарноті.

— Тільки ось що... — відповідав собі сам Чарнота, — часом грабують наскоками, то й ми не даруємо, а теж тішимо своє завзяття, та я скажу ще так, що вони добре роблять, що грабують, на правду добре! Від їх нападів нам ще користь... Раз, — вони не дають нам спати, а будять... Так, будять силу козацьку, гартують лицарське завзяття, а друге, — що ще краще шарпають наших лю-

тих ворогів, змушують їх шукати в нас помочі, а таким чином і нам більше ваги додають!

— Щоб я пропав на цьому місці, — захрипів нарешті Кривоніс, — коли Чарнота неправду сказав! А що станеться, пане брате, коли ми татар зовсім повоюємо? Адже тоді вони не будуть страшні для Польщі, а без них ми їм непотрібні. Тоді ляхи, ці недолюдки, кинуться на нас усею своєю силою і задушать... Ось воно що! Он воно куди карлючка закандзюбилася! Зачіпати татар, щоб вони били ляхів, — це добре, це так! А татар нам бити зовсім, це все одно, що свою голову під обух наставляти.

Задумався Богдан над цими словами. Такі думки турбували часом також його голову: — „А що справді, коли це тільки інтрига, коли хочуть спокусити нас пустими обіцянками, підняти всіх на боротьбу з бісурманами, а відкинувши їх за Чорне море, роздушити без небезпеки все козацтво? Яку тоді ролю відіграю я для України? Правда, цьому королеві не можна не вірити: він не лукавий і чистий серцем, алеж він не вічний. Чи не використає той, хто прийде після нього, нашу кров на нашу загибель?“

— Правду сказали ви, — відізався нарешті голосно Богдан, — і ти, Михайле і ти, Максиме, справжню правду. Все може статися, і вірити ляхам не можна, та ми теж не можемо вбитися в силу без цієї війни. В тому то й річ, що нам треба скористати з їх думки, щоби збройно сісти на коней, а коли засурмлять наші сурми, та підійметься наш рідний кармазиновий прапор, та стануть безконечними рядами червоні верхи шапок та жупани, — от тоді, браття, і подумаємо думу, чи на татар в ляхами вдарити, чи з татарами на ляхів?

— Оце діло! — сказав Кривоніс.

— Оце до речі! Оживемо!... Тепер вже й я випю по саме нікуди! — потягся Чарнота до сулії.

— Отож, допоможіть мені, друзі, — переконував Богдан, — докінчити з ляхами гру... Давно вже я її веду... Аж очортіла.

— Поможемо, поможемо, — підхопив Чарнота.

— Мені-ж треба тільки приспати панів, поки сядемо на коней та брязнемо шаблями. Тому я прошу вас, щоб ви на якийсь час кинули ваші жарти.

— Га! — аж застогнав Кривоніс і так стиснув кулаки, що кістки хруснули. — Все таки за старе! Та цеж понад людську силу! Та чи знаєш ти, що творять тут ці гаспиди?

— Усе знаю, брате, — зітхнув глибоко Богдан, — і знаю, що треба тих недолюдків карати; та власне для кари, для визволення народу від єгипетської неволі, треба поки повздержатися від кривавої помсти.

— Та якже повздержатися? — гукнув Кривоніс, вимахуючи руками. — Ну, хай мене уважають за простого розбійника... Сам я за себе і буду відповідати... Спіймають — зідруть шкіру, посадять на палю, тай годі... Не знаємо ми, чи що?

— Ех, Максиме, Максиме! — похитав докірливо головою Богдан. — Та хто-ж Кривоноса, лицаря, рівного Яремі, буде уважати за простого розбійника? Ти своїми жорстокими карами лише озлобиш ворога. Присягаю тобі Богом та нашим нещасним краєм, що ляхи заворухатяться, запідозрять короля і розкинуть, як тріски, всі наші хитрі пляни.

— Слухай, мій друже, — майже впав коло Богдана Максим, — якби ти глянув от сюди, — показав він на свої груди, — і побачив, яка там рана, що обкипіла і гноєм, і чорною кровю, ти-б з ляку відскочив... Я сам туди боюся заглянути і ховаю її від людей... Ох, тай палить же вона мене вічним вогнем, негасимим, пекельним!... Ти кажеш, що я не можу відмовитися від жорсто-

костей... Усі вважають мене за звіря, та був же я колись не звірем! І це побите серце вміло любити і знало пестощі... Ех! — випив він духом ківш оковитки і ліг головою на підняті на ліктях руки. В горлі у нього щось кипіло та клекотіло, а плечі здригалися від страшного внутрішнього болю.

Богдан здригнувся від цієї муки, яка повалила могутню силу на землю, і занімів.

— Що там згадувати старе, Максиме! — поклав йому руку на плече Чарнота, — якби кожний з нас отворив своє серце, — страшно було-б глянути навкруги! Багато запало туди ляцької ласки! Ех, та що там! — гукнув він, блиснувши своїми синіми очима. — Не всім же буває щастя! Кому кохання, кому тиха радість, а кому горе та зрада, — все одно — неси, тільки вважай, щоби плечі не зігнулися! І не зігнуться! Не зігнуться! — гукнув він, блиснувши своїми синіми очима. — Не підуть, а не поклоняться нікому і не попросять нікого зняти з них тягар! — Чарнота схопив голову руками і впялив свій зір у блимаючий вогник каганця... Здавалося, перед ним випливало щось далеке, гарне, незабутнє... По його обличчю розлігся глибокий сум... — Ех, все дурниця, все дурниця на світі! — вигукнув він з невимовною гіркістю, ніби хотів цим вигуком відірвати свою думку від болючих споминів. Одна тільки горілка й може приголубити козака! — і з цими словами Чарнота налив собі повний ківш горілки, випив його і впав ниць на землю. Богдан почув якийсь здушений стогін. У землянці настала повна тиша.

Довго вона тягнулася. Каганець світив то ясніше, то ледве блимав потворними тінями. Чорна ніч заглядала в двері, а здалека чувся надірваний завмираючий стогін. Богдан тяжко дихав і чув, що його гнете та душить тяжка туга, ніби каменюка. Будучність уявлялася



Йому і загадочною, і мало відрадною; за мраками та імлою мали наступити страшні бурі; надія стримати хоч на час цих могутніх, та покалічених горем людей вихоплювалася йому з рук...

— Ох, тяжко! — застогнав нарешті Кривоніс, потягнувши руками по чолі, і схрестивши їх на потилиці. — Слухай, Богдане, друже, нікому ще не говорив, не довірював я того, що тобі довірю... А ти вислухай і зрозумій, як я став звірем, вислухай, чи вистане після всього людської сили, щоби стримати лють, яка бушує в душі... Вислухай і розсуди мене, брате!

— Кого судити? Себе хіба, а не іншого! — махнув рукою Богдан.

— Ні, розсуди, — перекинув ківш горілки Кривоніс і обтер рукавом сорочки свої закрівавлені вуса. — Ех, не бере! Не заллєш нічим, — ні окропом, ні горячою смолою... Так, був і я колись людиною, не опудалом з перерубаним на двоє носом, що надається тільки на баштани, не чортом, не виродком пекла, якого все живе лякається, а був козаком хоробрим, гарної вроди, знав і ясні радощі, і тихе родинне щастя! І добре мав навіть серце. Усміхався не чортовим вишкірюванням, а гарною усмішкою, а от тепер став я як звір: сміюся з чужих мук, упиваюся стогоном ворога, тішуся криком передсмертним... Так, звірюка! Та хто мене нею зробив, хто? Ці самі ляхи, та ксьондзи, та жиди, та цей кровопийця, ворог людського роду, цей відступник від віри батьків, цей юда — Ярема! Дай мені тільки його одного, цього найстрашнішого мучителя народу, — потішу я свою переповнену отруєю печінку, напою свою пімсту і стану ягнятком!

Він устав, перейшовся кілька разів по землянці, а потому сів на кожух і почав дико стогнати, впиявши в чорну ніч палаючі гнівом очі.

— Не памятаю я ні батька ні матері, — почав він знову, — забито їх мабуть або взято в полон, та вірніше, що забито, а мене взяв у годованці дядько Ткач, що осівся в Жовнах, недалеко звідси, коло річки Сули. Дядьком рідним він мені не був, та тільки я звав його дядьком, а часом також батьком. Гарна була людина, добра душа, пером над ним земля! Жалував мене, як рідного сина, і на розум наставляв, добра вчив, не пожалував навіть грошей дякові за науку, і радів від душі, коли я Апостола пискливим голосом вичитував у церкві, бублики, медівники дарував...

А в нього, у Ткача, ще донечка своя була, Орися, менша від мене. Гарненька така, ніби янголятко з шістьма крилами: личко біле, волоссячко кучеряве, ніби ясний лен, мягеньке як шовк, бровенята чорні шнурочком, а оченята, як дерен... Ех, що там і казати! — відвернувся від Богдана і довго мовчав, а потім зітхнув глибоко і почав говорити зміненим голосом: — так ішли мої дитячі літа ясним, соняшним днем. Заприязнилися ми з Орисею, а потому побраталися, полюбилися, а як років дійшли, так і покохалися. Батько Ткач, царство йому небесне, тішився нами і благословив, тільки вимагав, щоб я з початку послужив рідному краєві, здобув собі лицарської слави, а вже щоб потому зазнав подружнього щастя. Святе було слово батька, і я його послухав. Вже як я кохав мою зіроньку, Господи! Усе серце, усі думки в ній, і вона теж... — Ніби захлиснувся чимсь Кривоніс, простягнув руку до Богдана і сказав хрипко: — Налий ківш, не могу говорити, душить...

Богдан мовчки налив, Кривоніс випив оковитки, відітхнув і казав далі здушеним голосом: — От я пішов на Запорозжя тай поринув у вир тамошнього життя, та тільки її, Орисю мою, не забув, сховав її образ під саме серце і носив, як дорогу святощ, а вона все моли-

лася Господеві Богові, щоб він хоронив і мою душу, і тіло від лиха. І мабуть була молитва її, праведної, угодна Богові, бо скільки разів я і в пазурах, і в зубах у самої смерті бував, та брати вона мене не брала! І почав я з неї глузувати, і прозвали мене товариші характерником. Пять літ козакував я в Січі: і в походах, і в наскоках брав участь, і на чайках гойдався по Чорному морі... За весь той час два рази побував я в Жовнях і бачився з моєю любою зіркою, гостинців їй привозив з Синопу та Кафи, а вона ставала все кращою та любішою. Ех, хай провалиться ця земля в пекло, хай згорить вона до тла у вогні, як що жила на ній коли така люба істота, як Оріся! Недолюдки, чортові виродки! — гукнув зі стоном Максим, схопився своїми залізними руками за дубовий стовп, що підпирав покрівлю землянки і так струснув ним, що дернина в багатьох місцях осипалася на землю.

— Годі, Максиме, не треба, — спинив його Богдан, — тяжко тобі!

— Тяжко! — простогнав Кривоніс. — Але... слухай! Вже коли переживати муки, так до дна. Вона мене кохала, сохла за мною, а батько Ткач теж підупадав... Як я був там з Січі другий раз, покликав він мене тай каже: „Не довго мені, синку, лишилося жити; чую, кличе мене до себе моя стара, так хотів би я ще за свого життя повінчати вас... а то всяко може статися, може лишитися Оріся, моя люба дитина, сиротою, без оборонця... А часи надходять лихі... Виписуйся ти з коша, тай благословися в мене на тиху радість!“ Я так і зробив. Кошове товариство хоч жалувало за мною, та стримувати не стримувало. Приїхав я „відставленим“ до Переяслава і приписався до реєстру, а звідти вже до дому в Жовни. Вилетіла до мене Оріся, як ластівка сизокрыла, та так з плачем і припала до грудей. „Що таке?

Що сталося?“ — „Тато вмирає!“ — залилася вона дрібними сльозами. Я з нею до світлиці до батька. Дивлюся, він лежить на лаві жовтий — жовтий як віск, борода як молоко біла, і тільки очі блищать. Зрадів він мені страшенно, одну руку простягає, а другою хреститься, що Господь почув його молитву. На другий день нас і повінчали. Пан-отець, спасибі йому, навіть правило церковне порушив, щоб догодити умираючому, та й справді, хоч як тишився наш небіщик батько, що скріпив нам щастя на вік, та через три дні він умер. Оплакали ми його з любово дружиною і поховали коло церкви.

Кривоніс тяжко дихав і міцно тер рукою свої могутні голі груди; щось пекло та душило його в середині, говорити йому все тяжче було.

— От почали ми жити, як голубята, тихо та люблю, та радісно, та щасливо! Вже такий рай Господь мені послав, якого нема там, на небі, нема й не було від віку! Чи в хаті в мене, як у віночку: воркування, та пестощі, та з серця розмова. Чи до церкви підемо: душа тріпочеться від радості, сама до Бога проситься, не знає, як і дякувати милосердному. Ні, хоч вимети рай, а такого щастя там не знайдеш! — вигукнув якось болючо Кривоніс і схопився руками за горло, а потім уже казав шепотом: — Так гадалося... а Бог послав мені ще більше щастя: знайшлася в нас донечка Олеся, а потім, через два роки, ще синок Стась... Якаж це віха! Господи! Подивився на дружину — сонце красне; глянеш на діток — зіронькі ясні... Ох, не могла витримати земля такого щастя, не могла! — захлиснувся Кривоніс і замовк.

Богдан сидів весь час, похиливши голову і встроивши очі в солому. Оповідання Кривоніса робило на нього непоборне вражіння, тремтінням відбивалося в серці і затуманювало очі; кожне його слово падало йому каменем на груди. Пригадалося Богданові також

його молоде щастя, що блиснуло далекою зірницею, і в грудях прокинулося бажання закоштувати радощів життя...

Коли Кривоніс замовк, Богдан глянув на нього і перелякався: блідий, з палаючими очима, що дивилися кудись далеко, з відкиненою назад чуприною, зі стисненими на колінах руками, він сидів каменем, ніби вражений якимось привидом; по його смаглявих щоках поволі котилися сльози і звішувалися великими краплями з опущених вусів...

Богдана аж вдарило при виді цього страшного горя, яке могло навіть в цієї загартованої людини видушити сльози, і він зрозумів, що за кожну цю сльозу заплачать вороги страшними муками.

— Годі, годі! — стиснув він руку Кривоноса. — Над міру тяжко!

— Ох, зітхнув глибоко Кривоніс, обвів землянку каламутним поглядом і сказав уривано: — Ні, чекай, не йди... — дослухай, дослухай все до кінця і тоді скажи сам... жили ми, як у Бога за пазухою: діточки росли як огірки, господарство добре велося... Жінка за всім доглядала, бо мені часто доводилося відлучатися до сотні. А тимчасом усіма землями по Сулі заволодів князь Ярема... З початку люди цього й не помічали; козаки володіли своїми ґрунтами без перешкоди, продавали їх, купували, міняли; підсусідки жили при них добре, допомагали за свої ґрунти, а потому почали княжі дозорці брати з двору невеликий чинш. Погудів, погудів нарід, тай рішив, що про таку дурницю не варто сперечатися, що й князь їм зі своєю дружиною придасться, при потребі оборонить від татар. Нарід знав, що Вишневецькі були грецького закону, значить, свої люди; та відступник Ярема швидко показав їм себе!...

Кривоніс казав далі, тяжко дихаючи і душачися словами:

— З'явився від нього в Жовнях лях, економ з надворною командою і почав заводити нові порядки: озера, ставки, переправи, ліси і садки, — все віддав в аренду жидам, чинш збільшив удесятеро, почав сіяти на людських нивах, нашими руками жати та косити... Нарід піднявся, повісив одного жида, відібрав все панське збіжжя і побив економа... Та налетів тоді зрадник Ярема і зробив страшну руїну: пограбував худобу, пасіки, душ пятьдесят забив до смерти канчуками, душ двадцять посадив на палі і ходив з економом цею страшною вулицею. Я тоді був у Переяславі, а як вернув та почув по хатах цей плач та стогін, та побачив мучеників нещасних, так не знаю, як я до своєї хати доїхав; та, дяка Богові, у нас все було добре: Господь покищо хоронив. Та ця божа ласка, і це рідне гніздечко, якого не зачепив недолюдок, вже не давали душі моїй спокою. Хіба він був можливий серед пекла? Хіба можна було тішитися щастям серед загального стогону та сліз? Так, тоді в серці мойому закипіла вперше злоба, і я присяг стати борцем за нещасний нарід і помститися над кровопийцями! Пожив я дома недовго: як навмисне, мене потягла військова потреба. А економ, лютий пес, після княжого погрому почав чинити всякі насильства. Ні сестра, ні жінка, ні малолітня донька не були безпечні від цього звірюки. І побачив він саме того року мою квіточку Орисю; вдарила його в серце краса, і запалав він звірячою пристрасстю: почав лзти зі своїм коханням, ображати... Що було робити їй, горлиці, проти коршака? Кинулася вона до ксьондза, щоб погамував гаспида, так той сказав їй перейти або на унію або на католицтво, бо тільки тоді вона може числити на оборону. — „Хай мене хоч замучать на смерть, а я не зраджу віри своїх батьків!“ — за-

кричала жінка і почала замикатися на замок у хаті; та це не допомогло: крім економа ще ксьондз почав до неї вдиратися та чіплятися зі своїми вовчими пестощами до мові дитини Олесі! Гаспид, бузувір! Служитель вівтаря! — рванув себе за чуприну Максим і кинув жмут сивого волосся на бік. — Га! — заскреготів він зубами, — і проклята земля тримає на собі таких тварюк! Жінка хотіла втекти в ліс, та заслабла від мук та образ. Мене повідомили, я прискакав і хотів з початку відразу забити ксьондза та економа. Та Оріся почала мене благати, щоб я пощадив себе, щоб ради її щастя вибачив їм... Я кинувся в Лубні, до князя Яреми, благав його, заклинав оборонити невинних. Та він, виродок пекла, тільки сміявся з моїх кривавих сльоз і холодним голосом сказав мені, що схизмати для нього гірші від псів, і що кожний шляхтич може знущатися над ними, як над бидлом. Вразило мене це призи́рство, і сказав я, що добрий господар і бидла жалув. „От я тебе теж пожалую, — відповів мені на це Ярема, — замість голови тільки шкуру здеру! Забрати його, пса!“ Всипали мені сотню горячих і відпустили... А дома вже пан економ наказав забрати мою слабу жінку до себе на потіху, а дитинку Олесю віддати на виховання до ксьондза... Застогнав я від болю, серце стиснулося в грудях... Червоні кола стали в очах... Задушив я цими руками економа, так стиснув йому горлянку, що його очі вилізли на лоб і вивалився язик...

Кривоніс скочив, його очі люто крутилися й блискали білками, на викривлених губах біліла піна...

— Слухай, слухай до кінця, — стиснув він Богданові аж до болю плече, — мене таки схопили... десятки їх попадали як груші, та сила подоліла... повалили, звязали... А через два дні прилетів сам кат — Ярема чинити суд та розправу... Привели мене звязаного на майдан, дивлюся, а там і жінка моя і діточки... А тут вогнище та

палі... Кинувся я князеві в ноги, щоб карав мене, як схоче, а їх щоби пустив неповинних... Та князь копцю ногою і гукнув: „Усіх вас — вогнем і мечем!“ Він вихопив шаблю, вдарив мене по обличчю і розтяв його... кров залила мені очі, та недолюдок наказав мені засипати порохом рану та привязати до стовпа, щоб я дивився на муки моєї зіроньки та діток...

— Га! — застогнав Кривоніс страшним стогоном і вдарив себе кулаками в груди з такою силою, що похитнувся і впав би сам, якби не підтримав його Богдан.

— Не витримає жадний звір такої муки; якби все пекло зібралось, воно не вигадало би її! — задихувався він, давлячися сльозами, що підступили до його горла. — Жінку спалили живцем... Я бачив, як вогонь побіг по хвилях її ясного волосся... як воно чорніло і скручувалося в кульки... як луснули її чудові очі. Ой, слухай, слухай до кінця! — майже безумно шепотів він, — сина, дитину малу, роздягли і посадили на палю... як воно страшенно кричало й корчилося від муки!... От тут і тепер... стоїть цей крик... дзвонить в ухах... а її... янголятко боже... мою Олесю... віддали на звірячу ганьбу і замучили на смерть, — вигукнув з нелюдським зусиллям Кривоніс, кинувся з риданням на землю і довго бився на ній у корчах.

Богдан хотів потішити свого приятеля, та слова застрягали йому в горлі, він тільки притис мовчки до своїх грудей козацьку нещасливу голову.

Кривоніс нарешті переміг свою муку і підвівся з хрипким диким ричанням:

— Мене збирався юда замучити особливим способом, та я втік... уратував своє життя для того, щоб помститися за нарід... Заприсяг страшною присягою віддати все це непотрібне, підле життя одній помсті та нищенню ворогів... І віддам... і спіймаю, дасть Біг, Ярему



з родиною! — зареготав він безумно, вийняв шаблю і подав її Богданові.

— Ось маєш! Коли твоя просьба потрібна для неьки України, коли вона потрібна для добра нашого народу... то візьми її і встроми її в груди... Інакше в мене не вистарчить сили виконати її!

Богдан рухом руки відхилив шаблю і сказав зворушеним голосом:

— Твоє горе таке велике, що перед ним опускаються руки!

---

Після довгого робочого дня спустився над Суботою тихий, мирний вечір. Скінчені вже всі денні роботи на панському дворі. Журавель коло колодязя не рипить, а піднявся високо і завмер у повітря, ніби задрімав перед наступаючим сном. З комина пекарні підіймається простими струмочками блакитнавий димок, готується вечеря. На чорному дворі, коло повіток, товпиться тільки що пригнаний з поля та напоений коло колодязя табун, в сусідній кошарі мукають корови та блеють вівці. На призьбі коло пекарні мовчки сидять втомлені селяни й курять люльки. Вулицею вертають з поля спізнені косарі та гребці; чути жарти та вибухи веселого сміху. Порох, який вони здіймають, стоїть у повітря золотими стовпами. Молодий пастух, спершися на кілок у перелазі, спинив якимсь ласкавим жартом струнку дівчину з ведрами на коромислі, яка йшла повз нього. Дівчина кокетливо всміхається, блискаючи своїми білими зубами та притримуючи коромисло рукою. Сонце тільки що сховалося за темним лісом, золотий відблиск ще блищить над ним, а протилежний бік неба вже поволі покривається несміливим рожевим сяйвом.

На ганку сидить Ганна з двома хлопцями та Оленкою. Андрійко сидить на сходах коло її ніг з одного боку,

а Оленка з другого; Юрась, все ще блідий та безсилий, лежить білявою головою в неї на колінах. З боку на мураві сидять Катря з Оксанкою та плетуть собі вінки з золотих гвоздиків та синіх волошок.

Ганна розповідає дітям про те, як мучаться невільники на турецьких галерах, в полоні у татар, як їх звільняють звідти козаки, як вони самі ратуються втечею, і скільки небезпек та випадків буває їм у дорозі. І Оленка, і Андрійко пильно слухають оповідання, стискаючи свої чорні брови, а Юрко вже задрімав, заколисаний рівним голосом Ганни. Та хоч Ганна оповідає, не перериваючи, то все думає про одно: ось уже два дні, як чекає на дядька тут у Суботові післанець з Варшави з листом від якоїсь важної особи, а дядька все нема... Казав, що верне через тиждень, та ось уже десятий день кінчиться, а їх все нема. Кожного вечера чекають їх, а все надурно... Чи не сталося чого?...

Вона глянула на чорний двір, на косарів, які зібралися вже коло величезного козака, а потому на молоденьких дівчаток. Сидячи на зеленій траві з повними фартухами квітів, вони самі здавалися двома великими квітками, які підняли свої головки з трави. Дівчатка про щось говорили. Ганна не чула їх слів, та коли дивилася на їх молоденькі, оживлені личка, їй чогось пригадалися її власні нещасливі діточі літа, а потому прийшли на думку палкі слова Богуна, його молоде одушевлене лице, і власні муки та сльози. І Ганні раптом стало чогось жаль: чи то своєї молодости, яка минала марно, чи то своїх розвіяних мрій... Тихий сум охопив її, і рука Ганни нерухомо зазмерла на білявій головці Юрка.

На протилежному краю неба вирізався і ніби повис у лілійово-рожевій імлі повний, червоний місяць...

— О, вже повня! — зауважила Катря, підіймаючи до неба очі.

— А коли вони поїхали, кінчилася тільки перша чвертка! — зітхнула Оксана.

— Значить незабаром прийдуть, — відповіла тихо Катря, яка відчувала велику пошану для суму своєї подруги, ще недоступному для неї.

— Ох, коби, — похилила сумно голову Оксана, — а може що сталосся... Хіба ти не чула, які страхіття оповідав той безрукий, що прийшов учера на хутір?

— Ну, з батьком... — завважила певно Катря, — з батьком не може нічого статися, та й Олекса-ж не хто будь, а запорозький козак!

— А може він не в паном дядьком, а просто поїхав на Запорожжя, — знову зітхнула Оксана.

— Та що ти верзеш! — скрикнула вже сердито Катря. — Ну, як таке говорити? І як би він поїхав на Запорожжя, не попрощавшись з тобою?

— А чому ж би він мав конечно прощатися зі мною?

— Чому? — перепитала Катря, кидаючи на Оксану лукавий погляд.

— А так, чому? — повторила вже несміливо Оксана, червоніючи та спускаючи очі.

— Бо він кохає тебе! — відтяла Катря, та Оксана не дала їй скінчити.

— Катрусю, голубонько, серденько мое, та колиб тому правда була! — обнімала вона шию подруги руками, ховаючи в неї на плечі своє почервоніле личко.

— Правда, правда, — казала Катря, стараючися визволитися від рук подруги та глянути їй просто в очі.

— Звідки ти знаєш, звідки ти знаєш? — шепотіла Оксана, тулячися ще міцніше до плеча подруги.

— Бо він завсіди тільки на тебе дивиться, з тобою завсіди розмовляє, де ти, туди й він іде, — казала швидко Катря. — Бо він тобі дарунки завсіди привозить, бо — додала вона рішучо, — він не хотів їхати з Суботова на

Запорожжя, а щож би йому за потіха була без тебе сидіти на хуторі.

— Серденько, рибонько моя, — тулилася до неї Оксана, — якби ти знала, як мені сумно без нього! А коли він поїде за Запорожжя, Катрусю, голубонько, я... я... помру без нього!

— Чогож це відразу вмирати? — розвела руками Катруся.

— Так, так, умру, — казала далі палко Оксана. — Я буду кожної хвилини думати, що з ним сталося що небудь, що він забув мене, покохав іншу, що він... ох, Катрусю, ти не знаєш, як я кохаю його!

Раптом несподіваний різкий діточий крик перервав слова Оксани. Дівчатка оглянулися.

В напрямі до воріт бігли на перегони Андрій та Оленка, вимахуючи що сили руками. — Тато, тато іде... і Олекса з ним! — гукали вони.

Дійсно, за живим муром зелені видко було дві червоні козацькі шапки та два дула рушниць, які рівно підіймалися та опускалися, наближаючися до воріт.

— Вони, вони! — скрикнула Оксана. — Катрусю, голубонько, ходім звідси... я не можу тут... при всіх... він побачить, що я плакала... Голубонько, ходім швидше, швидше!

Дівчата лишили свої початі вінки й кинулися швидко до хати.

Почувся тупіт коней і крізь отворену браму влетів білий кінь Богдана, а за ним також гнідий Морозенка. Коні чвалом перелетіли через подвіря і спинилися, як укопані, перед ганком.

— Добрий вечір! — уклонилася радісно Ганна, сходячи з ганку. — Чого так забарилися?

— Не по своїй волі, — відповів понуро Богдан, зістрибуючи з коня і передаючи поводи Морозенкові.

Діти кинулися цілувати руку.

— Гей, ви, дрібното, — ласкаво усунув їх Богдан, — сідайте краще на коней та їдьте з Морозенком до стайні.

Андрійко миттю скочив на сідло батька, а Олекса підсадив Оленку на свого коня і урочисто повів їх в напрямі до стайні.

— Щож, чи все добре дома? — спитав Богдан.

— Слава Богові, — відповіла Ганна. Побачивши по-нурій вираз обличчя Богдана, вона швиденько додала: — без вас, дядьку, приїхав післанець з Варшави і привіз від якогось магната листи, а від кого, не сказав.

— Післанець з Варшави? — скрикнув Богдан, відразу міняючи вираз лиця. — Деж ці пакети? Давай їх сюди швидше!

Ганна кинулася до будинку і вернула з двома пакетами в руках. Один з них був великий, запечатаний восковою печаткою, а другий невеличкий, без усякої печатки, міцно перев'язаний червоною стяжкою. Богдан з поспіхом зломив печатку. В міру того, як він читав, його обличчя все більше прояснювалося, зморшки на його чолі вигладжувалися.

Богдан ще раз переглянув папір, склав його і звернувся бадьоро до Ганни:

— Добрі вістки, Ганнусю, посилає нам Господь! — Потім він розв'язав зі здивуванням маленький пакет, глянув на підпис і весь завмер. — Марилька? — ледве не скрикнув він, — Боже мій, щож це значить? — і він швидко почав читати цей лист.

З початку він лише з бідою міг розбирати нерівні букви, прикрашені різними закрутками, та далі читання вже пішло легше.

„Коханому, любому татові, — так починався лист, — ні, даремно я називаю свого названого батька любим, козаним... він недобрий, він не любить Марильки, він

зовсім забув свою доню; кинув її й ні разу не приїхав, не запитався навіть, як їй живеться, й яка вона тепер стала!“

Мимовільна усмішка освітила лице Богдана: з-за цих кривих рядків з'явилось перед ним гарненьке, кокетливе личко Марильки, з примхувато надутими устами.

„А я ніколи не забуваю тата, бо люблю його... Я завжди думаю про те, що він обіцяв приїхати і забрати свою Марильку“, — стояло в листі.

Далі йшли оповідання про її життя. Марилька скаржилася Богданові, що їй зовсім эле живеться в Осолінських, що її тримають не як рівну, а як приймачку. У Осолінських є доросла дочка, і вони не хочуть, щоб вона, Марилька, показувалася разом з нею, бо за Марилькою шляхетство більше упадає, ніж за канцлеровою донькою. А дуже їй потрібні ці шляхетські зальоти! Вони її ображають, і нема ні одної щирої людини, яка могла-б її оборонити. Вона ховається від них, вона весь час згадує свого доброго, коханого тата. Згадує про те, як він вратував її від загину на турецькій галері. „Тато мабуть буде сміятися і не повірить Марильці, а вона згодилася-б з радістю ще раз перенести всі страхіття, аби тільки знову стрінутися з татом і так провести час подорожі, як тоді... Тільки... ах! Щож би з цього вийшло? Недобрий тато знову лишив би її в чужих людей. А коли так, хай тато ніколи не шукає зустрічі з нею, бо тепер вона не перенесла би цього!“... Тут слова уривалися, і кілька слів розплилося в круглі плямки. „Сльози! — майнула думка в Богдана, — вона плакала, вона сумувала за мною! Біднятко, біднятко моє!“ Далі Марилька бажала Богданові всього доброго та гарного і просила згадати хоч один раз бідну Марильку, в якій на всьому широкому світі лишився один тільки „тато Богдан“.

Скінчивши читання, пан сотник ще раз переглянув лист і ніби завмер в якихось чарах. Цей маленький лист викликав перед ним якимись невідомими чарами тисячі забутих образів. То він бачив красуню Марильку на руках лютого запорожця на палаючій турецькій галері, то вона виглядала чудова, ніби небесна постать, з якоїсь імлістої далечини і ніби вабила його до себе, то знову сиділа вона перед ним в розкішній одежі на килимі в каюті, на отаманській чайці і чарувала його поглядом своїх синіх очей, то він тримав її в себе на руках бліду, як водяну лілію; з заплющеними очима і розкішною золотистою косою, яка впала до землі.

Лист був наперфумований запахом рожевим олійком, і цей опьянюючий запах викликав в його уяві ще виразніше її чаруючий образ. Нерухомо стояв Богдан, стискаючи в руці маленький жовтий папірець. Кров кинулася до голови горячою, пекучею хвилею. Якесь невиразне почуття стискало йому груди. Серед всього його тяжкого, повного тривоги та небезпек життя знову з'явився перед ним так несподівано цей чудовий опьянюючий образ.

— Добрі вістки, дядьку? — перервала нарешті мовчанку Ганна.

— Добрі, добрі, Ганнусю! — гукнув Богдан і схопив несподівано в обійми змішану і почервонілу Ганну.

Вістка про поворот пана швидко облетіла весь двір; усі спішили повитати його. Богдан немов відмолодів і переродився: до кожного звертався з ласкавим словом або з веселим жартом.

— Ну, панство! Що ж це ви нас усе словами чистуєте? — сказав нарешті весело Богдан. — Час би вже й вечеряти давати, адже ми з Морозенком добре зголодніли... Ганно, Ганнусю! — повернувся він, та Ганни вже не було на ганку.

— Пішла по господарству, — сказала баба, — вечерю зараз дамо; а там пані чекає, теж хотіла-б побачитися.

— Зараз, зараз, — згодився Богдан і пішов за старою в сіни.

Відчинивши дубові двері, які вели до великого покою, він спинився на порозі, широко перехрестився і помолився до образів. Стіл у світлиці вже був накритий до вечері, і свічки в високих свічниках, запалені з нагоди приїзду господаря, освітлювали заставлений олов'яними мисками стіл. Богдан оглянув кімнату; та Ганни не було й тут. Він пройшов у відчинені двері і увійшов до покою своєї слабої жінки. Тонкий запах сушених трав відразу повіяв на нього і навів якийсь тихий сум. Тут, на простому ліжку, серед висохлих трав та квітів, лежала така сама висохла і жовта, нещаслива, передчасно зістаріла жінка.

— Ти вже приїхав, мій соколе... Слава Богові! Ще раз привів Господь побачити тебе! — почала говорити, задихуючися, слаба, піднімаючися на зустріч чоловікові.

— Чому! Ще не раз побачимося! — старався підбадьорити слабу Богдан, здоровкаючися з нею.

— Ні, ні, тепер уже не те... Тут вона в мене, — показала слаба рукою на серце, — чую я її день за днем... Швидко вже розв'яжу тобі на завсіди руки...

— Чого це ти, чого це ти? — спробував спинити слабу Богдан, та вона казала даліше:

— Швидко, швидко... та я і за це дякую Богові... Повисла я тобі, як камінь на шії... Ти молодий та міцний... тобі би жити треба... А тут... Чекай, чекай! Я не нарікаю, — спинила вона Богдана, — і тобі і Господеві дякую...

Тут вона спинилася, взяла з напруженням руку



Богдана і піднесла її до уст. Богдан хотів забрати свою руку, та слаба прошепотіла тихо:

„Ні, не бери... Так добре“. Богдан відвернувся на бік і почав дивитися на кінці своїх чобіт. Здавалося, слаба помітила тяжке вражіння, яке робили її слова. Вона сумно посміхнулася і почала веселіше, стараючися змінити розмову.

— А як іздилося, чи все добре?

— Слава Богові милосердному, знову простер над нами десницю свою!

— Слава тобі, Господи! — перехрестилася також пані.

— Тільки мені не можна буде навіть відпочити, — казав далі Богдан, не підіймаючи очей, — з сідла в сідло! Оце сьогодні приїхав, а завтра знову треба скакати до Варшави!

— Завтра? До Варшави? — гірко вирвалося в хорі... — Господи, Господи, а я-ж гадала хоч умерти при тобі.

— Та що ти? Господь з тобою! — повернувся до неї Богдан. — Відслужимо завтра молебен, покличемо ворожку, — легше буде!

— Пізно!... — махнула безнадійно рукою пані, і в цьому слабому, надірваному голосі Богдан почув дійсну правду її слів. — Не pomoже вже мені ні молебен, ні ворожка... Не маю я вже сили жити... Тікає вона з кожним днем, та це й краще, — зітхнула вона, обтираючи сльозу, — і вам легше буде і мені спокій... Не застанеш ти мене... — казала вона, трохи помовчавши, знову притискаючи Богданову руку до своїх уст, — жаль тільки... з тобою жила... при тобі хотілося-б умерти... легше було-б... Та щож, коли справа... — слаба спитилася.

— Ти даремно себе турбуєш... — старався заспокоїти її Богдан.

— Я не плачу, ні, — обтерла вона очі, — спасибі тобі за все, за все... Знаю я, що тобі не можна жити без жінки, без господині, тільки як будеш вибирати, — її голос затремтів і на очах з'явилися сльози, — вибирай таку, щоб діток моїх бідних... — слаба спинилася, стараючися побороти підступаючі сльози, — жалувала, і любила, а я вже буду для вас там, у Господа, долі просити...

На вечерю до світлиці прийшла також Ганна. Вона була блідіша і стриманіша, ніж звичайно; стиснені уста та брови показували, що вона тільки що поборола в собі якийсь сильне душевне хвилювання.

Народу навкруги столу зібралось небагато. Через неприсутність господаря гості майже всі роз'їхалися. Лишилися тільки постійні мешканці хутора. Прийшов Ганджа з Тимком, прийшов дід, Морозенко та ще кілька козаків, які майже весь час проживали в Суботові. Оксана і Катря ввійшли до кімнати, коли всі вже сіли навколо стола... Поцілувавши поважно Богдана в руку, вони поклонилися всім і мовчки сіли на свої місця; спіймавши на собі погляд Морозенка, Оксана почервоніла аж до самого волосся і швидко нагнулася, щоб сховати своє палаюче личко.

Настрій при столі запанував дуже веселий. Богдан був так щиро веселий та оживлений, як це бувало багато років тому; цей настрій господаря передавався всім присутнім. Страви зникали одна за другою незвичайно швидко, кубки що хвилини наповнювано знову.

— А що, батьку, мабуть добрі звістки одержав? — широко всміхнувся Ганджа.

— Добрі, добрі, діти!

— Та й час уже, — зауважив Ганджа, перехилюючи кубок.

— Ох, час уже, час! — сказали також інші.

— До Варшави кличуть... Завтра треба їхати, — сказав загадково Богдан, дивлячися на всіх таким поглядом, що всі відразу зрозуміли, що кликати не кличуть, а запрошують. — Отож Олексю, — казав він далі весело, відсуваючи від себе порожню миску, — нема нам з тобою відпочинку: з сідла в сідло. Сьогодні приїхали, а завтра знову в дорогу. Тобі, синку, вже завтра на Запорозжя скакати... Я дам важні листи.

— На Запорозжя, то й на Запорозжя, — молодцьки махнув головою Олексю, — аби діло, батьку, то й на край світа можна летіти! Ех, зрадіють братчики! — казав він радісно. — Давай листи, батьку, полечу, як татарська стріла.

Здавалося, радісне оживлення козака не зробило на нікого особливого вражіння; одначе, при його перших словах Оксана вся раптом почервоніла, а потім так само швидко зблідла, як полотно.

— Їде завтра на Запорозжя... і тішиться... і чекає тільки, якби швидше, а я, дурна, гадала, що він, що він... — Оксана раптом з переляком почула, як її горішня губа затремтіла, повіки заморгали і до горла підкотилося щось тяжке, нестримне. — Господи, Господи! — зашепотіла вона спішно, — тільки-б не при всіх: який сором, яка ганьба!

Та горло її тиснуло ще більше, уста неслухняно тремтіли, а вийти зза стола не було ніякої можливости. Катря подивилася на розстроєне лице своєї подруги і сама злякалася.

Тимчасом розмова за столом тяглася весело далі.

— Батьку, пусти мене з Морозенком на Запо-

рожжя, — сказав несміливо Тимко, — обабився я тут зовсім.

— Обабився, — сердечно зареготав Богдан, а за ним також інші, — рано, синку, рано! А може й ти, Морозенку, обабився у нас на хуторі?

— Е, ні, батьку! На хуторі добре, а коли на Запорожжя, — хоч відразу поїду!

Оксана з розпукою закусила уста.

— Ти молодець у мене, знаю; тому й вибираю тебе. Та й без того вже час до коша. А ти, синку, ще почекай, — звернувся він до Тимоша, — тобі ще на Запорожжя час, а дасть Бог, побуваємо там з тобою разом.

— Ех, якби Господь сподобив! — сказав Ганджа та інші козаки.

— У Бога милости багато! — кивнув дід сивою головою. — А що, пане господарю, чи не чув ти чого? Тут до нас один безрукий приходив, оповідав, що це його так Ярема покарав. Таке оповідав, чого навіть мої старі вуха зроду не чували.

— Правда, діду, чув і я... Алеж, не вік цим королевцям свавільничати: урветься колись і їм нитка.

Усі ці натяки ще більше зацікавлювали слухачів.

— Та щож це в нас порожні кубки? Гей, Ганно, кажи принести меду!

Ганна піднялася з місця, та Оксана зірвалася скорше від неї.

— Я піду, панно Ганно, — сказала вона і, не вичекавши навіть згоди, прожогом винулася за двері.

Вона втекла саме в час, бо сльози висіли вже в неї на віях. Опинившись в сінях, вона винулася бігти просто до саду, забувши навіть дати наказ про мід. Одно бажання — сховатися від усіх, утекти в таку гушавину, де ніхто не міг відшукати її, штовхали її, і вона бігла через сад так швидко, ніби хтось гнався за нею.

Ніч була тепла, місячна, чарівна... Струнка тінь дівчини швидко бігла попри кущі та дерева і нарешті спинилася на самому краю левади, там, де вона вже межувала з отвертим степом... І гарний же був степ цієї літньої місячної ночі!

Повний місяць з самого верху неба засипав її всю дрібним сріблястим саявом. Коники голосно цвірінькали. Пахощі свіжих трав та диких квітів розливалися навкруги теплою хвилею. Та нічого цього не помітила Оксана. Як підстрелена пташка впала личком до землі й заридала. Сльози вже давно текли по її щоках, а тепер поллялися нестримно з голосним хлипанням. Оксана плакала, припавши головою до колін; часом вона хиталася, ніби бажаючи скинути з себе частину тягару, який душив її. — Не кохає, не кохає! — повторяла вона сама до себе. — А я, дурна, повірила тому, що він кохає мене! На Запорожжя збирається, з радістю полетить... Якби хоч трошечки кохав, зажурився-б, а то... Ох, Боже-ж мій, Боже мій! — захиталася знову Оксана, притискаючи руки до обличчя. — Та й за що йому кохати мене? Що я таке? Він козак, а я... так собі, бідна дівчина... Ні батька, ні матері... сирота-приймачка... Він напевно шляхтянку яку візьме, а я... Ох, яка-ж я нещаслива, яка я нещаслива! Нема в мене ні одної душі на цілому світі! — і слези з очей Оксани полилися ще більше, і чим більше вона плакала, тим більший жаль охоплював її. Раптом поблизу неї почувлися чийсь поспішні кроки.

— Оксано, де ти? — почувся неголосний оклик, та Оксана не чула його.

— Боже мій, Боже! — шепотіла вона, хитаючися цілим тілом. — Та краще-ж мені померти, ніж так жити.

Козак спіймав напрям, з якого чулося голосне хлипання, розсунув кущі і вийшов на освітлене місяцем

місце. Дівчина сиділа на траві і так жалібно хлипала, що в молодого козака стиснулося серце. — Оксано! — сказав він неголосно, підходячи до неї та доторкаючися до її плеча.

— Ой! — скрикнула несвоім голосом Оксана, підіймаючи голову, та, помітивши Морозенка, миттю закрила її знову і фартухом і руками.

Олекса помітив тільки великі, чорні, повні сліз очі та розпухле від плачу личко дівчини.

— Оксано, голубонько! — сів він поруч неї на траву. — Я вже давно шукаю тебе. Скажи мені, може тебе хто образив?

Минуло кілька хвилин, та Олекса не одержав жадної відповіді. Нарешті з-під фартуха почувся голос, перериваний непослушним хлипанням: — Це я... в руку... вдарилася.

— Руку? — перепитав Олекса, і на лиці його з'явилася лукава усмішка. — А покажи мені, де? — Та що Оксана не давала руки, він узяв її силою; та оглянувши всю смагляву руку, не знайшов на ній жадного знаку. — Оксано, неправда твоя! — сказав він з докором. — Скажи-ж мені, чого ти плакала, га?

Оксана спробувала видерти свою руку, та Олекса тримав її міцно.

— Пусти мене! — кинулася вона, почувавши, як на очі знову тиснуться слези. — Нікому до мене нема діла!

— Ні, не пуцу, поки ти не скажеш!

— Пусти! Баба буде гніватися!

— Адже я завтра їду на Запорожжя!

При останніх словах Олекси плечі Оксани знову затремтіли.

— Слухай, Оксано, — почав він лагідно, охоплюючи її плечі рукою, — або тебе хто образив, або ти маєш

на серці якесь горе... Чогож ти не хочеш сказати мені? Хіба я став тобі чужий? Хіба ти від мене відцуралася?

— Не я, не я! — скрикнула, заливаючися сльозами, Оксана.

— То хтож тебе проти мене наставив?

— Ой, Боже мій, Боже мій! Не можу я, не можу! — хлипала та заламувала руки Оксана.

— Бачиш, яка правда, — сказав Олекса з гірким докором, — я все той сам, а ти... от не можеш навіть правди в очі мені сказати... Забула мабуть ті часи, коли жили ви ще з батьком у Золотареві.

Серце в Оксани забилося швидко і трівожно, як у переляканої пташки. — Господи, та невже, невже? — майнуло в її голові.

Олекса помовчав, ніби бажаючи побороти несміливість, яка раптом охопила його. І потім казав далі: — Я завтра їду на Запорозжя... Хто зна, коли й верну тепер... Хотів спитати тебе, чи памятаєш ти те, що обіцяли ми одно одному, коли ще були дітьми?

Якийсь незрозумілий ляк і несподівана радість скували раптом ціле тіло Оксани; тільки в її голові швидко, швидко блиснули палаючі слова: „Господи! Щастя, життя мов, радість моя!“

— Оксано, чогож ти мовчиш, чи зовсім забула? — казав далі Олекса, стараючися заглянути їй в обличчя; та смагляві рученята так міцно притиснулися до обличчя, що він залишив свою пробу.

— Памятаю! — почулося нарешті ледви чутно з-поза сціплених пальців.

— Тоді скажи-ж мені, — продовжував він сміливіше, — чи повториш ти тепер те, що сказала тоді? — і в голосі Морозенка почулося хвилювання.

Оксана мовчала.

— Скажи-ж мені, чи годишся ти чекати на мене,

поки я верну з Січі значним козаком? Ну, а коли... Всі ми під Богом ходимо, на війні...

— Умру! — скрикнула Оксана і голосно заридала, припавши до його грудей.

— Оксано, голубонько, то ти кохавш мене? — скрикнув Олекса, палко обіймаючи її та хапаючи за руку. Уперті руки вже не ставили опору, і Морозенко побачив заплакане личко з розтріпаними кучерями. — То ти кохавш мене?

Замість відповіді личко знову сховалося в нього на грудях.

— Скажи-ж мені, чи кохавш мене? — казав палко козак.

— Я не маю нікого на світі, крім тебе, — почувлося ледви чутно, і голівка палко притулилася до нього.

— Дівчино моя! Радосте моя! Щастя мов! — притис її до себе Олекса, — то ти будеш чекати на мене і рік, і два, і три?

— Ціле життя! — відповіла Оксана, підіймаючи голову.

— І нікого, крім мене не покохавш, навіть якби мене...

— Не кажи так, Олексо, — скрикнула Оксана, обнімаючи його шию руками. — Нікого, нікого все життя, крім тебе!

Олекса притис до себе дівчину і покрит палкими поцілунками її змішане личко.

## XXVIII.

Між натовпом, який збився на понтонному мості через Вислу, тихо проштовхувався на своєму Білаші Богдан; за ним їхали гусаком чотири козаки, яких він узяв зі Суботова.

Міст гнүвся і занурювався в воду; можна було че-



кати кожної хвилі, що він розірветься і скине з себе в каламутні, білуваті хвилі ріки і їздців, і піших, і пишних панів та пань, що сиділи в ридванах. Ріжні вигуки, вереск, крики, проклони і лайка висіли в повітря.

— Сто дяблів їм з рогами в печінку! — кричав, посинівши від люти, добре вигодуваний пан, стоячи в ридвані і погрожуючи кулаками в просторінь. — Женіть лайдаків канчуками, кидайте мою рукою їх до чорта у Вислу!

— На бік! На бік! — верещали пильні панські слуги, розштовхуючи кулаками прохожих. — Дорогу ясновельможному панові Зарембі!

— Єзус-Марія! На Бога! Душать! — верещали жіночі голоси.

— Гевулт! Проше пана! — заглушував їх різкий жидівський голос.

— Та чого це ви, пси, прете? Тут вам не село, не фільварок, не дикі поля! — чулися грізні виклики зпереду. — Напирай на них! — Натовп посунувся назад. Почалася бійка. Рух зовсім спинився. Під напором панських слуг та прохожих, які стовпилися на одному місці, міст почав здригатися та тріщати. Почувся страшний крик.

Богдан стиснув коня острогами і просунувся до панського ридвану.

— Спиніть, вельможний пане, ваших двораків, — підняв він з гідністю край своєї шапки, — інакше вони розвалять міст і втоплять вашу мосць.

— Та який підлий нагід, — відізався пан, тріожно оглядаючися, — і справді втоплять... Гей, тихше там, перун хай вас забє! — замахав він шапкою.

— За позволенням пана я поїду наперед і очищу дорогу, — торкнув Хмельницький острогами коня і врізався в саму гущавину натовпу. — Спиніться! — гукнув

він наказуючо. — Хай кожний іде своєю чергою, не випереджуючи і не натискаючи один на другого. — Почулися одобруючі вигуки:

— Це так! Відразу видко вельможного пана! Не те, що панські підніжки... Зараз у потилицю! Ми теж маємо свої кулаки! Ми тобі не хлопи!

Тимчасом підїхав пан Заремба в своєму ридвані і подякував Богданові захриплим басом:

— Дякую за прислугу від щирого серця, панський довжник! Прошу на келих венгжина, вулиця Длуга, камяниця Вацлава Заремби.

— І я прошу шляхетного лицаря, — почувся слідом за басом пискливий сопран, і Богдан зауважив худу постать подруги грубого пана, яка висунулася зза нього. — Сподіваюся, вельможний пан не відмовить.

— Дякую, пишне панство, — ввічливо уклонився Богдан, спиняючи коня. Ридван рушив з мосту під гору. Богдан задержався, щоби чекати на своїх козаків, які загубилися десь у натовпі.

Після цілого тижня різкого, майже осіннього зимна та дощів, які обридли в дорозі, погода раптом змінилася; при в'їзді до Праги, передмістя Варшави, небо прояснилося, проміння сонця нагріло літнім теплом повітря і висушило наших подорожніх. Тепер яскраве сонце обливало світлом замок, який здіймався на високому березі на право, промінилося на оловяних покрівлях палати, іскрилося на золотих хрестах готицьких костелів, які підіймали зза дахів свої високі вежі, та м'якко освітлювало ріжної будови доми, що тяглися на ліво берегом Висли та підіймалися на горі.

— Так, — думав Богдан, — ось воно, це місто пихи, цей панський Вавилон, де для забаганки одної людини кидають під ноги піт та кров десятків тисяч людей, де безуміле від сваволі та рабунку панство потопає в по-

творних розкошах та розпусті, де моїх братів уважають за псів, — та що псів! Гірше, уважають за останніх звірів... І там, у цих понурих палатах заковано нашу долю в кайдани... Що принесе нам будучність: визволення чи смерть? Все коло підніжжя престолу Всевишнього... Та сонце всміхнулося нам на зустріч... Чи це не ласка милосердного Бога?

Богдан побожно зняв шапку і широко перехрестився.

Цілий майже день їздив Богдан понурими, покрученими вулицями, обставленими муром вузьких та високих домів, які виступали наперед горішніми поверхами. Та ніде в старому місті не знаходив він для себе притулку; всі заїздіні дома були переповнені панством з численною челяддю та надвірною шляхтою. Довелося переїхати до Краківського передмістя; та й там не знайшлося жадної вільної кімнати. На всіх вулицях, куди тільки стукав Богдан, одержував він все ту саму відповідь: „Пшепрашам пана — все занято!“

Лише над вечером пощастило Богданові вишукати коло Залізної брами собі місце, і то в брудній хаті жидакотляра. Pokій, який він дав вельможному панові, більше нагадував собою хлів, ніж мешкання людини; малесеньке віконце, затягнене міхуром, майже не пропускало світла; підгнилий сволок лежав одним кінцем просто на печі, яка теж ціла потріскала; два криві деревляні стільці й канапа, яка стояла на якихось колодах, та ще стіл,—була вся обстановка покою. Повітря в ньому було насичене запахом часнику та спеціального смороду, а до нього примішувався з сусіднього покою чад від вугля та мінеральних квасів; до того тут було дуже горячо, і за цей страшний pokій жид зацабанив десять золотих за добу.

— Чи ти здурів, чи що? — накинувся на нього Богдан, — та в мене свині мають краще житло.

— Цим зе я винний, ясний грабю, — кланявся жидок. — Кращого мешкання в мене нема, та й ніде тепер пан не знайде... Чомуж не заробити?

— Та що це у вас, ярмарок, похорони, чи сойм?

— Ні, ясний грабю, не ярмарок, не похорони — не дай Боже! Похорони найяснішої крульової вже відбули... Ай, вай, які похорони! Чудо! — всміхнувся жид, трясуци пейсами. — А приїхали тепер сюди його княжа мость Криштоф Радзивил, та великий канцлер литовський, князь Альбрехт Радзивил, та великий маршалок литовський, Олександр Радзивил... — усі Радзивили та Саліги, і ясновельможний Ян Кишка, і всяке інше вельможне панство: чекають з Яс польного гетьмана, ясноосвецоного князя Януша Радзивила.

— А чого він там?

— Оженився з донькою молдавського господаря.

— Ага! Ось воно що! — сказав Богдан. — Ач, куди заліз, — майнуло в нього в голові. — Примощується бона фіде до корони... Щож? Зручно!

— А про інші шлюби не чував? — звернувся він до жида.

— Чому ні? — скривився той. — Багато пишного панства жениться. Чого їм? Ой, вай, вай! Ідять, пють, жвиняйте, і женяться. Колиб мені стільки добра, ясний грабю, я теж раз-у-раз женився би!

У цьому часі з сусідньої цюпки почувся галас жиденяти в супроводі енергійної лайки балабусти та ударів.

— Якже ти, шельмо, женився би, коли в тебе є балабуста? — засміявся Богдан. — Та вона-б тобі видерла всі пейси!

— Ой, ой, пане! — закрутив головою жид, — дайте

тільки мені дукати... Ну, то як, ясний грабя не скривдить бідного жидка, дасть заробити?

— Та чорт з тобою, подався ти десятизліткою! Тільки цей міхур геть, — роздер віп його кулаком, — а то дихати нема чим.

— Що ясна мосць захоче, все до панських послуг, — радісно затирав руки жид і змітав полою свого лапсердака зі стола та обдертих меблів порох, який лежав скрізь грубою верствою.

Давши наказ що до коней, Богдан замовив собі в жида начиняну шуку, додавши до неї ще добрий кавалок шинки. Повечерявши та випивши домашньої горілки та меду, він розіслав на підлозі дві попони, поклав під голову сідло, і, не зважаючи на напад усякої погані, не зважаючи на крик жиденят, на стукіт молота, на бренькіт міді, заснув міцним сном.

Вже сонце яскраво грало на дахівках високого даху сусіднього дому, коли на другий день прокинувся Богдан. Він хотів з початку перевернутися на другий бік та доспати те, що не доспав по дорозі, та раптом пригадав собі, що він у Варшаві і приїхав сюди в дуже важних справах. Ця свідомість змусила Богдана скочити на ноги. Було вже досить пізно, і його великі нюренберзькі „дзигари“ показували дев'яту годину.

— Стонацять чортів, як я по панськи заспав! — скрикнув Богдан і почав швидко одягатися. Облявши собі водою з ведра голову та шию, Богдан дбайливо підголів собі чуприну та щоки, дивлячися лише в миску з водою. Потім, змінивши білля, він одягся в пишне убрання, яке мало чим ріжнилося від польського. Надяг сапані чоботи зі срібними каблуками і такими самими острогами; надяг широчезні штани шарлатового кольору, натягнув жупан з білого фрязького сукна, оторочений золотою облямівкою, з двома рядами золотих гудзів

з аграфами і прикрашений на правому плечі такою самою на шнурки китицею (знак сотницької гідности); накинув поверх жупана пишній кунтуш з „вильотами“ (відкидними рукавами) з темно-зеленого венеційського оксаміту, прикрашений дорогим гафтом; підпоясав його чудовим шовковим поясом, який одержав у дарунку від свого побратима, перекопського хана Тугай-Бея; застромив за пояс пару турецьких пістолів, а до лівого боку пристібнув дорогу шаблю, — почесний дарунок теперішнього короля Володислава IV., насунув на бакир високу баранячу чорну шапку з червоним верхом та золотою китицею, і повернувся в такого лицаря, що жид тільки кланявся та цмокав, та розводив від здивування руками.

І справді, хоч Богдан уже мав понад сорок літ, але його поставна постать заховувала ще молоду, бадьору силу, мужнє обличчя було свіже, а очі горіли палким огнем; у цьому блискучому убранню він виглядав дуже гарно, і мав у собі таку притягаючу силу, що кожна панна спускала очі, а пані густо червоніли.

Богдан сів на коня і в супроводі козака зі своєї сотні поїхав до замчища, де в одному з будинків жив державний канцлер Олександр Осолінський.

Вузькі криві вулиці Варшави були вже повні народу, і тому Богдан мусів їхати поволі. Сонце вже добре припікало і грало яскравими плямами серед натовпу. Час уже наближався до другого сніданку, і з кожним кроком коня зростала в нашого подорожнього нетерплячка швидше дістатися до покоїв його княжої мості; та годі було їхати швидше. Похиливши голову, їхав Богдан, не звертаючи уваги ні на натовп, ні на красу будинків, ні на багатства, виставлені на показ коло дверей крамниць. Він увесь затопився в своїх думках і по-

чував, як непокірна тривога охоплювала його все більше та більше.

І в його життю, і в громадських справах хвилинка була поважна; рішалася доля рідного краю, який він так палко любив... Він напружував усі свої думки, щоби вибрати як найкращий шлях, відгадати будучність. Але свавільні думи не підлягали йому... Чудовий образ ставав перед ним і жагучою хвилею сповняв його серце.

Хоч з листа Марильки і видко було, що їй не солодко живеться в Осолінського, що вона сумує за своїм татом, хоч жадного слова не написала вона про можливість свого шлюбу, та хто зна? Дівоче серце мінливе, дівочі сльози — роса, а хіба в цьому Вавилоні мало спокус? Недосвідчена дитина може блискучу цяцьку взяти за шире золото. Вже через одно бажання видертися з вязниці на широку волю може вона зважитися на ризиковний крок, а то й Осолінський може примусити, — інакше, звідки могла-б піти така чутка? Ні, це набрехав Ясіньський. Два весілля? Ось він свою доньку віддає, та ще цей Януш Радзивил. Ні, не може бути! А коли правда?

— Ех, скорше би, скорше, — думав Богдан, — довідатися про все, скінчити з цим сумнівом; та тим кривим вулицям здається нема кінця! Та що це я, ніби закоханий юнак, тремчу від нетерплячки? — майнуло в голові Богдана. — Чи личить це мені, та й пощо? Хіба я пара їй, молоденькій, пишній панні?... Що за напасть! Ніби відьма кочергою штурхає в серце, — згинь, облудо!

І Богдан почав підганяти коня та дивитися по боках, щоб відтягнути свою увагу. Та не зважаючи на всі зусилля, він весь час вертався думками до Марильки.

— Гарна вона тепер мусить бути, гарна, як маєвий поранок! Вже тоді, дитиною, була вона чудова, а щож тепер? І дивитися мабуть на неї страшно — опече як

блискавка! Та що це я справді розкис, як п'яна баба? — сіпнув Богдан себе за вуса, — не хочу думати про дурниці! Ось що заспіває мені про наші справи пан канцлер? Чи оправдає слова Радзівського? Або й сам король... Його найяснішу мосьть конче треба бачити... А очі в неї сині, сині, як хвилі в Чорному морі під простим промінням сонця, а кучері... Тю, що за омана! — аж плюнув Богдан і вилаяв сам себе.

Тільки коло полудня дістався наш подорожній до замчища; віддавши свого Білаша козакові, він швидко перейшов через браму і ввійшов до двоповерхової палати на ліво, яка стояла просто проти королівської палати. Осолінський був небагатий в порівнянні з іншими сенаторами і жив не у власному домі, а в державному.

І коло зовнішнього входу, і коло внутрішніх дверей стояли там гайдуки в своєрідних пишних убраннях, які уявляли з себе мішанину французької моди (черевики зі штіблетами) зі шведською (кафтан); покойові джури товпилися у внутрішніх покоях.

Богдан спинився в якійсь круглій почекальні, поки побігли повідомити про нього княжу мосьть. Кімната не мала звичайних вікон, а освітлювали її овальні отвори, які були в самому верху бані; у простінках між пятьма або шістьма дверми висіли великі портрети.

Нарешті джура відчинив двері на право і повів Богдана вузьким, півтемним коридором до других дверей, відчинив їх, з пошаною спинився і пропустив пана сотника наперед. Богдан переступив через поріг і ввійшов до великого розкішного кабінету; три довгі, хоч і вузькі вікна, пропускали до нього крізь численні круглі різнокольорові шибки багато різнокольорових плям світла; вони губилися на пухнастому килимі, який покривав усю підлогу і відбивалися веселками від блискучих, виложених кафлями стін, на яких були зображені цілі



картини історичних подій; коло стін стояли величезні зашклені шафи, а посеред кімнати стіл до писання з двома пірамідами.

Богдан тривожним і неуважним поглядом подивився на все це... За пірамід-етажерок, повних книжок, піднялася до нього на зустріч знайома постать магната.

— Здоров був, що приходиш з миром, — радісно повитав Богдана вельможа.

— Дякую, дуже дякую, ясний княже, — сказав Богдан, низько похиляючи голову і обережно доторкуючися до простягнутої вельможної руки. — Будьте здорові на більшю божу хвалу.

— Де вже нам, — всміхнувся канцлер, який за ці роки схуд і постарів, — а от я завсіди радий бачити пана сотника в доброму здоров'ю і бадьорим; саме тепер буде нам потрібна панська енергія: надійшов бо час... Одначе, прошу, сідай, пане, — показав він на крісло з високою простою спинкою. — Ну, якже там, спокійно все, добре?

— Бог милосердний хоронить, — відповів Богдан, — а ласка ясного князя боронить нас від напасти.

— Якби то була моя воля, хіба була би така мізерна? — спутив канцлер удавано скромно очі. — Тут більше орудують Казановські.

— Ми не вибагливі, княже, доля була в нас мачухю; та від усіх козаків і від себе я приношу подяку ясноосвєценому панові канцлерові та найяснішому королеві, — встав Богдан і урочисто уклонився, притиснувши руки до грудей, — найглибшу подяку за звернену нам хоругов: ця святиня, цей дорогий для нас прапор, зворушив нас до сліз і відродив наші надії.

— Воно ваше і по праву, і по славі, якою ви його покрили, — сказав з почуттям пан канцлер. — То значить, козаки задоволені?

— Віджили і моляться за довголіття найяснішого нашого батька та за спокій душі святої нашої неньки.

— Так, Бог осиротив нас і взяв до себе найшляхотніше і найвідданіше добру отчизни серце, — зітхнув Осолінський, — та шляхи його милосердя неісповідимі, і може бути те, що нам темним здається горем, він зробив нам на ратунок... Так, так, — крутив він у руках табакирку, — значить, задоволені... Дуже добре... І пан гадає, що наші друзі довіряють тепер репрезентантові влади від Бога?

— Чекають і не дочекаються її прояву, — всміхнувся Богдан.

— Так що, якби довелось вам знову піти на чайках у похід, вже у справжній грізний похід, пошарпати наприклад сам Стамбул? — прищулювся Осолінський.

— Кістками лягли би за свого батька короля та за віру! — вигукнув з почуттям Богдан.

— Так, ми покладаємося на вас, хоробрих лицарів, — закашлявся злегка Осолінський, — хай пан сотник сміливо заповнить їх.

— Це я зроблю на їх велику радість; тільки ясний князь знає, — почав Богдан обережно, — що минулого разу фортуна нас зрадила і багато козацьких душ проковтнуло Чорне море... І не було чим потішити нашої туги великої: адже самими обіцянками не загриєш, багато людей дуже нетерпеливиться.

— Так, так, це зовсім вірно, — мимрив канцлер.

— У нас, княже, що до цього навіть прислів'я є: „казав пан — кожух дам, та слово його тепле!“

— Хе, хе, хе! — розсміявся пан канцлер, — дуже дотепно! — та кожух таки буде, хоч і короткий поки, та все таки кожух.

— Так, якби хоч що небудь, щоб діти побачили хоч малу ласку від свого найяснішого батька.

— Буде, буде, — підбадьорив канцлер і зажив трохи табаки, — я клопотався, навіть настоював, і король бере це до серця; алеж він бідний за все відповідає, пане, навіть державні видатки покриває зі своїх коронних володінь, які йому що року зменшують, а розпорядитися самостійно нічим не може; як пан знає, має він над собою чотири опіки: перша — сенатори, без ради яких він не може зробити ні кроку, друга — великі коронні та литовські вельможі, — хоч вони без короля і не мають права що небудь зробити, та зате мають право відмовити йому послух; третя опіка — сойм, який має силу касувати всі розпорядження найяснішої волі, і нарешті четверта опіка — кожний шляхтич, бо він може своїм безумним і дурним „не дозволяю“ зірвати всякий сойм і знищити одним вигуком тяжку працю для суспільного добра.

Канцлер глибоко зітхнув і обмахнув наперфумованою хусткою горішню голену губу.

— Так, ці опіки також і нам за шкірою сидять, — блиснув очима Богдан, — і коли тільки Бог їх ослабить?

— Будемо разом молитися, — всміхнувся канцлер. — Добробут народу в ласці божій, а його ласці нема меж, — підняв він побожно очі. — Завтра або післязавтра я вироблю панові сотникові авдієнцію в короля, і там пан переконається, що мої клопотання що до його братів не пішли на дурно. Король Польщі згодився дати привілеї на збільшення числа реєстровиків та їх прав. Тільки ще лишилося прикласти велику печатку, — вона у Радзивіла.

— Боже, почуй мою молитву за поведження найяснішому нашому батькові! — з глибоким почуттям сказав Богдан. — Хай радістю будуть наповнені його дні і хай здійсниться всі його бажання!

— Амінь! — потвердив також канцлер, — але не

забули також за твою панську мосць, і на вірного слугу короля чекає, може бути, булава.

— Куди мені! І думати не смію! — відповів Богдан змішаний.

— Чого боїшся, пане? Я можу бути прикладом: з малих, безсилих, я йшов відважно наперед, весь час працював, боровся, бився з ворогами та з усякими напастями, а скільки їх було, скільки їх є і скільки ще буде до гробової дошки! Та я не знеміг, не впав духом, і ось таки стою коло керми, хоч навкруги і здіймаються хвилі. — У словах Осолінського чулося щире захоплення. — Так, сміливим допомагає Бог, — закінчив він упевнено.

— Ваша княжа мосьць, — сказав Богдан, — має надмір божих щедрот: і мудрість, і сила, і краса чеснот! Хіба я наслідуюся поважитися? Коли взяти на увагу всі чесноти княжої мості, вона має отворений доступ до неба.

— Занадто... занадто... — ніяково всміхався від похвал канцлер.

— Та ще крім того, — казав далі Богдан, — мене звязала би ця велика влада, а мені треба бути вільним, щоби краще послужити своєму королеві.

— Новий доказ чесноти, — доторкнувся до коліна Богдана рукою Осолінський, — та в кожному разі про пана не забудуть.

Богдан тільки притис руки до грудей.

Настала мовчанка. Осолінський поволі хитав головою, замислено, навіть сумно дивлячися кудись, ніби хотів щось побачити в імлістій далечині або розгадати німу загадку. Хмельницького вразив вираз цього блідого старечого обличчя, яке ховало під машкарою світської байдужості багато пережитих мук, і не наважувався переривати мовчанки.

Нарешті Осолінський потер рукою своє опукле чоло і спитав Хмельницького:

— А як пан по щирости гадає, на кого більше можна покластися, — на Ілляша, чи на Барабаша?

— По щирости... — замнявся Богдан і після невеликої павзи сказав: — гадаю, на Барабаша: він хоч трохи застарий та повільний, але простий душею, не потрафить брехати, а просто, яка в нього думка сидить, ту й пустить між люди.

— Мені теж показався таким, — кивнув головою канцлер.

У цьому часі з-за сусідніх дверей почувлися жіночі голоси, і один з них вразив серце Богдана.

— Я хотів би, ясний княже, — почав він, та канцлер перебив йому:

— Оповідж же, пане, що взагалі твориться у ваших чудових краях?

Богдан почав оповідати канцлерові про нову політику молодого старости під проводом Чаплинського, про збільшену жадобу магнатів до наживи, про зростаючий утиск народу, про насильства унії...

Осолінський тільки сумно хитав головою і казав, зітхаючи:

— Самі собі копають могилу!

А коли Богдан передав канцлерові про чутки, які ходять між магнатами, що король готує війну і хоче обмежити золоту свободу, то ця звістка незвичайно вразила Осолінського; він навіть змінився на лиці.

— Малє, малє... препогано! — шепотів він поблідлими устами, — яка необережність, і як эле пильнують у нас державних тайн! Ця шляхта має тисячу вух!... Та й який наклеп, навіть паскудний наклеп... — понюхав він з якоїсь фляшечки, і почав говорити роздражено й обурено: — Хто посягає на свободу? Король

бажає тільки впорядкувати її... Наші державні установи такі високі, що ніхто не доріс ще до них в цілій Європі... Так, незвичайно високі, їх треба тільки впорядкувати... А воля народу свята... Голос народу — голос божий! І сенат, і сойм, все це непорушне, — швидко говорив канцлер, кидаючи тривожні погляди на Богдана, — а війна? Ми хочемо забезпечити добре наші південні та східні границі, зломити силу розбійничого гнізда і навіть підбити його; без цього Польща буде вічно в небезпеці. Нарешті, без згоди сойму ніхто не почне війни. Нічого не робимо без порад та вказівок. Король глибоко шанує всі конституції, — почав він сильно кашляти і схопився обома руками за груди; на чолі та на висках у нього з'явилися сині жили. — Ех, цього Смоленська не забуду до смерти, — задихувався він, — як почастували там каменем у груди, так тепер при найменшому подразненню й тисне, як колом. Разом з паном та з королевичем ще тоді Володиславом виступали там... Давно це було... — витер він хусткою піт, що виступив на чолі, глибоко зітхнув і додав: — Тепер, при таких балачках не на часі буде просити в Радзивила для ваших привілеїв велику печатку — счинить гвалт. Ну, щож? Обійдемося малою, яка переховується в мене... Хоч це маленьке порушення... Та тут не ламання закону, а приватна полегша...

Відчинилися двері, і джура сповістив, що прийшла його світлість венеційський посол, і відразу зник.

— Ага! Тієпольо! — заметушився і встав Осолінський. — Я прошу вибачення в пана. Це з Венеції незвичайний посол... Особа значна й висока. Завтра ми побачимося, і може вже завтра я вироблю панові авдієнцію в його королівської моєсті. Тільки пам'ятай, пане, — простягнув він з усмішкою руку, — що я тримаюся тої думки: згодою ростуть і малі діла, а незгода руйнує навіть великі.

— Мовчання — найкраща чеснота, — стиснув простягнену руку Богдан, з пошаною схиляючи голову.

— Хе, хе, хе! — засміявся добродушно канцлер, проважачи сотника до других дверей.

Двері замкнулися, і Богдан опинився в півтемному коридорі. Не встиг він ще зробити двох кроків, як поблизу почувся шелест, і щось гнучке та запашне кинулося прожогом йому на груди і обхопило шию ніжними, оксамітовими ручками.

Богдан здригнувся і прошепотів лише одно слово: „Марилька!“

— Тату! Любий, коханий! — опалила вона його поцілунком і зникла, як метеор.

---

Мимо раннього ранку у головній королівській палаті вже кипіло життя. У великій почекальні, прикрашеній у стилі ренесансу, яка швидше нагадувала галерію образів, стояли вже й прибували нові вистроєні гості, які чекали на прийом. Між ними можна було бачити пишні італійські одяги, пошиті з різного кольору адамантку та оксаміту і багато гафтовані, гарні паризькі строї, пишні польські, суворі шведські темних кольорів, а також чорні сутани та блискучі пінцири.

Між усіма кидався в очі своїм своєрідним довгим кроєм, багатою парчею та високою соболіною шапкою стрій московського посла Олексія Григоровича Львова; вельможний гість бундючно дивився на інших гостей палати і тримався на боці.

В салі стояв легкий стриманий шепіт; в ньому чулася і польська, і латинська, і французька мова, та переважала італійська. Коло дверей до королівського кабінету стояли два парадні гайдуки; по салі бігали в усі боки і виходили бічними дверима королівські джури.

Відчинилися бічні двері, і в них показався опаси-

стий і поважний коронний надворний маршалок Адам Казановський, один з найвищих вельмож та улюбленців короля. Маршалка особливо робила старим шпакувата борода та майже біле волосся, не підголене, а зачесане пасмами назад; тільки швидкі очі показували ще в ньому життєву силу та меткість. Його мосьть увійшов з накиненою на плечі оксамітною мантиєю, отороченою соболями, з таким самим ковніром і подивився на зібраних призьирливим поглядом. Усі затихли й зацікавилися, з пошаною похиливши голови.

Зробивши загальний, ледве помітний уклін, Казановський велично пішов до дверей кабінету, стукаючи своєю маршалською булавою; та помітивши на боці московського посла, він відразу змінив бундючний вираз свого лица на незвичайно привітливий, підійшов до нього і простягнув ласкаво руку.

— Яка приємна несподіванка, — почав він підхлібним тоном, — ясновельможні бояри його царської величності найбільше бажані та почесні гості в нас.

— Спасибі за слово, ясний пане, — відповів Львов, глядячи рукою свою русу бороду, — милости просимо також до нас: Москва для ворогів страхувата, а для друзів тарувата.

— Радий, радий, — всміхнувся якось двозначно Казановський, — маю надію, з добрими вістками?

— Та як панові сказати? Усякі є... і добрі і лихі, — підозріло глянув Львов на гостей, які цікаво дивилися на нього.

— О? — здивувався ніяково Казановський, — це сумно: усяка неприємність для його царської величності викликає ще більше огірчення в нашого найяснішого короля. Адже він має братерське привязання до пресвітлого московського царя... А до речі, як його здоровля?



— Наш пресвітлий цар і великий князь усеї Руси дуже немічний, — зітхнув глибоко Львов, — і дні цареві, і серце його в руці божій, та хоробу ще погіршує турбота, що заприязнена держава, з якою заключено тревалий мир, виховує і ховає для крамол у себе... — тут Львов притишив голос і почав шепотом розмовляти з маршалом. Останній, затрівожений його словами, видимо старався і рухами і тоном заспокоїти обуреного московського посла.

З внутрішніх покоїв вибіг з вереском королівський блазень. Він мав на собі особливе убрання, яке було мішаниною церковних одяг католицьких, протестантських, уніятських та православних, а на голові мав єзуїтську шапочку з привязаною до неї гадюкою; в одній руці тримав ніж, а в другій смолоскип; він дзвонив балабончиками і гукав: „Угода, угода! Тарнівська угода!“ Усі всміхалися й відверталися з чемности на бік. А блазень, розреготавшись і показавши язик, гукнув усім: „Чекайте, чекайте, і вам буде така угода!“ — і він побіг, шкутильгаючи, до кабінету...

Казановський, уклонившись з пошаною Львовові, поспішив до блазня і спинив його коло дверей до кабінету.

— Ти вже занадто, вацпане, — уважай, щоб не обірвав... Адже король у жалобі.

— Ми вже не в жалобі, пане маршалку, — скрикнувся блазень, — ми вже вигнали її з серця... Ха, ха, ха! Чого так довго трупові стояти? Ми вже думаємо... Го — го!

— Це ти вже занадто, пане блазню.

— Не ми занадто, пане маршалку, ми нічого не можемо, — скулився він, — ми боїмося... І кусалися-б, та зубів нема, а ось навкруги скрізь зубаті звірі, а над ними ще з більшими зубами. Позичте, пане маршалку,

підскарбієві хоч два золоті, а він вам позичить, — простягнув блазень руку.

— Досить! Годі! — грізно сказав Казановський, якого роззлостив образливий жарт блазня. — Або я тебе набу!... Що, його королівська мосць ще відпочиває?

— Потягається і тре собі руками найясніше черво, — відповів блазень. — Ми вчора їздили у Віляново, пробували каплунів, а потому полювали трохи і пробували вуджені полядвіці, а потому слухали італійських співачок і пробували винце Лякріма Хрісті, так от воно ніби й роздулося.

— Ех, не вважає він! — зітхнув Казановський.

— Так, треба всім уважати, — з притиском сказав блазень, пильно глянувши в очі панові маршалкові. — Ой, угода, угода!

— Не блазнуй, дурню, — суворо сказав маршалок, а йди відразу до його королівської милости та сповісти, що багато народу чекає авдієнції і що прибули надзвичайні послы з сусідніх держав.

Блазень гукнув ще раз: „Угода, угода!“ і сховався за невеликими, схованими за занавісами, дверима.

Казановський подивився йому у слід злосним поглядом і почав перебирати папери, які лежали у великому непорядку на круглому, розкішно інкрустованому столі.

Кабінет короля кидався в очі бундючною розкішшю та багатством; він був уряджений дуже дивно; все в ньому було повне суперечностей і не витримувало жадного стилю. На стелі, в рамі з ліплених арабесків були намальовані італійськими малярями німфи, які купалися та бавилися з сатирами, і там з медаліонів по кутах дивилися на жартовливих красунь понурі католицькі святі. Стіни кабінету були покриті чудовими гобелінами, які були тоді невиданою рідкістю, а між цими чудовими

творами штуки грубо й різко здіймалися цілі арматури з усякої зброї. З високих різнокольорових вікон та дубових дверей спадали м'якими широкими складками оксамітні занавіси, і ці чудові тканини підтримували прості сталеві підкови та стремена. По кутах та простінках, між мармуровими та бронзовими статуями привабливо гарних богинь сторчали неповоротні опудала ведмедів та вепрів, трофеї його королівської мості. Серед маси золочених та інкрустованих меблів, покритих дорогими тканинами та тисненим сап'яном, неприємно різали око грубі крісла зі злютованих гарматних куль.

Між срібними та золотими свічниками та консолями чудової роботи грубо здіймалися триніжники зі стрільб та пищалів, на яких стояли негарні світильні. На столах між дорогоцінним золотим начинням, порцеляновими фігурами та іншими дрібницями валялися кли, оброблені копита, роги турів. На довершення всього посеред кабінету стояла якась нововинайдена невелика гармата, а коло неї валялися різні музичні інструменти: цитри, торбани, флейти. Взагалі, в цьому королівському покою не видно було ні вигоди, ні краси, а відбивалася в усьому і марнотравність куртизани, і суворість вояка.

Два джури відчинили двері, і в них показався король Польщі, Володислав IV. Король мав уже коло п'ятидесять літ. Та на вигляд можна було йому дати ще більше. Його обличчя, дуже привне й симпатичне в молодости, тепер розплилося, мало жовто-сіру краску і було поморщене; довге, напів сиве волосся, підстрижене зпереду, було закинута назад і пасмами спадало на плечі та спину; борідка по шведській моді була підстрижена трикутником, а вуса зачесані догори. Отяжіла постать при середньому зрості здавалася неповоротною й грубою. В подагричній ході та рухах короля було видно хоро-

виту млявість; в останніх роках він мав ядуху, яка змушувала його часто зітхати. Одні лише темні та жваві очі його, облямовані темними віями та бровами, горіли ще й досі вогнем і вказували на ще заховану енергію; та вираз їх був здебільшого сумний; при зворушенню або якій небудь радості лице короля відразу змінювалося, на щоках з'являлися румянці, рухи ставали швидші й бадьоріші; та цей вибух сил гас так само швидко, як і вибухав. Одягнений був король з нагоди жалоби у чорний кунтуш зі срібними аграфами і мав чорний шовковий пояс з білими китицями.

Не встиг король увійти, як за ним вискочив блазень і почав крутитися по кабінеті та кричати, вимахуючи смолоскипом та ножем: „Угода, угода — ось що для народа!“

— Тихше, дурню! — тупнув ногою король, удаючи, що сердиться, — ти мені ще все поцсуєш, поломаєш!

— Не бійся, Владзю, ось ці приятелі, — замахав він езуїтською шалочкою, — все тобі тут направлять.

— Та ти, ясний крулю, канчуком потягни цього дурня, — зауважив маршалок, — щоб язик прив'язав, а то він вже занадто... Або мені дозволь почастивати його цею палицею.

— Варто би, — всміхнувся король, — та підкупи: він мене своєю шалочкою, а особливо її китицею: емблема вийшла вірна... Одначе, гайда з покою! — ударив він злегка ногою блазня, і той, заскавучавши по собачому, виповз на рачках з кабінету.

— Ну, що там, пане Адаме? — простягнув король тепер недбало руку маршалові. — Коли твої співбесідники цікаві, я готовий дати їм частину свого часу, а коли дурні, то даруй: я сьогодні себе эле почувую, эле...

— Твоя королівська мосць, — зауважив трохи фаміліярним тоном Адам, — не зовсім уважний до своєї

святої особи; це журить до сліз твоїх щирих приятелів... А що до тих, хто просить авдієнції, то є між ними важні послі, наприклад, від герцога Мазаріні...

— Від герцога... Ах, догадуюся, — перервав його з утомленою усмішкою король, — він пропонує мені те, що радив ще Рішельє...

— Це було би чудово, мій ясний крулю!... Марія де Невер має і красу, і чесноти, і величезні багатства.

— Останнє найважливіше... — зітхнув король, — і для мене, і для тебе, пане...

— Так, моє щастя, королю, звязане з твоїм, це так, — відповів піднесеним тоном маршалок, — при твоїй ласці я не буду вбогим, а без неї я не хочу бути багатим.

— Спасибі, друже, — простягнув йому руку король, — та без грошей власне це щастя неможливе... Ось я, — почав він раптом говорити по латині, бо володів цією мовою краще, ніж польською, — прошу гроші і в тебе, і в підскарбія, і чую ту саму відповідь: „Занадто витратилися на похорони“... Алеж я король? Не можу-ж я стати нижче Радзивилів, Сапіг, Вишневецьких? На мене дивиться весь світ... Та й любив я мою бідну Цецилію, яка подарувала мені Жигимонта... — перервав він себе кількома тяжкими зітханнями, — так! А тепер через те, кажуть, грошей нема... А вони потрібні, Боже, як потрібні! — сів він тяжко у крісло, — і на мої підприємства, і на узброєння... і на... Треба-ж хоч як небудь розірватися, а то я кисну і підпускаю до себе невідлучного свого ворога — хоробу... Мене тільки і підтримує кипуча діяльність. От якби влаштувати турнір... Запросити лицарів, дам... Урочисті процесії, герці, нагороди, бенкети! — оживився він. — Так, добре було би... А знавш, — жваво підвівся він і поклав маршалкові на плече руку, — якого я вчора чув італійського соло-

вейка, які очі!... Ні, мабуть з огляду на державні міркування доведеться мені взяти молоду від Мазаріні...

— Хай благословить твою королівську мосць Всевишній, а нам пошле радість!... Журба во істину гризе душу й тіло... Та й сумувати про небіщиків... це значить нарікати на волю господню...

— Так, це гріх... — сказав замислено Володислав, — а хто там ще?

— Надзвичайний посол від його царської величності московського царя.

— А що? Може помер уже? — оживився король.

— На ложі смерти...

— Ах, цей московський престол! — потер собі з досядою чоло Володислав і перейшовся кілька разів по кімнаті. — Все життя вабив він мене й досі палить... Хоч і відмовилися ми від нього Поляновським миром, та серце моє не може відмовитися! Ех, якби не батько! Я був би царем, гідним Москви: мене там полюбили би... Я не навів би туди гидких єзуїтів, як ця плутана голова Дмитро; я сам не можу терпіти фанатиків і шаную свободу сумління та толеранцію... А який там добрий, відданий своєму цареві нарід! Що я міг би зробити з тамошнім військом та з козаками! Єзус-Марія! Та я погромив би цю татарву, злучив би з Москвою Річ Посполиту, знищив би сваволю, безправства, завів би скрізь законну, розумну свободу, науку, штуку, а потому з такою міцною державою підбив би весь світ... Не для того, як Олександр Македонський, не для ярма, не для рабства, а для широкого добра!

Король говорив це бадьоро і пристрасно, його очі блищалися.

— Мій найясніший лицарю, непереможний герою, — сказав захоплено Адам, — скільки чеснот у твоїй ве-

ликій душі! Та хіба гайворони та шуліки, які є навколо тебе, можуть піднятися до високого лету орла?

— Так, вони мене не можуть та й не бажають зрозуміти, — сумно похилив король голову, — вони знають тільки самих себе і тільки про себе дбають. Що їм будучність, що їм батьківщина? Скільки літ бився я, щоб піднести її, і чужі знали мій меч, та свої опікуни й дорадники весь час обтинали мені крила, і так минуло життя. Одну корону відхилив від мене мій батько, від другої, дідичної шведської, я сам відмовився, а третя, теперішня, є колпаком блазня, а син мій, очевидно, лишитья вже з непокритою головою.

— Не попадай в розпуку, ваша королівська мосте, — відповів з невідробленим почуттям маршалок, — у Бога все готове, тільки-б тобі більше здоровля та сили, а справжніх приятелів, хоч покищо не багато, та вони вірні. Пороху-б тільки та грошей. А коли узброїшся, тоді можна буде подумати й про престולי. В Москві вирає цар, готується нова смута, ти мусиш бути на поготові.

— Це дуже добре, дуже добре, — знову почав король ходити швидко по кабінеті, затираючи руки, — так, треба спішитися, життя минає, не можна тратити ні хвилини, — говорив він ніби сам до себе, — треба зважитися на шлюб, швидше брати його. Кинути всі вагання й кинутися в боротьбу зі сліпою фортуною... Хто там ще чекає? — спинився він швидко перед Казановським, уривано дихаючи і не помічаючи своєї віддишки.

— Там ще чекає інженер Боплян, якийсь винахідник нової рушниці, професор чужоземного університету, два італійські малярі та венеційський співак.

— Все це любі та дорогі мені гості, — шарпав себе за борідку король, — та попрохай їх краще прийти до мене в вечері... Запроси на келих мальвазії... А тепер

я возьмуся до поважних державних справ... Може, ще хто чекає?

— Мабуть канцлер приведе ще своїх гостей, але він ховає це від мене.

— Не гнівайся, друже, — вищі інтереси вимагають тайни, а тайна між трьома вже не тайна.

В цьому часі відчинилися двері з почекальні, і до кабінету ввійшов великий коронний канцлер, князь Осолінський. Пан маршалок поздоровкався з ним чемно, але сухо, уклонився з пошаною королеві і швидко вийшов другими дверима до внутрішніх покоїв.

— Ну, з якими вістками? — простягнув король до Осолінського обидві руки, — адже з добрими, з добрими? Я сьогодні особливо бадьоро настроєний і чекаю тільки доброго.

— Нам тільки і треба бадьорости та здоровля твоєї королівській милости, а при них все інше коло королівських стіп, — уклонився вишукано канцлер, оглянувся своїм звичаєм навкруги і сказав притишеним голосом: — Прибули з України від козацтва сотник Хмельницький та осавул Барабаш, яких я викликав; їх треба би було сьогодні прийняти.

— Дуже, дуже радий... Цей Хмельницький — розумна голова і чудовий вояк, — оживився король, — та не знаю, як це зробити. Тут чекають інші авдієнції — посли чужоземних дворів московського, французького...

— Ще прибув з надзвичайними уповаженнями також посол від Венеції Тієпольо... Привіз як найкращі постанови Ради Десяти.

— Ні, хоч що кажи, — вигукнув король, — а ти в мене найкращий приятель, найприємніший!... Я просто відмолоднів від твоїх звісток! — і врадуваний король несподівано обняв Осолінського.

— Дав би тільки милосердний Бог, — поцілував



короля у плече канцлер, зворушений цією ласкою, — пожалував би нашу нещасливу батьківщину... щоб приборкати усіх твоїх ворогів, а нарід... не шляхта... яка одна присвоїла собі імя народу, а всі козаки та все поспільство, благословляли би імя свого батька Володислава... І не в самих тільки костелах молилися-б за продовження твоїх днів, а також у церквах, у кірках, по хатах... Та поки ще треба боротися з ворогами ладу та закону, з ворогами величності нашої нещасливої держави, з ворогами народнього щастя... І вони, ці вороги, без боротьби не відступляться ні від своєї золотой сваволі, ні від своєї хижацької неправди... Та коли тільки ти, королю, не будеш вагатися і підтримаєш своєю бадьорістю та відвагою твоїх безсумнівних приятелів, то все бундючне, невиразне, впаде перед твоїм світочем правди. За правого та сміливого сам Бог!

— Присягаю, — сказав урочисто король, — аби тільки мої приятелі підтримали мене...

— Життя наше для короля та для батьківщини! — вигукнув з гідністю канцлер.

— Вірю! — приклав руку до серця король і додав: — Одначе, час почати прийом... Присилай першим московського посла Львова.

Осолінський вийшов і через хвилину впровадив до кабінету Львова.

— Вселаскавіпший мій володар, цар і великий князь всеї Руси і самодержець, — уклонився до пояса Львов, — бажає твоїй королівській величності здоровля та добрих успіхів у державних турботах.

Львов говорив по московськи, бо Володислав IV. в молодости, готуючися бути московським царем, учився московської мови.

— Дякую від душі братові мойому за його увагу, — відповів йому король по польськи. — Хай пан посол

передасть його царській милости, великому московському володареві, що ми благаємо Всевишнього, щоб він послав йому одужання від хороб та дарував усякого добра, що ми будемо щасливі, коли зможемо чим небудь доказати наші приятельські почуття до царського сусіда.

— Пресвітлий мій цар-володар зі свого боку має до тебе, найясніший королю, в душі своїй почуття великого довіря та приязни і просить тебе, володарю, спіймати одного нахабного шляхтича, який іменує себе ніби то сином Дмитра, бувшого злодія та похитителя трону, Грицька Отрепєва, який злодіячка підписується царським іменем.

І Львов розповів докладно, як кийвський піп одержав такий крамольний лист, переслав його до Москви, і як він там викликав смуту та спокусу, а нарешті посол бив чолом від імени московського царя, щоб король видав його царській величності цього підлого злодіячку для допиту над ним та для урочистої страти.

— Я дозволю собі зауважити, — відізався канцлер, що цю справу, цей казус фаталіс або краще сказати жарт, його царська милість зовсім не вірно витолкувала: такий шляхтич з родини Лубів дійсно існує і живе на Підлясся, та зовсім невинний — ніяких мрій не мав і не має, просто цілковитий дурень.

— Одначе цей лист та титулування? — перервав його зніяковілий та обурений король.

— Це ось що, — казав далі канцлер, — ще при війнах з Московщиною небіщика вічної пам'яті батька твоєї королівської милости Жигимонта, великий литовський канцлер Сапіга для застрашення воюючої сторони придумав назвати одного хлопчика, цього самого Луба, сином забитого Дмитра, який короткий час у Москві був царем, та не тільки назвав, а ще й наказав хлопцеві підписуватися царем... Так це, мабуть, один з тих дитя-

чих листів; а хлопець знає тільки свій город і поняття не має про царства. Тому гріх і не годиться свого неповинного горожанина віддати на муки.

— Я цілком переконаний, — сказав після деякої павзи король, — що також цар, брат мій, довідавшись про цей порожній, хоч може бути грубий жарт осіб, яких уже нема на цьому світі, — не буде настоювати, щоб страчено невинну жертву... Та щоб розсіяти сумніви та заспокоїти його царську величність, я можу згодитися на таке: послати з моїми послами до Москви цього шляхтича, як недоторкану особу, — хай він там зложить свої оправдання.

Король похилив злегка голову, і посол з низьким уклонем пішов. Осолінський проводив його до дверей і запросив до себе для дальших розяснень та розпоряджень.

Слідом за Львовом представився королеві посол кардинала Мазаріні. В гарній, трохи напушеній промові він витав французькою мовою короля від імени його еміненції, передав усякі побажання та приятельську пораду не підтримувати свій жаль довгою жалобою, а заключити другий шлюб; що Марія де Невер, гарна тілом і душею, вже десять літ мріє бути подругою першого лицаря та коронованого героя; що цей шлюб, даючи королеві багато матеріяльних користей, скріпив би союз двох держав, а дружба Франції буде щиріша та корисніша від дружби заздрісних сусідів, бо вона буде некорисливою.

Зле володіючи французькою мовою, король відповів йому по латині:

— Мене до глибини душі зворушила прихильна увага до мене його ясно превелебної мосці, і я дякую за добрі бажання та ради. Вістка, яку передав мені ясний пан, що її світлість готова дати мені нове щастя та загоїти мої сердечні рани, до тої міри тішить мене,

що я готовий молитися за неї, як за післану мені Богом потіху. З невимовною радістю я приймаю раду його сміненці, а здійснення її вважатиму за велике щастя... Передай, ваша мосте, ясно превелебнішому кардиналові, що я негайно посилаю до Парижа найпочесніше посольство, яке засвідчить її світлості, що вона вже цілковито володіє моїм серцем, і що я чекаю з трепетом нетерплячки її вступу в межі моєї держави, щоб урочисто назвати своєю подругою і королевою... А шановному вістникові такої найщасливішої для мене звістки я дам на добру пам'ять про мене ось це... — Король зняв з пальця дорогоцінний перстень з величезним рубіном і передав його здивованому від несподіванки послові.

Француз узяв його, поцілував край королівської одежі і почав дякувати.

— Я приголомшений від захоплення та радости, — сказав нарешті Осолінський, який не сподівався такого швидкого та доброго рішення з боку короля. — Ні, небо за нас, коли воно дає твоєму серцеві такі щасливі для всіх та добрі почування... Приношу найщиріше поздоровлення його королівській милості зі сподіваним щастям і кажу, що це щастя буде щастям його народу.

— Дай Боже! — стиснув йому руку король і милостиво відпустив посла.

У цьому часі ввійшов джура і сповістив, що до почекальні прийшов венеційський посол.

— Проти! — весело гукнув король, а Осолінський кинувся до дверей йому на зустріч.

До кабінету ввійшов гарний і красно одягнений італієць. Чорне кучеряве волосся та така сама борідка виразно відтінювали білість його обличчя, а чорні великі очі, як маслини, то хитро щулилися, то блискали вогнем, Венеціанець мав на собі оксамітну чорну куртку зі срібними аграфами, з протягих рукавів якої виглядали фію-

летові шовкові смуги; на відкритих грудях та на шії снігом блискало чудове найтонше мереживо; чорні оксамітні штани покривали ноги лише до колін, а від колін ішли шовкові ясно-червоні панчохи; на ногах були такого самого кольору елегантні черевики; з лівого боку висіла шпада, а на плечах була мантія фіолетного кольору зі сріблом.

— Вітай нам, — повитав його король італійською мовою, — сини цариді морей нам особливо дорогі.

— Нещаслива цариця, обложена дикими варварами, простягає до тебе, найясніший королю, свої руки і вірить, що найшляхотніший лицар підійме свій непереможний меч в обороні сестри своєї, в обороні святого хреста, на загин іслямові!

— Поки беться в цих грудях серце, — відповів урочисто король, — поки рука володіє мечем, я весь відаю себе пригнобленим. Та для виконання бажання треба мати можливість, а можливість не завсіди залежить від нас.

— Для полегшення цієї можливості, — спустив очі Тієпольо, — я привіз рішення Ради Десяти — післати вашій королівській милости на військові витрати шістьсот тисяч фльоренів.

— Це дійсно розв'язує нам руки, ясний пане, — поспішно зауважив канцлер.

— Так, — додав король, — і чим швидше здійсняться це добре рішення, тим швидше також ми зможемо почати працювати.

— Я привіз вашій королівській величності частину цієї суми зі собою, — подивився пильно в очі королеві Тієпольо. — І коли морська диверсія, про яку ми говорили, відтягне турків від Кандії, то негайно буде виплачена також решта суми...

— Все це так, — замнявся король, — та напад ко-

заків може викликати негайний напад на наші границі татар, а тому нам конечно потрібно бути добре узброєними.

— Можна також це поладити, — всміхнувся хитро посол, — республіка тільки бажає мати певність, що військо готується до війни з невірними, а не з якою небудь іншою державою.

— Гадаю, що для цієї певности вистарчає моє одно слово! — гордо відповів король.

— Зовсім вистарчає, — похилив голову посол, — найсвятіший папа шле своє архипастирське благословенство і дарує силою, яку він має від неба, всі гріхи тому, хто піде війною на ворогів Христа. Його еміненція нунцій доручить вашому мавстатові папську булю.

— З покорою цілую стопи його найсвятішости, — склав побожно руки король і похилив голову.

— Та й час тепер найвигідніший, — казав далі підлесливим голосом Тієпольо, — сили турків розкинені. Один відважний удар і піднесені роги місяця будуть збиті. Перед мечем короля-героя і міцні держави схилилися, а орда буде розкинена, як листя в бурхливу осінь, і Крим з усіма своїми багатствами та розкошами ляже коло ніг переможця... Тоді здійсниться віковичне змагання Річи Посполитої розвернутися від моря до моря. Тільки тоді стане вона непоборною державою.

— І розгорнемося, — гукнув захоплено Володислав, — коли тільки Господь не відверне десниці своїй... Завтра, — додав він після невеликої мовчанки, — ми про все перебалакаємо докладніше... Я чекаю ясного пана до себе на обід та на келих нашого доброго старого меду...

Коли Тієпольо пішов, король утомлений сів у крісло, закритив рукою очі і довго тяжко дихав.

Осолінський дивився на нього з тривогою та з глибоким співчуттям:

— Ех, горе, — думав він, — куди ділися твої сили, мій самітний у своїх шляхотних поривах королю? Підтяла їх непосильна боротьба з себелюбними звірюками, підгризли розчарування та образи! І ось тепер, коли колесо фортуни прихильно повернулося до нас, коли власне потрібна твоя сила та енергія, тебе валить з ніг навіть радість!

— Утомився я, — зітхнув глибоко король, ніби відповідаючи Осолінському на його думки, — усяке хвилювання, навіть радісне, відбирає мені сили...

— Шануй їх, ясний королю, — сказав зворушеним голосом канцлер, — в них уся надія, весь ратунок країни, яку ти палко любиш... Я знаю лікарів...

— Ех, що в них! „Що докторове, як сьмерць на glove?...“ Та я шануватимусь, а також уся ця метушня та будуча діяльність підіймуть мої життєві сили... Та на сьогодні, гадаю, досить... Дай Боже, щоб такі щасливі дні бували частіше!

— Ще треба прийняти одних... — почав поволі канцлер.

Король зморщився.

— Адже приїхала козацька старшина... — таємничо казав далі канцлер. — Барабаш та Хмельницький, про яких я сповістив твою королівську мосць... Це справа хвилини: загірті їх ласкавим словом, доручити клейноди... А про справи я вже буду говорити з ними окремо.

— Га! — підвівся король і потер рукою попереk, — клич їх; я люблю цих завзятців, а особливо старого знайшого, сотника.

— Ось підписані твоєю власною рукою привілеї, — подав Осолінський пакет, — я приклав до них малу печатку, не бажаючи викликати підозрінь у Радзівилів.

Король мовчки засміявся і сумно похитав головою.

Боковими дверима ввійшли Барабаш та Хмельницький і мовчки похилили свої голови.

— Я радий вас бачити, друзі мої, — підійшов до них з приязною усмішкою король, — я маю велике довіря до вашої хоробрости, відданости та чести... і переконаний, що ви його оправдаєте. А на доказ нашої монаршої ласки ми даємо тобі, Барабаше, полковничу гідність, — подав він йому пірнач, а тебе, Хмельницький, знову жалуємо давнішим урядом, — і дав йому каламар до привішування на грудях.

— Хай хоронить Господь нашого найяснішого короля, нашого коханого батька! — захоплено гукнув Богдан, бо Барабаш, змішаний несподіваною радістю, щось незрозуміло мимрив, — і хай пошле нам бути гідними його державної ласки...

— Не сумніваюся, — оживився знову король, — вірю, мій хоробрий лицарю! Чи пам'ятаєш, під Смоленськом ми билися разом... Опинилися, запалившись відвагою, поперед усіх і опинилися в самому пеклі... Перуни греміли навкруги... Смерть бушувала... А ти з усмішкою рубався та боронив мене своїми грудьми... Гей, добрі були часи! Чи пам'ятаєш?

— Та я вибив би з цього черепка мозок, — доторкнувся до голови енергійно Хмельницький, — якби він забув ці найщасливіші для мене дні! Та ось ще свідок — ця найдорожча для мене шабля, ця святиня, яку дарувала мені ваша королівська милість, — тут Богдан витягнув шаблю і поцілував її клинок.

— Так, так! Пригадую, — хвилювався споминами король, — може бути, ще доведе Пан Біг... Передайте також козакам мій привіт та ці привілеї, — передав він Барабашеві пергамент. — Його мосць канцлер дасть вам інструкції... Я маю надію, що знайду в моїх зав'язках



надмір відваги та відданости, і коли я покличу їх, вони злетяться орлами.

— Умеремо за короля! — гукнув Барабаш.

— Вірними рабами будемо! — додав Богдан. — Наше життя і життя наших жінок і дітей, і все наше добро коло ніг твоєї величності! Скажи слово, і всі ляжемо трупом... І нема вищої радости, як умерти за такого, Богом нам даного, батька!

— Спасибі, товаришу! — простягнув король руку, і в його очах спинилася сльоза. Богдан нахилився до простягнутої руки і з пошаною поцілував її.

З-під тонких пальців Марильки поволі вимальовувалися на зеленому оксаміті золоті квіти. Часом вона схилялася замислено над пальцями, часом пилюно дивилася в глибину кімнати, і тоді голка з золотою ниткою застигала непорушно в її білій та тонкій руці. Нудна праця посувалася поволі, а схвильовані думки кружляли в гарній головці з нестримною швидкістю. Знову він, так несподівано! Правда, вона посилала до нього лист, та ніколи не сподівалася, щоб це сповнилося так швидко. Може бути, справи покликали його до Варшави, а може... у Марильки на хвилину завмерло серце. Раз він уже з'явився на її шляху, раз вирвав її з небезпеки. І от він знову перед нею вдруге! Ах, чи не є це божою вказівкою? Чи не послано його і цього другого разу вивести її на своїх плечах з цієї гидкої п'їтьми?

Марилька відкинула з досадою голову і сперлася на деревляну, оббиту шкірою спинку крісла. Довгі соболині вії на пів прикрили її сині очі, на ніжних щоках з'явилися яскраві румянці і розлилися аж до маленьких вушок, а шовкова золота коса спустилася до самої землі.

„Так, з п'їтьми, з гидкої, ненависної, набридлої п'їтьми“, — шепотіла вона тихо, на пів отворивши свої невеликі, та різко зарисовані уста.

Ось уже чотири роки, як вона тут, у цьому розкішному домі, та чи легше їй від цього? Ні, ні! Правда, вона не знає біди, вона не має особливого пониження, Уршуля та пані канцлерова навіть дарують їй свої зайві річі, — тут Марилька призириливо всміхнулася, — та хіба це життя для неї. Її струнка постать гордо випросталася, і в широко отворених синіх очах блиснув холодний бундючний огник. А з початку, коли її взяли і мали надію повернути від Чарнецького всі її мастки, з нею поведилися не так. Нею всі тішилися та на неї зглядалися, слухали її оповідання та показували її вельможним панам, а коли з Чарнецьким справа не повелася, а особливо, коли вона стала дорослою панною, а Уршуля на відданню, як зручно по маґнатськи відсунули вони її в тінь і показали, що їй місце, як бідної приймачки, тут, коло цих пяльців або в покоях Уршулі, доглядати за пишними убраннями панни або потішати її, коли на панну прийде примхуватий сум. Ах, ця Уршуля!

Марилька закусила уста і стиснула свої соболіні брови; її тонкі виточені ніздрі гнівно здригнулися, а в синіх очах знову блиснув холодний і лихий вогник. Усі її муки, усі пониження через неї! „Бліда, худа, зі своїми вибалушеними, без жадного кольору очима, з волоссям рівним та жовтим, а також з довгим обличчям! — вичислювала вона зі злобою всі прикмети доньки коронного канцлера, — зі своєю маленькою головкою та постійними думками про те, що можна, а чого не можна, та про що говорив пан пробощ“. І ця мертва, бездушна лялька відсуває її, заступає їй дорогу до життя, до світла, до краси!

Марилька люто відштовхнула від себе пяльці і випросталася.

— Так, власне вона! З того часу, як ця краля стала на відданню і почала полювати на женихів, „приймачку“

почали тримати ще гостріше; їм страшно випускати її у світ поруч з Уршулею... Уршуля має невелике віно, і вона мусить спіймати собі чоловіка своєю красою, — аж пирснула Марилька, — та канцлеровою печаткою... От і ловлять дурня!

— А вжеж, розуміється, ніщо інше, як ця печатка притягає до себе довгоногоу чаплю, цього Самуїла Каліновського... Його батько мріє стати за допомогою тестя коронним гетьманом... Ну, і хай собі! Чапля чаплі пара! А мені за що ці вічні будні?

Марилька перейшла через світлицю.

— Ох, це сіре, нудне життя! Йй... йй, Марильці, яка родилася для розкошів, для краси! Та краще-б відпустили її на волю. Вона потрафила би сама знайти собі дорогу, при красі своїй вона не побоялась би піти в дорогу навіть з порожніми руками! Та отже ні, ні! Вони тримають її, вони не випускають її нікуди далі цих нудних покоїв. Їм мабуть жаль розлучитися з думкою про її спадщину, тримають її на всякий випадок.

— І пощо вратував її Богдан з турецької галери? Дісталася-б вона в гарем до султана, жила-б серед пестощів та розкошів, мала-б чудові прикраси й убрання! Тисячі рабів були-б до її послуг... Одного руху її білої руки вистарчило би, щоб ошчасливлювати покірних і карати ворогів! Ах, — аж задихнулася вона від горячого припливу крові. — Голова крутиться при думці про ті розкоші, славу та шану, які були-б коло моїх ніг!...

Марилька глибоко зітхнула. Її груди здіймалися високо, на щоках палали горячкові румянці, і маленькі прозорі вухка палали ніби в огні. Вона знову перейшла по кімнаті і спинилася коло великого венеційського люстра, яке висіло на темній, оббитій килимами стіні. В глибокому шклі відбилася перед нею струнка молода красуня.

Пухнасте золоте волосся кучерявилось навколо її чола, ніби якесь сяйво; сині очі дивилися сміливо й певно; з півтвореного рожевого ротика виглядали зуби, рівні й білі, як перли. Шовковий кунтуш лягав здовж її стрункої постаті гарними складками, тісно охоплюючи тонкий стан та високі, пишні груди.

Кілька хвилин Марилька стояла перед люстром мовчки, не відриваючи від своєї відбитки гордого самозадоволеного погляду. Та раптом зморшка між її бровами зникла, погляд синіх очей став м'яким та ніжнішим, і чудова, огненна усмішка освітлила все лице молодій красуні. „Ні, — прошепотіла вона тихо, — куди їм усім до мене!“ — Останні сліди незадоволення злетіли з її білого чола, в очах заграв кокетливий вогник, і все її личко набрало в цій хвилині невимовної приваби.

— Чи знайдеться в усьому королівстві хоч один лицар, який устояв би перед тою усмішкою? — Марилька моргнула лукаво бровою і всміхнулася до своєї відбитки. — О ні! Ніхто! Одначе, — спинилася вона і насупила свої соболіні брови, з-під яких блиснули лихим вогником її потемнілі, як сафір, очі, — і ця краса потребує оправи. А без оправи, — всміхнулася вона отруйною усмішкою, — це позліткове, зношене лицарство не зверне й уваги. О, бездушні тварини, — тупнула вона ногою, — я відчула на собі ваше образливе відношення, вашу надуту чванькуватість, вашу мізерію! Як я вас зневажаю! Якби я хотіла мати тепер силу та владу, принизити вас і наступити на вас своїм червиком! Так, всі вони продажні, всі нікчемні, всі!

А Богдан?

Марилька відкинула головку і з заплученими очима постаралася викликати в своїй уяві поставний та величній образ козака.

Високий, дужий, з гордою панською постаттю та

палкою душею!... На нього не страшно було-б спертися! Правда, він з козаків. Та що з того? Гетьман, справжній гетьман! Орлиний ніс, вуса чорні, а очі? О, вона пам'ятає, яким теплим вогнем запалювалися вони, коли він дивився з захопленням на неї! Серце завмирало, розум затуманювався від того палкого погляду, який пробивав її серце гострою стрілкою наскрізь. А як підіймав він її на своїх дужих руках, ніби легке перце...

Думки Марильки урвалися, і вона вся застигла в якомусь солодкому, невизражному спомині.

Та раптом її головка зробила різкий рух, ніби бажаючи струснути з себе солодкий туман, який обвіяв її.

— Адже так було давніше, а як гляне він на неї тепер?

Сині очі Марильки знову відкрилися і глянули з усмішкою в люстро.

Правда, справи покликали його до Варшави... Та чого вони зішлись якраз з її листом? А чого він так спалахнув, так змінився на лиці, коли почув її голос за дверима. Адже вона скрикнула тоді вмисне і не відривала від щілини очей. А чого він весь змішався, він, такий певний та дужий, коли вона кинулася до нього на шию? Чого він притис її так палко, занадто палко для батька, — лукаво всміхнулася Марилька, — так що вона ледви вирвалася з його рук? Обличчя Марильки знову освітила самопевна усмішка.

„Так, він міг би і вмів би кохати. Та й тут... Ох, якаж гірка моя доля! Між нами — непоборний мур! У нього жінка... родина. Та що тут міркувати! Треба довіритися Пресвятій Діві, яка посилає його їй на допомогу та користати з випадку, щоб вихопитися з цієї темряви!“

Всеж вона йому дорога... Він має чутливе серце, та й будучність ще нікому невідома, а під козацьким

широким та могутнім крилом їй буде свобідніше та веселіше жити! Нераз чула вона серед магнатів його прізвище. Сам канцлер кілька разів згадував про нього, — казав, що на нього чекає висока доля... Сам король цікавиться ним. Га! — та що там надумуватися! Гірше, як тут, не буде! Тільки-б побачитися з ним, упрохати, щоб вирвав мене звідси. О! — глянула вона з гордою усмішкою в люстро, — татко Богдан не відмовиться бути моїм опікуном!“

Двері тихенько рипнули, і до кімнати ввійшла молоденька служниця з гарненьким личком лукавого котеняти.

Зробивши кілька кроків, вона спинилася перед Марилькою і... ніби завмерла в німому захопленню.

— Ой, панно, яка пишна, горда краля! — скрикнула вона, сплескуючи руками, — якби я мала хоч положину вашої краси, я-б не була служницею, а пишною панною!

— А от бачиш, Зосю, — зітхнула Марилька, — ніхто й не бачить моєї краси, так і завяну я в цих нудних мурах...

— Ні, дехто її помітив, — посміхнулася лукаво Зося і наблизилася до Марильки.

— Хто? Хто?...

— Той гарний козацький пан, який був у ясного князя, пана канцлера.

— Ну, і щож? — запиталася її нетерпеливо Марилька.

— Здибав мене коло воріт і розпитував про панну.

— Ой, Зосю, ластівко моя! — скрикнула жваво Марилька, охоплюючи її ший руками. — Та якби тільки сталося те, про що я мрію, я взяла би тебе з собою, почали-б ми жити не як приймачки, а як вельможні пані!... Ну, і щож?... Що ти сказала йому?

— Казала, що панна нудиться, сумує, нікого не хоче бачити.

— Зосою! Розумниця ти моя! — схопила Марилька її знову за шию руками. — Ну і щож?... Що він на це?...

— Дав мені червінця... і звелів передати панні уклін.

— Ой! Радосте моя! Щастя моє! — спалахнула вся Марилька і зашепотіла палким шепотом, оглядаючися що хвилини на двері: — Якби мені тільки побачитися з ним хоч на одну годинку... Тільки, щоб ніхто не знав про це крім тебе! Ти не знаєш, Зосою, який це важний пан! А якби я могла побачитися з ним, він узяв би мене з собою, а я ублагала би панну канцлерівну взяти з собою і тебе... Там у нього ми почали-б жити, як вельможні панни, — золото в нього сиплеться з рук, як дощ з неба... Тільки-б мені пощастило побачитися з ним!

Лукаве личко служниці набрало поважного виразу. Їй самій уже набридло жити в поважному та скупому домі пана коронного канцлера, де ніхто не бачив веселощів, і де бенкети бували рідко.

А тут у щедрої і незарозумілої Марильки, та ще у такого вельможного пана, який дарує за два слова червінця, їй чулося і вільне життя, і чимала здобич, і тому вона відповіла, роздумуючи:

— Воно було би добре побачитися... Пан не устоїть проти краси панянки... Тільки де і як?

— А ти, любя моя, подумай... Ти все можеш зробити, — знову обняла її Марилька, зняла зі своєї шиї намисто і начепила на шию Зосі.

— Це намисто тобі... Ні, ні, не відмовляйся... Тобі, тобі! А яка ти в ньому лялечка, подивися до люстра, Юзек збожеволіє, як побачить тебе! Та що я бідна, не можу тепер нічого більше дати тобі, а коли ти мені це зробиш, вельможний пан озолотить тебе!

— Ось що, — почала боязким шепотом Зося, оглядаючися на двері, — сьогодні ввечері вельможне панство буде на бенкеті у короля. Якби пан прийшов увечері сюди, у замчище через браму, ніби на домагання князя, я дала-б йому до рук ключ від таємної фіртки, яка веде до старої каплиці.

— Чудово, чудово, Зося, — скричала Марилька, — тількиж як переказати це йому?

— Так, як? — повторила в свою чергу також Зося.

Якийсь час обидві дівчини напружено мовчали, та раптом Марилька скрикнула радісним голосом:

— Пригадала, пригадала, Зося, — сьогодні він буде на авдієнції у короля, пан канцлер теж іде туди з ним. Якби ти, Зося, могла поговорити з Юзком коло брами, поки пан лицар буде виходити з палати?

— Я з Юзком, — випняла примхувато уста Зося, — у сварці, про що з ним говорити?... Він такий нудний, заздрісний.

— А ти помирися, він відразу розтане, тоді ти зможеш побачити пана і шепнути йому про все.

— Та вже хіба тільки для панни, — всміхнулася лукаво Зося.

— Ой, Зося! Так зробиш, зробиш, моя лялечко? І коли мені тільки пощастить вирватися, даю тобі моє слово гонору... Я возьму тебе з собою!

Ще кілька хвилин лукаве личко служниці лишалося в нерішучому замішанню. Очевидно, вона боялася ризиковного підприємства, та нарешті привабливий вигляд користи переміг, і Зося, струснувши головкою, шепнула рішучо:

— Я постараюся, і коли Пресвята Діва допоможе, козацький пан буде сьогодні коло ніг панни.

День тягся для Марильки незимовно довго. Їй здавалося, що панна Уршуля віколи не скінчить збиратися



та прибиратися. Їй все сьогодні якось не велося. І коси не уклалися навколо голови, і сукня висіла на худій та плоскій постаті, ніби шматка на палиці, а головне, бачучи поруч себе у люстрі гарненьке личко Марильки, бліда, вицвіла Уршуля ще більше дратувалася. Та нарешті все було готове, і вельможне панство рушило на пишний бенкет до короля.

Замкнувшись у своїй світличці, Марилька взялася нарешті до своєї туалети.

Розпустивши свої пишні золоті коси, вона наперфумувала їх дорогими східними перфумами, згорнула вузлом і злегка пришпилила їх золотою шпилькою. Потім накинула прозору турецьку тканину, глянула до люстра і лишилася задоволеною з себе.

Хвилювання надало їй ще якоїсь особливої краси: її щоки поблідли, а розширені зіниці робили очі глибокими та блискучими, майже чорними.

Годинник глухо продзвонив на башті королівського замку. Марилька закрила поспішно лице прозорою фанзою та нечутно вийшла з кімнати у коридор.

У темному звороті коридору чиясь маленька ручка дала їй великий ключ, і голос Зосі шепнув на ухо: „Хай панна йде сміливо, ні Юзка, ні сторожі не буде коло входу... Тільки не дуже довго будьте, а то мені обридне балакати з ним у вартівні аж до півнів... Панові я так улаштувала, що він зможе пройти. Тільки, на Бога, вертайте швидше, а то, коли панство довідається“...

Та Марилька вже не чула останніх слів. Стиснувши в похолоднілій руці великий ключ, вона поспішно рушила далі, ніби нечутна тінь.

При вході сторожі не було, і вона без перешкоди ввійшла до королівського саду.

Частина його, яка була коло будинку, де жив пан канцлер, була зовсім дика та занедбана.

Марилька йшла легко і швидко до самого кінця саду, де внизу коло замкового муру у заростах кущів бозу стояла маленька забута капличка.

Ніч була тиха, зоряна, тепла.

Усе було спокійне в переповненому пахощами повітрі, місто спало в темряві. Тільки з замкових мурів чути було протягле та глухе: „Вар-туй!... Вар-туй!“, та здалека від королівського замку доходили часом хвилі веселої музики. Стоячи на певному підвищенню, він видавався тепер Марильці якимось чарівним замком. Він весь палав вогнями, і від цього гостроверхі його башти здавалися ще темнішими.

Марилька кинула в його бік повний зненависти та заздрости погляд, стиснула міцно свої гарненькі уста і швидко рушила наперед.

У глибині саду, коло самого замкового муру, вона помітила маленьку капличку. Серце її забилося, коли встромила великий ключ у замок; вона ледве змогла повернути ключ, штовхнула міцно двері й опинилася в каплиці.

Два великі образи на весь зріст людини підіймалися просто проти дверей. Коло Розпяття горіла велика червона лямпада і освітлювала всю каплицю таємничою та ніжною півпільмою. В глибині її стояв чорний, покритий оксамітом аналой. Велика під'ємна плита з залізним перстеном творила підлогу.

В домі існувало про цю каплицю якесь таємниче, романтичне оповідання. Та Марилька тепер не думала про нього.

— Прийде, чи не прийде? — Ось що хвилювало її і змушувало колотитися трівожно її небоязке серце. Зося казала, що він прийде через тайну фіртку, а що, як його помітили вартові, а що, як його що небудь затримало, а що, як він не схоче прийти? Це останнє припу-

щення обурювало всю душу Марильки. — Ні, ні, — шепотіла вона, — він не забув своєї Марильки, він прийде до мене, як прилетів на мій лист.

Так минуло пів години в тиші та мовчанці, яку переривав тільки часом веселий вибух скрипок, що доходив слабим відгомоном з королівського замку до цієї самотньої тиші.

Богдана не було.

Крізь високі, стрільчасті вікна каплички дивилося зоряне небо, а крізь на пів відчинені двері ляглося запашне літнє повітря. Чарівний замок сияв здалека усіма своїми блискучими вогнями...

Слух Марильки до тої міри напружився, що їй здавалося, ніби вона чує тріщання найдавшої галузки, яка паде в саді. О Боже, Боже... Невже не прийде? Невже забув? — шепотіла вона, стаючи навколішки перед темним Розпяттям, — в ньому весь мій ратунок; тільки він один може вирвати мене звідси!

Та темне Розпяття, здавалося, з холодною суворістю дивилося на молоду красуню, яка приносила такі марні молитви коло його ніг.

Раптом до Марильки виразно долетів шелест розсуваних галузок. Так, так... Ще й ще... Кроки! Кроки!

Ледве не скрикнула Марилька, чуючи, як її серце на хвилину спинилося, а потому почало знову битися горячо та поспішно з нестримною швидкістю.

Одним рухом руки вона скинула з плечей своє біле покривало, склала руки на аналою і спустила на них свою золотаву головку.

Кроки наближалися. Тепер вона могла вже виразно чути їх. Ось хтось спинився в дверях.

— Любується, любується.. — блиснуло в голові Марильки, і вона вся застигла в постаті ангела, який молитися.

А в дверях вже дійсно стояла висока та поставна постать Богдана.

Заступивши собою все світло, яке доходило крізь двері, він здавався якимось могутнім, темним обрисом, і тільки дорогоцінна зброя, парча та каміння тьмяно блискали на ньому при слабому світлі лямпади.

Перед ним у глибині каплички стояла навколішках Марилька, похиливши на аналой свою втомлену головку. В усій її поставі було стільки зворушуючої простоти та суму, що Богдан почув знову приплив незвичайної ніжності до цієї слабої, самотньої істоти.

— Голубко моя, чекала на мене!... Забулася... Або заснула в молитві... Не чув, що я вже тут, — блиснуло в нього в голові. Раптом він почув тихий стогін Марильки, який вирвався з глибоким болем з її грудей.

— Марилько! — скрикнув Богдан і кинувся наперед. В одній хвилині зірвалася Марилька з місця.

З початку її обличчя було ніби перелякане, а потім все спалахнуло широко дитячою радістю, і з придушеним окликом: — Тату! — вона кинулася до Богдана.

Не встиг Богдан опам'ятатися, як дві гнучкі, на пів голі руки міцно обкрутилися навколо його шиї, і щось ніжне, молоде, запашне притулилося до його грудей.

— Дитинко моя, зірньо моя, рибко моя, — шепотів він уривано, водячи ласкаво рукою по її плечах та спині, — та подивися-ж на мене, чи ти не хочеш навіть бачити свого татуса?

Та Марилька нічого не відповідала, а тільки ще міцніше притулилася до Богдана, і раптом він почув, як усе її струнке тіло почало нервово здригатися в нього на грудях.

— Марилько, Марисю, ти плачеш? — скрикнув він, відриваючи її від себе і стараючися заглянути їй в лице;

та Марилька поспішно закрила його вуалькою, сіла на лаву і прошепотіла тихо:

— Ні, я не плачу, не плачу, я така дурна, я так зрадїла татусеві, — додала вона зовсім тихо, всміхаючися винувато з-під легкого серпанку.

— Рада, рада? То ти не забула свого тата? Сумувала?

— Ах, чого питатися, — похилила сумно головку Марилька, — адже татові це все одно: чотири роки я не одержувала від тата жадної вістки, чотири роки стрічала день божий сльозами, а ніч — обдуреною гіркою надією.

— Дитинко моя! — стиснув її тонку та ніжну руку Богдан, — невже я міг тебе забути? Адже я писав до тебе не раз і окремо, і в листах до Осолінського.

Марилька злегка почервонїла.

— Нічого, нічого не одержувала, — сказала вона поспішно, закриваючи лице руками і покрутила головою, — раз тільки передав мені князь від пана сухий поклін.

— Не розумію, чому це й як, — розвів руками Богдан, — а я сам був ображений твоєю байдужістю, твоєю мовчанкою. Думки були, що послана мені Богом донька, опинившись в магнатській родині, опяніла від розкоші та втіх, і відразу викинула з головки якогось козака.

— Ах, тату, тату! Як тобі не гріх так про мене думати? — сплеснула руками Марилька. — Мені тільки й радости було, щоб бути разом з татом, жити з ним, ділити разом і радість і горе. Адже мені всі померли, я сирота на білому світі, а мене тато вирвав від смерті і кинув на чужі, холодні руки.

— Кинув? Я гадав, що тобі тут буде краще, ніж зі мною... Що пан канцлер видере від Чарнецького твої маєтки...

— Може панові татові маєтки — найвище щастя в світі, а для Марильки... — Марилька спинилася, її уста затремтіли, і вона скінчила зі сльозами, — якби її любив хоч хто небудь на землі...

— Бідненька, бідненька моя, — вимовив з почуттям Богдан, — то тобі эле живеться в пана канцлера?

— О тату, тату!—скрикнула з гіркістю Марилька,— краще мені булоб у турецькій неволі ніж тут!

Марилька почала оповідати Богданові про те, як вона мучилася, скільки вона витерпіла за ці чотири роки, як вона благала Бога, щоб він забрав її, самітну, забуту, до себе. Голос її розлягався сумно й тихо, коли вона говорила про свої довгі муки, або незвичайно ніжно, коли вона згадувала про те, як у довгі безсонні ночі вона думала про свого любого тата Богдана та про ті короткі щасливі дні, які вона перебула разом з ним. Її очі то вибухали вогнем, то знову дивилися на нього сумно та журливо. Вона присунулася до нього так близько, що її горяче уривчасте дихання обливало все його лице... І від цієї близькості чудової молодої істоти, і від цієї ніжної півпіїтми, яка була в каплиці, і від співучих відгомонів музики, які долітали тихою хвилию, — Богдан почував, як кров припливала до його серця, до висків, як туманилася свідомість, як все виходило з його памяти, крім цієї чудової істоти, яка довірливо тулилася до нього. Нинішня авдієнція в короля надала йому ще більше сили та відваги; гордість та певність сповняли його серце... Бажання життя зі здвоєною силою прокидалося в ньому. І до всього — Марилька... Марилька, яка з'являлася йому лише у сні, лише в мріях, як привид... тут... близько, поруч з ним... шепоче йому ніжні слова... хилить свою запашну головку до нього, на плече. Все це опянювало Богдана і викликало густий румянець

на його гарнім, гордім обличчю. Від погляду Марильки не укрилося хвилювання козака.

— Ах, тату мій, тату мій! — сказала вона ще лагідніше, ще ніжніше, — усі вони на мене... І все через панну Уршулю... Кажуть, що мене не можна випускати разом з нею, бо все панство задивлюється на мою вроду... Ах, нащо мені ця врода, і любоватися нею нема кому, і одно горе мені від неї! Ой, тату, тату, як обридло мені усе це чванькувате панство, усі вельможі, усі бенкети! Нічого-б я більше не хотіла, як жити в маленькій хатинці, серед вишневого садочку, на далекому хутірці... Замучилася я тут, геть засумувала... Це вельможне панство, тату, не має ні серця, ні душі.

— Радосте моя, горличко! А я гадав про тебе зовсім інше! — гукнув палко Богдан.

— Щож? Тато мене не знає, а тут, ох, як тяжко, як невимовно тяжко, — зітхнула Марилька і кинула руки на коліна. — Я хотіла просити тата вирвати мене звідси, узяти до себе, коли... Ні, не буде вже мені щастя, краще померти!

— Зіронько моя! Господь з тобою, такі думки! — притулив її головку Богдан до своїх широких грудей і поцілував золоті пасма, — та коли моїй дитинонці не нудно їхати до нас на тихі хутори, так це щастя для мене, велике щастя!...

А Марилька казала далі ще лагідніше, тулячися до його грудей головою, ніби шукала в нього підпори та оборони:

— Кожна пташка має свого оборонця, кожна квітка росте на своїй стеблині, тільки я одна не маю ні волі, ні долі, сохну та вяну в цих мурах. Ох, пощо ратував мене тато з турецької галери? Мені було би краще померти тоді відразу з думкою про нього... Тільки мені все

одно не довго жити, як що я тут далі лишуся, — я руки наложу на себе!

— Ти більше тут не лишишся, — перебив її Богдан, — я возьму тебе з собою, я попрошу пана канцлера, короля попрошу, вони мені тепер не відмовлять, — в голосі Богдана чулася певність та гордість. — Не будеш ти більше знати ні сліз, ні горя, як рідну дитину візьму я тебе. Тільки як здасться тобі після вельможно-панських покоїв мій простий козацький дім?

— Раєм! — скрикнула захоплено Марилька, а потому раптом додала сумно. — Тільки щож це я, а як ще вельможна пані прийме мене, може і не схоче? Я, дурненька, тільки про себе й думала, а в родині головне пані господиня.

— Ти про жінку, Марилько? Квітонько, — почав змішано і якомсь незручно Богдан, — вона була-б рада, вона полюбила-б тебе, якби була жива...

— Пані вмерла? — скрикнула Марилька, ледве стримуючи свою радість, та схаменулася і постаралася надати обличчю та голосові вираз страшного горя.

— Ще не вмерла, — сумно похилив голову Богдан, — та вже зовсім, як небіжка. Вона десять літ не вставала з ліжка, а тепер я навіть не знаю, чи застану її. Мучениця вона, весь час молилася Богові, щоби скорше забрав її до себе. Ми всі вже звикли до цього горя і не важимося нарікати на Бога.

— Ах, бідний, бідний тато! — заломила руки Марилька, мені тепер ще більше... Та щож я можу, бідна?... Ох, якби я бажала потішити пана, допомогти нещасливій пані! — скрикнула вона, і в її голосі почувалася щирість, викликана такою несподіваною для неї радістю.

— Янголе небесний! — притис її до серця Богдан, — тож лети до нас, як утіха, а ми прийемо тебе щирим серцем.



Настала мовчанка. Марилька, ніби потрясена горем, сиділа сумно, похиливши головку. Богдан мовчки любувався нею.

— Відкрий же свої ясні оченята, дай мені подивитися на тебе, — звернувся він нарешті до неї ласкаво.

Марилька мовчала, спустивши очі. Довгі вії кидали навколо них темну тінь; здавалося, кілька хвилин вона ще не наважувалася піднести на Богдана очей. Та раптом довгі вії її тихо здригнулися, поволі піднеслися, і Богдана обляло ціле море синього теплого проміння.

— Ах, яка ти стала, Марилько! — мимоволі відхилився він, не відриваючи від неї захоплених очей.

— Яка-ж? — всміхнулася Марилька по діточому, кладучи свої руки поверх Богданових рук.

— Пишна, гарна, королева! — занадто палко вихопилося у Богдана.

Марилька почула, як її серце забилося швидше та міцніше, а на душі стало ясно та спокійно.

— Татові до вподоби, і Марилька тішиться, — сказала вона жартовливим дитячим голосом. В її очах завітнися лукавий, кокетливий вогник, кутики уст затремтіли, і все лице раптом освітилося чаруючою усмішкою. Марилька змінилася. В одній хвилині сум та задума злетіли з її чудового личка: перед Богданом сиділа молода, чудова кокетка, яка відчувала і була свідомо сили своєї краси...

— Зірньоно ясна! — прошепотів Богдан, стискаючи її руки у своїх. — Скажи-ж мені ще раз, чи сумувала ти за татом, чи згадувала його хоч коли?

Марилька похилила голову, кинула на Богдана лукавим поглядом з-під брів і поволі з притиском вимовила:

— А тато як гадає?

І від цього лукавого погляду, і від її дзвінкого ди-

тячого голосочку Богданові раптом стало так легко й весело, ніби йому з плечей спало двадцять літ.

— Не знаю, — всміхнувся він до неї також по молоденьки, — хто може заручити за дівочу головку?

— А я-ж татові вже раз сказала.

— Мало, мало, моя ластівко!

— Ну, так ось, — скрикнула Марилька, обхоплюючи його шию руками, — сумувала, сумувала, сумувала, таточку мій, любий, коханий, тільки про тебе й думала, тільки на тебе чекала!...

## XXIX.

Вже добру годину сидить Богдан у кабінеті великого коронного канцлера та розмовляє з ним. Осолінський широкомовно, хоч і обережно, малює Хмельницькому будучі пляни війни, розпитує про можливі шляхи, якими могли би піти татари, радиться про укріплення деяких фортець, а головно вивідує штучними затемненнями мови, несподіваними звертаннями, зручними зіставленнями про настрій серед козацтва, а особливо серед шляхти. Осолінському видимо хочеться між іншим довідатися непомітно також про себе, чи не підозріває його шляхетство в інтригах, і чи не задумує чим небудь шкодити.

Богдан слухає рівну гарну мову Осолінського, та відповідає йому машинально, бо думки його не тут: вони блукають по невідомих йому покоях вельможі і шукають дорогого образу.

А Осолінський веде мову про те, з якими обережностями треба приступати до їх великої справи; він радить навіть не проголошувати козакам привілеїв до часу затвердження їх будучим соймом, бо чутка про них може наполохати шляхетство і пошкодити в справах узброєння, збирання війська та війни.

— А опісля, коли ці справи будуть затверджені, —

постукав він пальцями по столі, — тоді не лише оголошуйте козакам ці привілеї, а кажіть сміливо, що при вірній їх службі своєму королеві вони одержать ще далеко більші...

— О, ясний княже, — зауважив Богдан, — з нами ви зможете здушити всіх і витворити одну владу, яка зможе піднести і правду, і силу, і славу... Та от, що до привілеїв, то воно тяжко ховати від покривджених таку ласку та радість, але коли це потрібне для публичного добра... — спинився він, — так, коли це конче потрібне, то всеж треба повідомити хоч вірніших зі старшини; вони не зрадять тайни, а підбадьоряться і підбадьорять інших.

— Так, може, — сказав непевно Осолінський. — Та в кожному разі... сойм буде через три, чотири місяці... А до того тут обопільні інтереси... Хоч все таки укрите діло — половина перемоги... Доведеться багато зробити... Треба зусиль та твердості, пильного ока, — казав він ніби сам до себе, щулячи очі.

А Богдан у цьому часі думав, чи пустить до нього в родину Осолінський Марильку, чи задержить її як доказ злочину Чарнецького, для нових спроб повернути забрану ним спадщину. Але Марилька казала, що він кинув цю думку, бо показалося, що він не має сили тягатися з Чарнецьким... — Ну, то й добре, — це моє щастя... В мене схована записка її батька про скарб, може бути, коли небудь і знайдемо... Та що все це перед Марилькою? Вона сама дорожча від усіх скарбів на світі: як розцвіла, яка невидана краса!... Казала, що сумувала за мною. А що, як не пустить, і знову доведеться розлучитися, і розлучитися, може бути, на віки?...

— Так, — сказав рішучо Осолінський, ударивши рукою по столі, — треба буде мені самому поїхати до імператорів, переговорити також з Мазаріні, та й Швецію як небудь заспокоїти. Знаєш що, пане писарю генераль-

ний, чи не поїдемо ми разом у чужі краї? Адже ти там бував і зможеш мені допомогти.

Ці слова канцлера вразили Богдана, бо відразу кляли кінець його надіям забрати звідси Марильку. А що станеться тут з нею без нього. З початку він навіть не знав, що відповісти.

— Вибач, ясний князю, — запанував нарешті Богдан над собою, — я такий зворушений цєю підхлібною для мене пропозицією, що не знаю, як дякувати... Їхати з княжою милістю... Бути корисним... Та від такої чести голова закрутиться...

— Спасибі, пане писарю, — оживився і повеселів Осолінський, — то я буду мати доброго товариша в дорозі... Значить, ми так і зробимо.

— Тільки от, кому-б доручити догляд над козаками на Україні, — замислено сказав Богдан, — час тепер небезпечний... Щоб перед соймом не втяли якої штуки?

— Невже з ними не дасть ради Барабаш?

— Куди йому, княже! Він у загальних військових справах добрий і порох нюхав не раз... Та з паливодами він не знається... А власне вони перші можуть зробити який „жарт“...

— Досадно, — сказав Осолінський і почав ходити по кабінеті, — а може пан знає кого, хто мав би там вплив.

— Та я знаю багато і розумних голів і хоробрих лицарів, — усміхнувся Богдан, — та всі вони дуже зав'язані, саме ті паливоди, що в саме пекло полізуть і чорта за хвіст витягнуть... Та щоб вони спокійно сіли, як баби до веретена, то навряд!... Мене досі якось слухали... Та як тільки я виїхав, дійшла до мене по дорозі чутка, ніби хтось задумує новий бунт.

— Ой, ой! — навіть закрив вуха канцлер, — та цеж підіймається ціла буря!

— Знаю, ясний княже, — тому все це мене так і трі-

вожить... Правда, воно не без того, що могли прибрехати, — заспокоїв трохи Хмельницький, — та всеж таки якась пакість є...

— Тоді, пане, тобі ніяк не можна їхати зі мною... Ти мусиш бути там і докласти всіх заходів, щоб повздержати їх від непорядків: це особливо важне перед соймом... Боже, як важне! — захвилювався канцлер. — Коли буде хоч яка небудь нагода від них до обурення, підозріння впаде на нас, що ми сприяємо, і будуть знищені всі наші заміри... І чи буде через виступи цих нетерпеливих безумців бажаний вихід? Адже тільки кінець вінчає справу!

— Які справедливі слова вашої княжої милости, — відізвався Богдан, — хоч яка жорстока до мене доля що до почестей, хоч як посилає вона мені замість великої радості тривоги, небезпеки, боротьбу, — то перед обов'язком я не можу нарікати, — зітхнув Богдан, хоч сам був дуже радий, що справа взяла такий оборот.

— Ні, ні... Що робити? — трівожився все більше й більше канцлер, — треба вертати до дому і як найшвидше... Треба докласти всіх зусиль, щоб козаки затихли, причаїлися... щоб можна було казати, що вони поведуться тихо наслідком нашої маленької ласки... А коли сталася яка пакість, віднести її на рахунок давніх порядків... Так! Треба спішити, дай мені про все знати, а то я й сам приїду, відбувши сойм, конечно приїду.

— Ясний князь ошчасливить усіх і мене особливо, а коли його княжа мость загостить ще до моєї скромної хати, ця честь буде для мене найвищою нагородою...

— Конечно, конечно, — усміхнувся привітливо канцлер, — я просто до пана, у твій славетний, чували, Суботів.

— Німію від радості, — притис до грудей руку Богдан, — от і нагорода за огірчення, а я ще нарікав на долю!

Значить, нам треба тільки молитися до Господа сил, щоб послав нам свою святу ласку.

— Його панська воля! — підніс побожно очі Осолінський.

Тепер, здається, можна і про Марильку запитати — подумав Богдан.

— А що, ясний княже, — почав він, — як поживає та панна, яку я вратував? — він старався говорити байдужим голосом. — Я за всякими клопотами забув запитатися... А вже мабуть років п'ять, як я її не бачив...

— Пан про Марильку питає? — ніби очутився канцлер. — А щож, нічого... Живе собі... Виросла, вигарніла... Та її краса, здається, іде в розріз з прикметами душі: все з чогось панна незадоволена... Працювати зовсім не хоче... Хочеться їй з Варшави... Гадаю, що її їсть заздрість до становища інших... Бажання пишного малжонства, щоб можна було блищати та грати ролю, а такого бідній дівчині годі знайти — от і роздражнення та незадоволення...

— Та невже цю молоду головку захопив змій честолюбства? — сказав Богдан, — а може її серце шукає просто щирої любови?

— Можливо... Тільки в нашому домі вона була, як рівна, як шляхтянка... Правда, їй бідолашній, не пощастило... Так, щоб пан знав, з її спадщиною нічого не вийшло — і через те, що її батько, як баніт, був позбавлений усіх прав та охорони законів, і через те, що Чарнецький силою захопив усе, і нарешті через те, що цього вовка Чарнецького можна змусити повернути награвоване лише силою... збройною рукою... Ось такі порядки в цій славетній Річі Посполитій!

— Я так і думав, — сумно зауважив Богдан.

— Власне ця обставина її журисть, — казав далі кан-

цлер, — одним словом, вона хотіла би кудись... згадує пана...

— Бідолашна, — сказав Богдан, — я присягнув її вмираючому батькові, що возьму і виховаю його доньку, як рідну свою дитину... Тому, може бути, вона...

— Це з панського боку високий, шляхетний вчинок... І коли ця сирота не зв'яже панської родини...

— Ніколи в світі!

— Так, — сказав канцлер, — тоді це може поладити деяке... — канцлер вишукував відповідне слово, — деяке непорозуміння... Бачиш, пане, мою доньку Уршулю недавно засватано за сина гетьмана Калиновського, Самуїла...

— Витаю вашу княжу милість, — встав і низько уклонився Богдан, — з цєю родинною радістю. Дай Боже, щоб їм світило вічне сонце без хмар та без бур.

— Спасибі, пане писарю, — простягнув руку канцлер, — так ось, коли Господь поблагословить, і станеться цей зв'язок, Марилька дійсно лишиться тут сама і буде тоді ще більше сумувати...

— То чи не відпустить тоді князь Марильки до мене? — запитав непевно Богдан. — Присягаю, що вона займе в моєму серці місце поруч моїх власних дітей і що вся моя родина буде тішитися...

— Я зовсім вірю панові, — перервав його канцлер, видимо задоволений його пропозицією, хоч і старався не показати цього. Панна тепер вязала його, і пані канцлерова часто нарікала на нього через неї. — Також її батько, доручивши свою доньку панові, зробив з тебе опікуна для неї, та й їй веселіше там буде... Та ми так звикли до цієї любові дитини, особливо жінка та Уршуля... Вони дуже люблять її... Нам тяжко буде розлучитися з нею, та коли вона сама схоче до пана, то ми звичайно, ео іпсо... му-

симо поступитися для її щастя... В кожному разі рішення цієї справи належить виключно до неї.

— Було би бажано знати, нерішучо сказав Богдан, — бо його княжа мосьт наглить мене з виїздом...

— Так, так, — заметушився Осолінський, — так це можна відразу, — підвівся він і спинився проти Богдана. — Пан ще не бачив своєї приймачки?

— Ні, — відповів з початку Богдан, та пригадавши, що хто небудь міг бачити його тут або в саді разом з Марилькою, змішався і тому додав, — цебто бачив випадково, між іншим, виходячи з палати.

— Так тоді краще ось що, — сказав канцлер, — пан не відмовиться поспідати разом з моєю родиною, випити келих бургундського, яке прислано мені від його еміненції Мазаріні. Моя родина буде сама. Пан там побачиться зі своєю названою донькою, — там і порозуміємось.

— Багато чести, — уклонився Богдан, — не знаю, як і дякувати.

— Ходім, ходім, любий пане, — узяв злегка під руку Богдана Осолінський і відчинив бокові двері.

Перейшовши через ряд розкішних покоїв, Осолінський ввів Богдана до ідальні, обробленої горіхом та дубом та завішаної головами кабанів, турів та оленів; на право від входових дверей стояв аж до самої стелі величезний кафлевий камінь, прикрашений нагорі рядом синіх порцелянових фігур, а на ліво напроти стояв величезний з червоного дерева креденс, прикрашений різьбами та наповнений золотим та срібним начинням.

В ідальні сиділи вже коло стола жінка канцлера, княгиня Кароліна, її донька, негарна Уршуля та Марилька. Марилька, помітивши Хмельницького, почервоніла і швидко підійшла до креденсу, ніби бажаючи відшукати щось, і прикрилася дверцятами, як щитом...



Осолінський представив своїй жінці Богдана; та гордо уклонилася і сказала крізь зуби: — „Витаю пана“.

— Падаю до ніг ясноосвещеної княгині, — відповів Богдан, низько кланяючися.

Уршуля бундючно подивилася на козака, похилила голову зі штучною зачіскою і процідила: — „Хай пан сідає“.

— Ваша ласкава увага, ясна князівно, викликає в моєму козацькому серці вибух вдячності; в прекрасному тілі душа завсіди прекрасна.

Марилька швидко глянула на Богдана і знову сховалася за дверцята кренесу...

— Пан занадто щедрий на похвали, — відповіла з kwasною усмішкою Уршуля, — та їх не можу взяти на свій рахунок.

— Одначе, я не знала, що козацькі лицарі так само добре володіють словом, як і мечем, — поблажливо здивувалася княгиня.

— Краса, ваша княжа мосте, — відповів елегантно Богдан, — робить чуда, і Марс складав гимни Киприді.

Мати з донькою переглянулися, і вже тепліше усмінулися до козака.

— Та він усіх тутешніх лицарів за пояс заткне... Який він величний, який елегантний... Гетьман, король! — думала Марилька, дивлячися потайки через щілину дверцят на Хмельницького.

— Віват! — гукнув Осолінський, — виходить, його мосць так само небезпечний в сальоні, як і на полі битви... А деж Марилька? — глянув він навкруги. — Ага ось вона де!

Дівчина похилила низько голову, і в неї від змішання блиснули на довгих віях дві неслухняні сльози.

— Годі, ясочко, — узяв її за підборіддя канцлер, — підійди до його мосці, поздоровкайся з ним, як зі своїм

кривним, як зі своїм опікуном, адже він і досі дбав про тебе, сироту, як про рідну доньку, — він узяв її за руку і підвів до Хмельницького.

Марилька спинилася перед ним змішана, спустивши вділ очі.

— Будь здорова, ясна панно, довірена мені Богом! — сказав Богдан радісно і привітливо, — як ся маєш, як поживаєш?

Марилька з вдячністю глянула на нього.

— Витаю посланого мені Богом спасителя, — сказала вона своїм дзвінким голоском, — я щаслива, що Господь дозволив мені знову побачити мого опікуна, якому небіщик батько доручив свою сироту... — Знову спустила вона вділ свої очі.

— Та хіба свого спасителя та добродія так витають? — відізвалася, хоч і лагідно, та з відтінком насмішливої пихи, княгиня, — до батька підходять до руки.

Марилька зробила рух, та Богдан упередив її:

— Ні, ні, моя дитино... Я, як твій опікун, поздоровкаюся краще так... — І він узяв у свої міцні долоні її голівку і поцілував її в чоло.

Цю натягнену сцену ніби то першої зустрічі перервали слуги, які принесли страви. Підчас снідання йшла загальна розмова про будучі урочистости та бенкети у Варшаві, про Радзивила, який своєю пишнотою зводить з розуму столицю і руйнує багатьох, про те, що для будучих свят витрачають на убрання страшні гроші, що панянки й пані не хочуть бути позаду перед волошками, славними зі свого багатства.

Богдан з цього приводу розповів багато цікавого про звичаї молдаван, про їх родинне життя, про їх бенкети, про привабливу жартівливість красунь волошок, про їх привабливі убрання. Богданові не раз доводилося там бувати і він чудово знав країну. Оповідання Богдана заці-

кавило всіх; навіть натягнена стриманість княгині й доньки розвіялися, і вони почали щиро захоплюватися дотепністю та світською веселістю свого гостя. А Марилька хоч і мовчала, та її очі світили так радісно, що видно було, як вона тішиться. А далі Богдан почав оповідати про лицарські замки над Реном, почав описувати турніри, блиск зброї, сурми герольдів, чудові виїзди, льожі чарівних дам, які нагороджують переможців рожками, усмішками та коханням.

— Ах, який він цікавий, який едукований, — все більше захоплювалася Марилька, — все він бачив, все знає, з ним не сором нігде!

— Пан так гарно оповідає, що можна заслухатися, — зауважила нарешті ласкаво княгиня.

— Так, дуже займаючо... — і собі потвердила князівна, — пан так багато іздив.

— Не в тому річ, — наляяв канцлер собі та Богданові до кубків бургундського вина, — інший об'їде весь світ, а верне ще дурнішим до дому... Тому, кому Бог дав талант, тільки тому і чуже піде на користь, і він зібраними скарбами знання поділиться з іншими та принесе їх на користь батьківщині... Так ось... — долляв він жінці та паннам мальвазії, — випємо за те, щоб наш шановний гість поклав свої таланти коло ніг Річи Посполитої, яка їх потрібує.

Дами підтримали цей тоаст. Богдана зворушила така почесна увага, і він у вишуканих щирих виразах подякував вельможам. Княгиня, підігріта ще мальвазією, так оживилася, що розповіла навіть кілька міських спліток та анекдоту про княгиню Любомирську, яка має бути нареченою старого гетьмана.

— А його ясновельможна мосьть у Варшаві? — запитав Хмельницький.

— Ні, пане, — відповіла з посміхом княгиня, — по-

тягся з Любомирськими до Львова стрічати молодих... Має подагру, а туди! Ліву ногу тягне, а правою витанцювоує польонеза — чистий сміх!

— Кожний з нас має свої слабости, — суворо зауважив князь. — А людські слабости вимагають вибачливости, тим більше, коли вони покриваються з надміром чеснот розуму й серця та великою любов'ю до батьківщини...

— Та ти мусиш згодитися, княже, що в його літах женихання та охота женитися смішні, — відповіла княгиня.

— Та все це перебільшене, — низав плечима канцлер, — і нарешті, — звернувся з усмішкою до Богдана, — краса для всякого віку всемогутня...

Та цей чогось змішався і відповів не зовсім до речі:

— Так, такого великого гетьмана, як його ясна мость Конєцпольський, з таким ясним поглядом на державні справи, не було ще в нас та може й не буде...

Князівна тепер почала розмову про іншу справу.

— А яка, оповідають, красуня ця господарівна Єлена, донька Люпула. — Просто казка! Князь Януш, оповідають, ледве не збожеволів, та мабуть усе наше вельможне лицарство збожеволів.

— Ти вже зроби маленький виняток хоч для одного, — сказав з притиском Осолінський до Уршулі.

Князівна густо почервоніла і закрилася серветкою.

— Так, красуня в Люпула не ця Єлена, а менша, дівчина ще, Розанда, — сказала княгиня.

— Не Розанда, мамо, а Розолянда, — відповіла Уршуля.

— Це все одно, моя люба, — зауважив князь, — і Розанда, і Розолянда і Роксанда: це їх волоські пестотливі назви від Олександрри, а що вона незвичайно гарна, то правда, всі кричать...

— Алеж вона має ще тільки дванацять літ, — зав-

важила князівна, а після цього віку обличчя дуже змінюються, та й дивно, що кричать про таку дитину.

— Нема нічого дивного, — глянув на неї батько, — усе визначне, незвичайне вражає кожного. От, якби я мав сина, що мав би вісімнадцять літ, я теж міг би помріяти про таку невістку...

А Марилька весь час сиділа трохи на боці і не вмівувалася до розмов: вона або була схвильована присутністю тата, або трималася призначеної їй ролі.

Коли забрано зі стола всі страви, а лишилися тільки дзбанки, фляшки та кубки, а потому пішли також слуги, тоді Осолінський нарешті почав розмову про пекучу для Богдана справу.

— Ось що, княгине, — звернувся він поважно до жінки, — пан писар його королівської мосці, наш дорогий гість, просить, щоб ми відпустили сирітку Марильку до нього, до його родини, бо він приймає її за доньку, а також така була передсмертна воля її небіщика батька, і пан Хмельницький під присягою дав обіцянку виконати її... Отож, що ти гадаєш, кохана Карольцю?

— Так, я прошу про це ласкаво вашу княжу мось, — встав і уклонився Богдан.

Ця несподівана просьба втішила і матір і доньку, та найбільш, звичайно, Марильку.

— Коли так, ми не маємо права затримувати панни, хочби це було нам і прикро, — відповіла зі зле укритим задоволенням княгиня.

А Марилька вдячно й зворушено глянула на Богдана.

— Так, я теж кажу, — додав канцлер, що нам тяжко розлучатися з Марилькою: ми так привязалися до неї... Та для її щастя ми повинні забути про себе... Тут рішучий голос належить до неї... Отож, чи годишся ти, Ма-

рилько, поїхати з паном Хмельницьким і ввійти, так сказати-б, до його родини?

Усі звернули свої очі на Марильку.

Марилька піднесла нарешті очі і сказала схвильованим, але певним голосом:

— Так, я годжуся, бо вірю в щиру, безкорисну добрість до мене вельможного пана, тому порукою його шляхетне серце... Також батько мій, мученик, доручив мене йому. Великодушний лицар уратував мені життя, він та його родина одинокі близькі до мене люди на всьому білому світі. Мені тільки лишається разом з моїм небіщиком батьком молитися за них... та дяку... — тут її голос урвався, і з її чудових очей раптом покотилися сльози.

Богдан був такий зворушений, що ледве не кинувся до неї висушити ці сльози своїми поцілунками.

— Ось як! — сказала незадоволено княгиня.

— Та їй, мамо, дійсно там буде вигідніше, простіше і... більше на місці, — додала з'їдливо князівна.

— Таким чином, дякуючи Богові, все поладжено, — сухо сказав канцлер. — Тож збирайся швидше, моя панно; його мосць спішить, йому й одного дня не можна більше лишатися в Варшаві. Та якже вона, мій пане, поїде? — звернувся він до Хмельницького.

— Хай вельможне панство не турбуються: я возьму вигідний повіз, все, що треба, — поспішно відповів Богдан.

— Та чи випадає, що вона сама? — подивилася на чоловіка княгиня.

— Я подарувала Марильці Зосю, — поспішно сказала князівна, боячися, щоби мати з пересердя не ударемнила цілої справи. — Вона так її любить і добре доглядатиме за нею по дорозі, на правду, мамо! — кинула вона в її бік виразним поглядом.

— А коли так, — кивнула непомітно головою кня-

гиня, — то справа полагоджується, і ми можемо тільки сказати нашій бувшій тимчасовій гості: з Богом!

Марилька на хвилю зблідла, її очі спалахнули гнівом, а обличчя призирливо скривилося.

А Богдан стояв, ніби очарований, і не чув, що діялося навколо нього; в його грудях розлягалася пісня життя, а в серці трепотіло молоде, ще невідоме йому щастя.

### XXX.

На високому березі Сули розложився грізний та неприступний замок князя Яреми. Вже здалека видко гострі верхи його башт та зубці червоних мурів.

Навкруги замку іде широкий та глибокий рів, наповнений до країв водою; над в'їздом три башти, а під ними на ланцюгах тяжкий та міцний підземний міст. Мури тягнуться гострими виступами, і на кожному виступі грізно сіла тяжка кругла башта; оглядає вона чорними щілинами своїх амбазур усю околицю, положену коло підосви гори. З вузьких отворів виглядають довгі жерла гаківниць.

А за зубцями мурів підіймаються ще вищі башти самого княжого замку. На мурах поволі ходить варта; варта стоїть також коло брами.

За замком розложилося здовж по горі та коло її підніжжя княже місто Лубні. Високі дахи тісно зійшлися і притулилися один до одного, намагаючись захватитися від диких нападів татар під охорону грізного замку. Навкруги міста теж тягнеться рів і деревляні мури, набиті між двома рядами величезних паль глиною та землею.

З правого боку замку, сяжнів двісті, не далі, тягнеться дівичий ліс. Він спускається до самого дна провалля густим неперехідним муром, а зліва та просто обігнула підніжжя гори тиха Сула. За Сулою, скільки око сягне, простяглися рівною зеленою пеленою багнища та

луки. До берега Сули веде з замку тайник, а на випадок якби вороги навіть відвели річку, викопаний в замку глибокий колодязь. Правда, тяжко було копати його на такій висоті, та князь Ярема має для виконання кожної своєї забаганки тисячі здорових, слухняних рук.

І гордо дивиться замок зі своєї висоти на околицю, бо нема й не було ще такої сили, яка могла-б здобути його.

На замчищу галас, метушня, рух...

Зі ставн, збудованих під замковими мурами, чути іржання, хропіння та форкання коней. По подвір'ю вештаються юрби різних слуг і надвірної команди, одягнених в яскраві убрання, з вишитими гербами своїх панів. В деяких місцях під піддашами сидять з кувалдами доброго пива коло деревляних столів старі вояки. В інших місцях грають у кістки, а цікаві зібралися густою юрбою навколо грачів.

Тимчасом з боку головної брами почулася сурма, та через галас ніхто її не почув. Через деякий час засурмили знову. Дійсно, до протилежного боку замкового рову під'їхав чийсь пишний почот. Поперед усіх підскакав на горячому коні, оточений невеличким почотом, поставний молодий шляхтич в багатому капелюсі з довгим пером. За ним під'їхало десять високо наладованих возів, оточених слугами та погоничами.

— Гей, що ви там, послули, чи що? — гукнув по польськи голосно і нетерпеливо молодий шляхтич, коли також після третього сурмлення на башті ніхто не з'явився.

Ніби у відповідь на його гнівний оклик з'явилася на решті у вікні над брамою худа постать вахмайстра і крикливий голос спитав:

— Хто йде і звідки?

— Пан Адамович Шпорицький, посол від князя Кошецького.



— Звідки й куди? — почувся знову той самий крикливий запит.

У відповідь на нього молодий шляхтич вибух такою страшною лайкою, що вахмайстер зараз переконався про високе призначення пана і побіг з башти, щоб дати відповідний наказ.

Через деякий час тяжкі залізні ланцюги жалібно заскреготіли, і великий міст почав поволі спускатися; на решті він упав на землю, і їздки в'їхали на нього парами.

Молодий шляхтич наблизився до самого його краю і вимірив очима ширину рова, наповненого майже до краю темною водою.

— Ах, чортова копанка, — сказав він півголосом, — чого доброго і не перепливеш!

— У зброї нема що й думати! — відповів йому ближчий з його пяти слуг; чотири інші їхали за величезним возом, наладованим великими мішками, в яких очевидно були річи багатого шляхтича. Шляхтич кинув на нього многозначний погляд і мовчки почав розглядати грізну фортецю.

— Так, це чортове гніздо гірше від Кодака буде, — думав він, — його простими зубами не вгризеш... Таку фортецю можна здобути лише підкопом та голодом... Чи не пусту справу задумав Максим? А зрештою, чим чорт не жартує! Попався до рук Адамович-Шпорицький, — можна скористати з його паперів... Вони гадали нас зловити та живцем спекти, а ми спробуємо їх... Якби тільки князя вивабити та завести до дідька в болото... Це правда: „Утік — не втік, а побігти можна!“ — і він рішучо рушив у браму...

У самому замку, освітленому згори до низу тисячами сяючих вогнів, зібралося найпишніше панство. Ідуть галасливі розмови, суперечки та дебати, — перед великим

варшавським соймом панство робить свій маленький, приватний соймик.

Велика в два світла саля князя Яреми, яка нагадує швидше середину якоїсь величезної святині, освітлена вся безліччю воскових свічок. З високої стелі, помальованої ніби небо та прикрашеної місяцем та золотими зорями, спускаються на довгих ланцюгах три круглі люстра з восковими свічками; свічки горять по стінах у срібних свічниках, горять також у свічниках, поставлених на довгих столах. Саля своєю пишнотою не уступає королівській палаті. На стінах прибиті щити, ключі та прапори замків та міст, які здобув князь та його предки. Золочені, оббиті дорогими тканинами крісла та лавки тягнуться рядами навколо стін та столів. Бенкет уже скінчився, та дорогоцінні дзбани й кубки покривають ще всі столи. Нечутно ходять по мармуровій підлозі багато одягнені слуги та наливають мальвазії, угорського вина та старого меду.

Панство зібралось гуртками навколо столів. Молоді шляхтичі крутяться коло прегарних панянок княгині Грізельди. Стриманий гомін стоїть у салі від безлічі голосів. За головним столом, в бік якого раз-по-раз звертаються очі зібраного панства, чуються голосні й владні голоси.

На чолі стола, поруч князя Яреми, сидить чудова молода жінка. Хвилясте чорне волосся облямовує її біле невелике чоло. Чорні брови лежать на ньому оксамітними шнурками, а очі, темні та блискучі, здаються ще темнішими та більшими від її матово-білої пери. Все в ній дихає незвичайною тонкістю та красою, але стиснені тонкі уста показують і силу, і пристрасність вдачі. Ліворуч від княгині сидить молода пані, жінка старого магната Курецького, давня подруга Грізельди.

Не можна було назвати пишну паню красунею, та

в її вигляді було щось привабливе. Чудове її волосся високо зачесане над гордо осадженою головою; густі чорні брови майже сходилися над переніссям, а темні з поволокою очі то гасли в знеможі, то іскрилися сміливим вогнем. На припухлих, емислових рожевих устах блукала на-смішкувата усмішка. Під прозорою шкірою розливався ніжний румянець, доходячи до отвертої шиї та рожевих ух, а на лівій щоці виднівся темною плямкою маленький перчик.

Праворуч від княгині сидів ксьондз в одязі езуїтського ордену. Він пильно слідкує за розмовою, непомітно звертаючи її туди, куди хочеться йому самому. За ксьондзом, відсапуючися, тягне венґжина грубезний князь Заславський; за ним витягся непорушно, ніби проковтнув залізну штабу, високий та тонкий пан Остроріг. Не зважаючи на своє вельможне ім'я та відому всій Річи Посполитій ученість, він здається серед зібраного гордого панства людиною, яка опинилася не в своєму товаристві. Блакитні короткозорі його очі змішано переходять від одного магната на другого; рухи незручні та непевні, і тільки по високому розумному чолі можна зауважити, що це не якийсь убогий шляхтич, який несподівано опинився між пишним панством, а кабінетовий учений, який опинився раптом серед незвичайного для нього товариства жінок, воєків та бундючних, галасливих вельмож. Навкруги стола тісно стали менше важні пани. Усі з великим зацікавленням прислухуються до розмов, та рівночасно кожний думає про те, на чий бік корисніше стати, і що з якого боку можна одержати.

— Так, — каже різко та уривано князь Ярема, підкручуючи що хвилі свої тонкі чорні вуса, — до нас доходить невиразні чутки.. Говорять про якусь змову... Згадують про Осолінського та короля; робиться мовляв набір до війська, до артилерії. Козацька наволоч знову підіймає

голову, і я присягаю на свій меч, що між цими новими повстанцями та тайними замислами короля є якийсь укритий звязок. Ні! — ударив він по столі кулаком, — ми не можемо бути тепер спокійними навіть за свою вільність! І це буде так вічно, кажу я вам, поки Річ Посполита буде вибирати на свій трон чужих їй королів. Хіба серед нас мало князів, які ведуть рід від Витовта та Ольгерда? Шляхта воліє вибирати чужинця, тож нема чого чекати від нього любови до нашої батьківщини... Нас зраджують... І хто зраджує? Сам король! Що йому Річ Поополита? Вона не була і не буде для нього ніколи батьківщиною! Хібаж він не забагав також московської корони?... А скільки пролляв шляхетської крові за шведський престол? Та досить, досить! Кажу я... Річ Посполита не підніжжя королівського трону та хлопських забаганок!

— Цілковита правда, ясний княже! — загула у відповідь ближча шляхта.

— Князь Вишневецький — „уродзони круль“, — гукнув хтось у задніх рядах після горячої промови князя Яреми.

— Цей закон, панове, — сопучи сказав Заславський, — поставлено для оборони нашої золотої вольности, щоб королі не мали в Річи Посполитій ні власности, ні родинних звязків.

— Одначе, не зважаючи на це, — відповів палко Вишневецький, — і від чужинця ідуть підкопи під нас, а підтримку він теж знаходить.

— Так, так, — блиснув зеленими очима Чарнецький, — усі ці готування до війни не дурно... Вже щось вони напевно задумали з цим лисом, який купив собі княжу гідність у Римі, з цим нашим великим канцлером!

— На якого лиха мені його війни! — гукнув пишний пан Заславський, відставляючи свій келих. — Йому хо-

четься військової слави, а я маю платити за неї своїми боками? Не буде! Знову податки, мита, побори, татари, рабунок, руїна. „Не позвалям“, — тай годі! Хочеш воювати — іди в пограничне військо!

Навколо стола почувлися одобруючі вигуки.

— Після останнього повстання мої маєтки на Україні досі лежать облогом, хлопство розбіглося, робочих рук нема, — казав він далі, засапуючися. — Годі покладатися на ласку короля! І каштелянства, і староства він роздає своїй новій шляхті, Осолінським, Казановським, а стара сама за плугом, чи що має йти? — і телесистий пан Заславський аж посинів від шляхетного гніву та голосно відсунувся від стола.

— Не в хлопах справа! — відповів подражнено Ярема. — Це наше бидло, і з ним ми дамо раду самі... Ганьба для шляхти звертатися до королівської ласки в цій справі, а от прикоротити цього чужинця слід. Про це треба подумати.

— Прикоротити, прикоротити! — гукнули навкруги.

— Так, — казав далі Вишневецький, — коли ми — правляча кляса в Річи Посполитій, то до нас має належати виключне право заключувати договори з чужоземними державами, збирати військо, проголошувати війну, заключати мир, призначати податки та побори, а цій коронованій чужоземній ляльці для почести вистарчить тиссяча душ сторожі та дохід від коронних маєтків.

— Га, га, га! — захитався від сміху князь Заславський, — коронованій ляльці! Віват!

— Віват ясноосвеценому князеві! — підхопила шляхта, випорожняючи келихи та знов наповнюючи їх старим медом.

— Чого ти, Вікторіє, сьогодні сумна? — звернулася тимчасом до своєї подруги княгиня Грізельда, — твої очі

так мляво і без життя дивляться на наше пишне лицарство?

— Не люблю я, мушу признатися, — усміхнулася та, — цих розмов про королів та про хлопів... Нудно! А лицарство твоє зовсім не цікаве!

— Як?! — здивувалася Грізельда, — а придивися до пана Раймунда та до пана Яна.

— Ото, не бачила! — призириливо скривилася подруга.

— Ти вже занадто перебірлива, — знизала плечима Грізельда, — ніхто тобі в нас не подобається... Чи заповнив твоє серце малжонок, — кинула вона насмішкуватий погляд, — або...

— Або що? — густо почервніла пані.

— Або воно цілком належить кому небудь іншому.

— Грізельдо! — скрикнула Вікторія. — На Бога!

— Або, — казала далі лукаво Грізельда, — воно зовсім нездатне до кохання.

— Останнє найвірніше, — усміхнулася, здавивши зітханья.

А при столі між шляхтою знову почалася оживлена розмова. Говорили про віру, і Грізельда почала пильно прислухатися, а пані Вікторія, скориставши з цього, встала від стола і підійшла до панянок.

— Та й тут його королівська мосць зробив нам прислугу, — вигукував неприємним та різким голосом князь Вишневецький: — Хто, як не він, дбав за грецьку схизму, хто віддав їм епархії? Цього ще мало, він хотів посадити схизматицького митрополита з нами до сенату.

— О темпора, о морес! — сказав езуїт. — Схизма на вірній землі, посвяченій папському престолові та Пресвятій Діві.

— Король хотів примирити віроісповідання в ім'я миру та спокою в державі, — сказав неголосно Остроріг.

— Тільки той мир міцний, який написано мечем, — сказав бундючно Ярема, кинувши призириливий погляд в бік Остророга.

— Га, га, га, мир з хлопами! — вибух диким сміхом Чарнецький. — Так можна розсмішити навіть мертвого: мирити мене з тим, що єсть з головою і з ногами в моїх руках? Та після цього мені можуть запропонувати помиритися також з моїм надвірним псом!

— Одначе, — підняв Остроріг свої блакитні очі, — пан забуває...

Та його слова перебив різкий і бундючний голос Яреми.

— Та не бувати тому, панове! — гукнув він з запалом. — Я не допущу до цього, і коли панство не піде за мною, сам зірву сойм!

— Та й до чого вмішування короля в наші релігійні справи? — засопів Заславський. — Ми самі над собою пани, а до помочі нам можуть стати ще святі отці.

— І вони давно зробили-б своє діло, якби його милість король не був так засліплений прихильністю до схизми, — зітхнув покірливо патер. — За небіщика короля Жигимонта, поки світська влада не вмішувалася до справ церкви, наш орден не переслідувано, і заблукані в схизмі вівці мирно вертали на лоно святої церкви, а тепер слуг святішого отця розігнано, справу віри занедбано, але... — взуїт підніс очі до стелі і сказав зовсім тихо та покірливо: — Поки живу, маю надію, а надія — в Бозі!

При останніх словах патера на блідому обличчю княгині вибух горячковий румянець, чорні очі запалали утаємним вогнем і, звертаючися до чоловіка, вона сказала тремтячим від хвилювання голосом:

— Невже князь допустить і далі таке насильство над вірними служителями віри наших батьків? — Невже дозволить схизмі множитися та ширитися на нашій землі?

— О, Пресвята Діво! — гукнув з патосом езуїт. — Ти вибиравш собі гідних служниць на цій грішній землі.

Ярема глянув на княгиню... І раптом все його обличчя, бундючне та холодне, змінилося від невластивого йому виразу ніжності та любови, воно стало майже гарним.

— Ні, княгине, присягаю, — гукнув він гордо та впевнено, — поки я живий, принайменше в моїх володіннях зраді та схизмі не пощастить звити свого кубла!... Розмечу, з лиця землі зітру всі їх села, та заведу тишу і спокій і справжню віру оцим мечем!...

— І прославиться імя твоє від віку до віку і народи поклоняться перед ним, — закінчив урочисто патер.

Князь Остроріг хотів щось сказати, та його голос покрили голосні й дикі крики панства: „Віват! Віват! Віват!“

— Га! Кого я бачу, пане ротмістре? — скрикнув голосно молодий уланський поручник, зіткнувшись в дверях з сивим офіцером в уніформі коронних гусарів.

— Він самий, — відповів той з радісною усмішкою, яка освітила відразу його понуре на вигляд обличчя.

— Звідки? Як? Яким чином тут?

Знайомі відійшли до амбразури вікна.

— Я з листом від великого польського гетьмана, а ти, пане товаришу, яким чином тут?

— Та хіба пан не чув, що я перейшов до війська князя Яреми? Обридло стояти там на кресах. Тут, принайменше, життя, пишність, забави, та й небезпеки нема жадної, а там що за радість? Що хвилі підставляй свою голову... — і він додав, узявши ротмістра за руку: — А як панові подобається замок?

— Фортеця неприступна. Залога на місці, порядок скрізь безприкладний.. Більше нема чого й бажати.

— Ні, я не про те! — усміхнувся знову поручник. — Як панові подобається сам замок, бенкети, двір? Адже



справді по королівськи? У Варшаві не стрінеш такої краси.

— Про це не знаю, в королівській палаті не бував, а що галасу багато, то правда.

— Га, га! — перебив його поручник, — зрештою, пан ротмістр ще не бачив самої краси. Я можу показати йому справжній квітник; та коли пан до жінок ставиться так само суворо, то, може бути, не варта огірчувати наших дам.

— О, ні! — посміхнувся добродушно пан ротмістр під своїми велитенськими вусами і моргнув по молодецьки бровою, — панни ніколи не могли скаржитися на мою байдужість.

— В такому випадку прошу пана йти за мною, — сказав поручник, обережно протискуючися посеред усякого панства до кінця салі, де в півокруглому виступі, що творив свого рода сальон, з велитенськими вікнами, які тягнулися майже від самої стелі аж до підлоги, посідали на шовкових табуретах вельможні панни, які жили в замку князя Яреми і творили свого рода почот княгині Грізельди; між ними сиділа тепер також пані Вікторія. Пухнастий турецький килим покривав усю підлогу сальону. Свічки у високих консолях горіли по кутах, а крізь отворені вікна входило літнє повітря, таке запашне, тепле та нерухоме, що навіть не хитало полум'я свічок. Навкруги вельможних панянок метушилися молоді маґнати та офіцери з княжих, коронних та інших хоругв. Чувся стриманий гомін та веселий сміх.

— Якже це подобається панові ротмістрові? — спинився поручник, любуючися здалека блискучим виглядом обсипаних золотом та дорогоцінними каменями красунь. Та ротмістр чомусь суворо мовчав, він здавалося, не поділяв похвал, які висловлював його молодий товариш.

— А ця пані, — чи бачить пан ротмістр? — Оця, з червонявим волоссям, — показав він на одну з дам, яка сиділа коло відчиненого вікна, окружена цілою юрбою поклонників. — Це пані Вікторія, красуня, малжонка старого діда Корецького, яка шукає потішителя... За нею божеволіє весь замок, оповідають, що навіть вельможний пан Остроріг забуває свою латину, дивлячися на неї.

— Ну щож, чи гарна? — запитався захоплено поручник.

— До сухого пороху такої не підпуская, — посміхнувся ротмістр і знову моргнув бровою.

— А пан?

— Тепер мені безпечно, хоч у саму піч поклади — не вибухну! А колись боялася мене кожна панна на Литві, — закрутив ротмістр свого вуса, блиснув з-під навислих брів оком і вже збирався розповісти поручникові якусь історію, та той перебив його:

— Одначе, йди, пане, я представляю тебе панству.

Ротмістр пішов за своїм молодим провідником і спинився перед чарівною Вікторією, окруженою цілим натовпом пишних панів.

— За дозволенням ясноосвещеної пані, — зручно вклонився поручник перед красунею, — я представляю пані мого приятеля! Пан ротмістр стоїть з коронним військом на кресах; та навіть туди дійшла слава про красу пані, і от пан ротмістр просив мене представити його...

— Щоби переконатися в тому, як усі люди говорять неправду? — спитала насмішкувато пані Вікторія, — чи не так?

— Я не можу, пані, зробити такого наклепу на людей, — відповів ротмістр і брязнув острогами.

— Пан дуже вибачливий до людей, — усміхнулася чарівна пані Вікторія — я... — А до речі, — змінила вона раптом розмову, — пан ротмістр стоїть на кресах, він може розв'язати нашу суперечку.

— Так, так, — почувлося навкруги.

— У чому справа? — спитав поручник.

— Пані запевняє, — почали казати разом кілька молодих панів, — що ця дика козацька наволоч уміє кохати.

— Так, так, — підхопили пани сміючися, — брудні, п'яні, дикі звірі — і раптом кохати!

— А я кажу, що вміють, і так палко, як не потрафить ніхто з наших пересичених панів, — сказала пані Вікторія незвичайно твердим тоном, кинувши в бік панства визиваючий погляд своїх темних очей.

— Пані каже це так упевнено, — усміхнувся один з магнатів, — що можна думати, вона знає це з досвіду. Зрештою, я сам готовий присягнути на свою честь, що не лише козак, але навіть дикий буй-тур не лишиться рівнодушним під поглядом очей пані.. Та як він про це їй скаже, — розвів вельможний руками, — яким способом зробить свою декларацію кохання?

— Ха, ха, ха! — вибухли веселим сміхом вельможні панни. — Хлопське бидло — і декларація кохання!

Пані Вікторія насупила свої густі брови і повернулася нетерпеливо до ротмістра.

— Шож пан ротмістр нічого не каже?

— На великий мій жаль справи кохання не є тепер в моїй компетенції, та відносно того, що панство називає козаків хлопським бидлом та розбуялою наволоччю, смію запевнити, що це такі хоробрі воляки, з якими не сором стати поруч.

Кілька панянок захихотіло, закрившись вілами, а вельможі здивовано подивилися на дикого дивака.

— Дивуюся, чому пан ротмістр не перейшов до їх банд, там він відразу став би гетьманом, — сказав насмішкувато один з драгонів Яреми.

— Дякую сердечно панові ротмістрові, — простягла Вікторія йому руку, — за правдиве слово і пропоную за це мою дружбу.

— Падаю до ніг пані, — поцілував ротмістр простягнену руку, — головою ляжу за її ласкаве слово.

— Розуміється, — сказав поспішно один маґнат, який увихався коло пані Вікторії, — і розлючений звір хоробро борониться; та що з цього? Це всеж таки табун якихось диких коней.

— Дикий кінь горячіший від з'їдженого! — сказала недбало з визиваючим поглядом пані Вікторія.

— Та він не понесе пані так добре, як з'їджений, расовий кінь! — усміхнувся чемно маґнат.

— То що з того? — визиваючо подивилася на нього пані Вікторія, — помчить як буря, а там може навіть розтоптати на віки.

— Га, то пані так гадає!

— Вина з водою мішати не люблю!

— Браво, браво! — почали плескати навкруги маґнати. — Слова пані влучають, як стріли татарина.

— Іду о заклад на двадцять арабських коней, — казав далі маґнат, — що в пані був залюблений який небудь з цих дикунів, може бути, навіть сам Гуня або Павлюк. Якби пані була добра, вона розповіла-б нам цей цікавий випадок; я певний, що це було би щось в роді Геркулеса, який пряде з наказу німфи.

Пані Вікторія недбало всміхнулася, хоч на її обличчю виступив ніжний румянець.

— Чому пан так гадає? — спитала вона жартовливо, схилиючися головою на руку. — Та добре, що пан згадав про пригоду. Я попрошу пана розповісти що небудь; оповідання пана такі дотепні та забавні, а я втомилася. Ну, я чекаю! — докінчила вона нетерпляче.

Пан почав розповідати якусь довгу пригоду.

Пані Вікторія слухала розсіяно та недбало. Чи тиха ніч, яка дивилася крізь відчинене вікно на її розгорячену головку, чи якийсь солодкий спомин, який вплив ра-

птом несподівано серед цієї пишноти та метушні, — навіяли на неї ніжну мрію, — тільки її вії спустилися; лице набрало виразу тихого спокою, а на пів отворені уста так і застигли в ніжній, задумливій усмішці.

Тимчасом розмова коло княжого стола ставала все горячіша.

— Не треба війни, ніякої війни, з ніяким бісовим батьком не треба, та й годі! — кричав уже підпитий князь Заславський, стукаючи своїм келихом по столі. — Усі війни до чорта, вони нам лише на шкоду!

— Але держава має свої інтереси, які стоять вище від інтересів приватних людей, — сказав неголосно Остро-ріг. — Політика вимагає...

— Якого мені чорта в їх політиці! — перебив його князь Заславський. — Мало чого вони там з цим лисом понакручують! Геть війну!

— Так, так! Згода, згода, не треба війни! — закричали навкруги магнати.

— Одначе, панство дозвольте! — підніс бундючно голову князь Ярема, і від його холодного голосу замовкли всі вигуки.

— Війна є лицарською потіхою, і наші славні предки не ховали свого меча і не ухилялися від чужого. Всякі війни бувають. Коли війну ведуть за розширення границь держави, за зміцнення її, я перший запропоную свій меч. Та коли це підступ, я підйму меч на зрадників.

— Правда, правда! — гукнуло панство.

— Якби король підніс меч для завоювання Криму, щоб Річ Посполита оперлася ногами в Чорне море, я благословив би його.

— А до чого нам цей Крим? Чого він нам потрібний? — допитувався зовсім підхмелений Заславський.

— До всього! В ньому наш ратунок! — запалено відповів Ярема. — Коли Крим ляже коло наших ніг, тоді

ці підлі сторожі — козаки нам непотрібні. Ми їх зметемо. А коли їх не стане, тоді також ваші хлопи замовкнуть на віки і покірливо будуть орати вашу землю.

— По мойому простіше, — гукнув з кінця столу якийсь грубий пан, — витяти козаків, вибити різками всіх хлопів і кінець!

— Так, так! — гукнув дехто з панства.

— Хай благословить Господь добрі наміри, які освічують голови панства! — сказав урочисто єзуїт.

На обличчю пана Остроорога відбилосся не то замішання, не то біль.

— Насмілюся звернути увагу вельможного панства, — почав він своїм тихим голосом, спускаючи очі, — що такими жорстокими заходами наша внутрішня війна, так сказати-б, беллюм цивіле, не припиниться, а розпалиться ще більше. Козаки, які й без того терплять немалі утиски, повстануть ще з більшим запалом і злучаться з народом. Жорстокість викує їм меч.

При перших словах Остроорога панство глянуло в його бік з ледви вкритою ворожістю та нетерплячкою. Здавалося, кожний подумав рівночасно те саме: „Які ще там чеснотливі сентенції почне розпускати ця латинська машина?“ — Та при його останньому реченню навкруги вибух галас обурення.

— О, Боже! — скрикнув патер, — хто буде слухати скарги Гракхів?

— Але Гракхи, велебний ксвняже, підіймали повстання за хліб; — підніс голос пан Острооріг, підіймаючи свої блакитні очі, які світилися тепер обуренням, — у справах, що торкаються цілих народів, треба розважати спокійно, так сказати-б „екво анімо“.

— Не „екво анімо“, а „форті анімо“. Це одинокий спосіб, гідний лицарів та вельмож! — перебив його голосно князь Ярема.

— Правда, правда! — загуло навкруги панство.

Пан Остроріг подивився на всіх своїми ясними задуманими очима і мовчки похилив голову.

— Посол від старости чигиринського, ясновельможного пана на Конецполю, Конецпольського, пан Адамович-Шпорицький! — голосно замельдував в цьому часі слуга, відчиняючи широкі дубові двері.

Усі зацікавилися й затихли.

— Це добре! — сказав ротмістр до поручника.

— Чого? — не зрозумів той.

— Та того, що прибувший гість — мій земляк, литвак, я знаю всю родину Адамовичів-Шпорицьких.

— Ага! — сказав поручник і кинувся до якоїсь панни піднести її хустинку.

До великої салі князя Яреми ввійшов стрункий молодий шляхтич. Дорогоцінна, прикрашена каменям одежа лежала на його високій стрункій постаті свг й гарно; гарна ясноволоса голова гордо відкинулася назад, а сині очі дивилися впевнено й сміливо. При вході молодий магнат злегка спинився і оглянув усю салю пильним поглядом. Похвальний шепіт перебіг по салі при вході молодого красуня. Гість зробив кілька кроків і, помітивши князя, приклав праву руку до грудей, а ліву опустив з капелюхом майже до самої землі і зробив повний гідности та зручности уклін.

— Вітай нам! — сказав князь Ярема, встаючи з місця і спираючися рукою на високу спинку крісла. — Маю надію, пан привіз нам добру вістку?

— Князеві Яремі не страшні навіть лихі вістки! — відповів дзвінким молодим голосом шляхтич, вийняв грубий пакет паперів і рушив наперед.

— Ах, хто це? Хто? — почувся голосний стрівожевий голос пані Вікторії, коли молодий шляхтич зрівнявся з круглою вижею, де сиділи панни.

Почувши цей голос, молодий шляхтич раптом здригнувся і спинився; — він швидко глянув у той бік, звідки почувся знайомий голос, — і смертельна блідість покрила його молоде обличчя. Перед ним в глибині вікна стояла, підвівшись зі свого крісла, чудова пані Вікторія. На одну хвилинку їх очі стрінулися, пані тихо скрикнула, закрила очі рукою й сіла знеможена на крісло. Присутні були здивовані цією незрозумілою сценою.

— Чогож це пан спинився? — звернувся нетерпляче Ярема.

— Задивився на наших красунь, — усміхнувся князь Заславський.

— Прошу вибачення у ясноосвещеного князя та вельможного панства, — відповів той спокійним голосом, підходячи до стола, — після нашої темряви пишнота та блиск княжого двору осліплюють непривикле око.

— Одначе, що з княгинею? — заметушився коло Вікторії молодий магнат. — Іду о заклад, що це який небудь старий знайомий.

— Він так і завмер на місці, побачивши її ясну мосць, — додав другий.

— Дивно було би, якби він перейшов байдуже, — скрикнув палко поручник.

— Панство все жартує, — всміхнулася вимушено Вікторія, знімаючи з очей руку, — просто пан пригадав мені одного старого приятеля, — почала вона нервово, стараючися говорити байдуже, — так, приятеля, якого вже нема, який вже давно помер.

— Тисяча перунів! — скрикнув різко Ярема, кидаючи розпечатаний пакет на стіл. — Чи не моя рація була коли я казав панству, що війна з татарами потрібна вже тому, щоб до тла знищити цю буйну орду!... Пан Конєцпольський пише мені в цьому листі, — простягнув він велично руку, показуючи на пакет, — що хлопство знову



бунтується, купи Кривоноса, цього збіглого хлопа, розійшлися по моїх володіннях, а сам він засів у моїх плавнях.

— Мало цього, насмілюся доповісти ясноосвеченому князеві, — додав голосно молодий шляхтич, — підлий хлопа розпускає скрізь чутки, що доти, доки він не добуде голови князя Яреми та не пошиє собі з його шляхетної шкіри чобіт, він не спинить свого повстання і віддасть на страту кожного, кого тільки злапає.

Княгиня Грізельда скрикнула і ледве не впала з крісла.

— Пан міг би лишити для себе цю паскудну новину, — метнув розлючений Ярема в бік шляхтича ставлений погляд.

— Вибач, ясноосвечений княже, за передачу нахабних слів підлого хлопа, — уклонився посол, — та вони показують лише, до чого дійшло нахабство розбійника, — нахабство, яке вимагає негайного спіймання цієї звірюки та примірної кари над ним.

— Нечуване нахабство! На палю бидло! — загукав навкруги розгорячений натовп.

— На мене, на Ярему насмілюся повстати нахабний хлопа, — казав далі князь, вигукуючи, — на Ярему, від якого імени тремтить Туреччина, Московія та Бахчисарай! Що чекає всі наші маєтки? Коли вони ще не лежать у попелі, то їх спалять незабаром. Ваших жінок продадуть до Криму. Ви самі підете до дябла на палі!...

— Во імя Отця і Сина і святого Духа, хай хоронить нас Свята Діва від нападу виродків пекла! — прошепотів поблідлий патер.

— Може бути, розбійник уже близько, — засопів розгублено князь Заславський, оглядаючися по боках.

— Прокляття кожному, хто ще заступається за цю зграю, через яку ніхто не може бути певним завтрашнього дня. Цілуйтеся тепер з Кривоносом! — ударив рукою по столі пан Чарнецький.

Бомба, яка впала би серед салі, не зробила-б більшої метушні, ніж це слово „Кривоніс“, яке було тепер на устах у кожного з присутніх. Панни та молоді магнати всі зібралися навколо стола.

— Прошу панства не турбуватися, — спинив усіх гордо та зневажливо князь Ярема, — замок неприступний, життя моїх гостей під моїм дахом недоторкане. В обороні замку п'ятьсот моїх непереможених драгонів, а ще стільки поверне завтра з Жовнів, і всі вони лишаться в замку. На це бидло я виїжджу з псарями та канчуком!

— Князь занадто певний, — сказав гордо молодий шляхтич, — я не радив би виїздити проти зграї Кривоноса з псарями та канчуками — їх багато.

Ярема прищулив очі і змірив своїм бундючним поглядом від ніг до голови молодого шляхтича.

— Пан або занадто боїться Кривоноса, — сказав він поволі і з притиском, — або сам клониться перед ним.

— Ні одно, ні друге, — відповів той спокійно, — я занадто добре знаю ці буйні голови, бо часто бився з ними, та й завдання вимагає численного війська: адже треба оточити великий простір плавнів, щоби звір не втік!

— Так, так! — почувлися тривожні голоси.

— Пан з ними бився, але князь Ярема також не раз бив їх, — відповів Вишневецький, — одначе, коли пан знає їх так близько, я маю надію, він не відмовить мені взяти участь у полюванні, яке я призначаю на завтра.

— Уважатиму для себе за честь виступити з княжим військом, — відповів він, злегка заминаючися, — але я спішуся назад до Чигирина: пан староста наказав мені вернути до нього завтра назад... Коли ясний пан візьме на себе мою неслухняність перед паном старостою, я можу показати князю військові, де ховається цей пес.

— Добре! — кивнув головою Ярема, даючи тим зрозуміти, що авдієнція скінчилася.

Шляхтич відійшов до гурту молодіжи.

— Не пізнає пан мене, чи що? — простягнув до нього руку пан ротмістр.

— Здається, — змішався шляхтич, — десь стрічались. — „Маслів став!“ — майнуло у нього блискавкою в голові, — а може, я подібний до кого небудь з панських знайомих?

— А як же, як же.... Знайоме обличчя... Адже ми земляки, — тряс руку шляхтичеві довговусий ротмістр. — Адже пан з Литви?

— З Литви, — якось тихо і непевно відповів посол.

— З мого рідного краю... Я знаю весь панський рід... З багатьма приятелюю, пан мабуть син Януарія?

— Гм... А так, — процідив крізь зуби посол... — Щоб тебе відьма забрала з твоєю знайомістю... Ото причепився чортів литвин! — лаяв він його в думках, не знаючи, як від нього відійти.

— Так? — зрадів ротмістр. — А як поживає панна Ядвига?

— Так собі, — оглядався по боках молодий шляхтич, шукаючи нагоди відійти від нього. — „Святий Юре, поможи! — напружував він свій мозок, — поможи: свічку поставлю! А зрештою!“ — повернувся він рішучо до ротмістра.

— Вибач, пане, тут якесь непорозуміння: я тепер трохи розсіяний, думаю все про цього пса Кривоноса, а пан мені повторяє незнайомі імена.

— Пан яких Адамовичів знає? З яких місць? З Боровки, Сосниці, що на Вілейці, недалеко від Вильна, родини пана Януарія, пана Антося, пана Едварда, здається всі?

— Пан милиться, — засміявся недбало шляхтич, — я не з тих, чував про вілейських також, та вони навіть не кривні, а тільки одного гербу.

— Дивно, — стиснув плечима пан ротмістр, — а мені Антось присягався, що в усій Річи Посполитій є одинока галузь родини Адамовичів-Шпорицьких — це їх... А от виходить, ще друга знайшлася, а деж сидить панська? — цікавився далі ротмістр.

— Моя... Далеко, пане, за Могилевом...

— А де саме? Тамошні місця я теж знаю.

— „Щоб ти пропав, литовська бочко!“ — вилаяв майже на голос нового несподіваного приятеля шляхтич. — „Щоб йому вигадати?“ — З Рудні! — сказав він на решті.

— З Рудні? — широко отворив очі ротмістр. — З мого рідного села?

— Не з Рудні, а з Рудниць, — перебив його нахабно шляхтич, а потому не давши часу ротмістрові опам'ятатися, стиснув йому руку і промурмотів, відходячи. — В кожному разі дуже радий... А ось ще мій знайомий, — показав він головою в протилежний кінець салі і зник між натовпом.

Ротмістр так і лишився на місці, розставивши здивовано руки:

— Щось ти, голубе, хвостом крутиш і хочеш вислизнути, як вуж! Чи Адамович ти? Ось що!

До ротмістра підійшов дехто зі шляхти.

А молодий шляхтич пробирався наперед і опинився непомітно коло вікна, коло якого стояла пані Вікторія; вона пильно дивилася на молодого шляхтича, а її рука нервово мняла хустку.

Коли молодий шляхтич, похиливши голову, близько підійшов до неї, вона не стрималася і уриваним шепотом кинула йому слово: „Михасю!“

Це любе, давно забуте слово вдарило шляхтича, як стріла; він здригнувся й обернувся до неї.

— Ти! Ти! Пізнала! — прошепотіла Вікторія, і на її

гарному обличчю вибух такий вогонь радості та захоплення, що в молодого шляхтича щось здригнулося у грудях і розлилося горячою хвилею по всіх жилах.

— Я не знаю пані! — поборов він своє хвилювання і відповів холодно й недбало.

— На Бога! Пан ходить на ножах, — шелотіла, дивлячися по боках, Вікторія, — я... я... не ворог...

— А, пані приятель? — усміхнувся зневажливо шляхтич, та в цьому часі він почув різкий голос князя Яреми:

— Прощу, пане посол! — махнув він рукою.

Молодий шляхтич підійшов упевнено й елегантно.

Пані Вікторія теж підійшла і спинилася за князем Вишневецьким, між натовпом молодіжи.

— Пан давно з Чигирина? — спитав, прищулюючи очі, князь Ярема.

— Третього дня виїхав, ваша княжа мосте, — відповів шляхтич.

— І пан Конєцпольський був дома? — усміхнувся князь.

— Кудись вибирався... Мені невідомо, — замнявся шляхтич.

— Дивно, що він не сказав своєму послові, де він буде... Мені могла прийти думка загостити до нього...

— Та мабуть він дома, ясний княже! — відповів шляхтич.

— Ще дивніше! — насупив брови Ярема. — Хіба панові невідомо, що чигиринський староста виїхав до Варшави на шлюб Радзивила, і здається, не три дні тому... а більше?

Одну хвилину шляхтич почував, як його серце перестало битися, а кров завмерла в жилах, та це тяглося лише хвилину.

— Пан староста не вважає за потрібне повідомляти

підлеглих про свої заміри... — відповів він з певним нахабством. — Може бути, пан староста власне тому і домагався мого негайного повороту, щоб підчас його неприсутності підстароста мав певну особу.

— Можливо... — протягло вимовив князь Ярема, дивлячися на шляхтича своїми сірими, лютими очима. — Добре, побачимо!... В кожному разі пан лишиться в мене гостем, — сказав він з притиском.

Потому, вставши з крісла, голосно сказав усім:

— Панове! Завтра рано похід! Хто бажає взяти участь в нашому полюванні, прошу всіх під мою хоругву!

Голосні бурхливі оплески покрили його слова.

Гості рушили за князем до інших покоїв.

Бліда, з викривленими переляком рисами обличчя, стояла пані Вікторія на боці, і не знала, що робити. Вона почувала, як все крутилося в її голові, як у середині щось її пекло і шепотіла тільки: „Що робити? Що робити? Загинув!“ Раптом вона помітила сивого ротмістра, який спинився недалеко від неї.

— На Бога! — кинулася вона до нього і почала говорити уриваним шепотом: — Вам я можу звіритися, як новому приятелеві, від вас залежить уратувати моє добре ім'я... Та моя честь... моє життя...

Ротмістр глянув на бліде, схвильоване обличчя пані і не змусив її повторяти просьбу. — Числіть на мене, — шепнув він, — голову страчу, а не видам!

— Дякую! — вимовила вона, стискаючи йому руку. — Спінить швидше... он того нового посла... В ім'я Матки Найсвентшої спінить!... Хай він підійде до мене тільки на два слова... Від цього залежить... моє життя!

— Все буде зроблене! — упевнено відповів ротмістр і зник у натовпі. — „Одначе, — думав він по дорозі, — цей посол, як видно, добра штука: і що до села бреше,

і таку слічну паню лякає до смерти... Ні, брате, я тебе не спущу з очей!“

Через кілька хвилин стояв перед смертельно схвилюваною панею Вікторією молодий шляхтич у шанобливо-насмішкуватій позі, а в глибині самі за колюмнами виділася на мурі потворно довга тінь ротмістра.

— Чим можу служити пані? — спитав холодно й церемонно молодий шляхтич.

— Ось ключ, — простягла вона йому руку, — в ім'я всього святого, Михасю, будь у північній башті... через годину... я буду там...

— Таємниче побачення! — засміявся посол.

— Не ображуй! — благально простягнула руки пані Вікторія.

— Ага! Злякалася за своє ім'я? — призириливо подивився він на неї.

— Не про мене мова, а про тебе, — задихуючися від хвилювання, але гордо відповіла пані, — про твій ратунок... Твоє життя на волоску! Завтра буде пізно.

---

Як скаменілий, стояв Чарнота серед призначеного йому покою, не знаючи, що робити, на що зважитися. Думки в нього мішалися: тисячі ріжних плянів повставали в його мозку та всі розбивалися при одному спомині про ту безсумнівну пастку, в якій він опинився. Одно було ясно, як божий день, а саме, що напад на замок при великому числі залоги та прибулих команд буде неможливий, безумний. Думка втекти з замку вже цієї ночі кілька разів приходила йому до голови, та хоч як напружувався він знайти спосіб утечі, одначе мусів прийти до висновку, що при всій обережності, при найбільшій хоробрості це немисливо зробити. Липалася одна тільки надія на завтра: та й то, якщо князь візьме його з собою у похід, — тоді можна було-б завести панство куди не-

будь у непролазну пушу або в таке болото... А батька Максима пустити на Ярему, коли він застрягне у болоті... Ото була-б забава, кращої й не треба! Розуміється, він звелів би зарубати мене, та для такої справи варто! А може, підчас метушні можна було-б навіть утекти... Так, так, — оживився Чарнота, — птаха на волі, а козака в полі хто піймає? Та чи возьме його Ярема з собою? — Ось у чому справа. Та його мова та питання... А тепер, як повідомити товаришів, щоб сиділи тихо, щоб ні словом, ні голосом не зрадили себе варті... Їм наказав я остро, щоб до вистрілу не зважилися навіть писнути, а поїли-б як найбільше варту, а головне воротаря, щоб після гасла могли самі спустити міст і відчинити браму... А тим, що в мішках, як сказати... Ще, чого доброго, задушаться... Ні, витримають... Не в таких справах бували... Напад в ночі неможливий... Кривопіс стоїть під замком... Його треба повідомити, інакше завтра його можуть оточити, а я лишуся тут; „Адже раз умирати, а не двічі“, а товаришів треба повідомити... Що тут вигадати-б? При дверях сторожа... Спробувати хіба через вікно? Високо, та нічого, ніч темна, можна спробувати спуститися на поясі... — і Чарнота почав поспішно розмотувати величезний шовковий пояс, який кілька разів обмотував його постать.

Чарнота підійшов до вікна, обережно відчинив його і вихилився, щоби змірити віддаль до землі, та відразу відступив назад: під вікном, при слабому мерехтінню зір він побачив тяжку і непорушну постать панциреного з довгим списом. Серце завмерло в Чарноти і мороз пробіг по спині до самих п'ят... Пастка!... Пастка!

Так минуло кілька мовчазних хвилин.

— Га, прокляття! — скрикнув він нарешті, стискаючи ручку своєї шаблі, — щож тепер робити?

Правда, він наказав Вернигорі не починати нічого, аж поки він не з'явиться... Та хто може поручити за їх



буйні, нестримні натури? А Кривоніс?... Як їх повідомити?... — він кілька разів перейшовся по кімнаті... — А пані Вікторія? Як розквітла, вигарніла, як пишній мак! Пізнала... і зблідла... У! Панська, ляцька душа!... Щож, бавиться тепер зі своїм старим чортом! Га, га, га! І він міг колись кохати її?... Гадав назвати її своєю дружиною?... Ух!... Гадука... За почеси, за розкоші продала і серце і красу!

Чарнота знов підв'язав пояс, засунув за нього дорогий пістоль і спинився коло вікна. Тихий вітер війнув йому прохолодою у розпалене, схвильоване обличчя і порушив розкуйовдану чуприну. Кілька хвилин козак стояв мовчки, закусивши губи та схрестивши на грудях руки... На його обличчю, завсіди радісному та сміливому, відбилася тепер глибока й тяжка мука. Здавалося, якісь давні, забуті спомини кинулися бурєю на молоде козацьке серце... Нарешті глибокий стогін вирвався з його грудей... „Минулося! — вимовив він придушеним голосом. — Одна ти тепер у мене і дружина і порадиця! — поклав він руку на ручку шаблі. — Ти не зрадиш, не проміняєш щирого коханця на пана!“... — Чарнота знову перейшовся по покою і знову спинився коло вікна. Одначе, вона просила прийти, благала, казала, що має щось сказати. Що це, невже нова слабість? — відступив він.

— Ні, ні! — сказав козак, усміхнувшись гіркою усмішкою. — Що раз поховано, те годі воскресити! Тількиж як тут болить, яка образа!... Та нема чого згадувати! — Чарнота безнадійно махнув рукою і почав дивитися в темну далечину саду; в кінці його понурим обрисом видніла кругла замкова башта з гострим високим шпилем, на якому ясною червонявою точкою світив ліхтар.

— Вони там! — сказав, знову підійшовши до вікна, Чарнота, — і нічого не знають, над ними меч, а я тут без-

сило лютую і нічого не можу вигадати. Чекай! — ударив він себе рукою по чолі, — вона казала щось про ратунок, може вона знає льох, потайний хід; треба піти спитати, не для себе, — підніс він гордо голову, — а для них, для товаришів. Так, треба піти, — блиснули в темряві очі Чарноти, — і сказати їй, панській ледащиці, як він, козак-нетяга, ненавидить її.

Чарнота швидко обернувся і відчинив тяжкі двері. У замку все спало. Стомлене криком та пияченням вельможне панство хропіло безпечно під охороною башт, ровів та гармат. Чарнота рушив коридором, пригадуючи дорогу, яку показувала йому Вікторія. В одному місці йому здалося, що на високому склепінню коридору з'явилася якась стороння тінь, та швидко придивившись, він рішив, що це лише так йому здалося. В міру, як наближався до північної башти, його хвилювання все більше зростало.

Ось він спинився коло маленьких низьких дверей. Слабе світло ліхтаря проходило через отвір замку тонкою зрадливою смужкою! — Тут! — подумав козак. На хвилю він ще спинився і відчинив нарешті навстіж двері.

Невелика ліхтарка тьмяно освітлювала маленьку кімнату. В глибині її, притулившись горячим чолом до зимної шибки, стояла пані Вікторія.

Почувши стукіт, вона здригнулася і швидко обернулася. Чарнота зачинив двері і спинився коло входу. Кілька хвилин вони мовчали, дивлячися одно на одного. Нарешті Чарнота зробив низький і церемонний уклін і спитав пані Вікторію насмішкувато:

— Щож вельможна пані хотіла мені сказати?... Я чекаю.

Пані Вікторія поблідла.

— Лиши!... Не будемо грати з собою! — ледве вимовила вона. — Михайле, я пізнала тебе!...

— Нема нічого дивного, я все той самий, ляцькі прикраси не змінять мене, — усміхнувся Чарнота.

— Чекай! Не драгуйся! Час минає... Скажи, чого ти тут? — казала пані Вікторія з усе більшим хвилюванням. — Я знаю твою безумну голову: твій приїзд... твоє убрання, все це не дурно... Ти ризикуєш життям...

Чарнота подивився на неї, закинув гордо голову і сказав холодно та бундючно:

— А щож до цього вельможній пані?

— Пресвята Діво! — прошепотіла пані Вікторія благально. — Я чула, як Ярема наказав доглядати за тобою, — казала вона далі, задихуючися. — Чи знаєш ти, що це значить? Чи знавш ти князя Ярему? Життя твоє на волоску!

Обличчя козака лишилося непорушним.

— То щож, посадять на палю!... Чи не пані буде сумувати за мною?

— Михайле! — гірко скрикнула пані Вікторія, — не кажи так, я помру від муки!

— Га, га! — зареготався гірко козак. — Чогож це вельможна пані так пізно почала жалувати мене? Чи вельможний пан вже обрид, чи занадто старий?

Вікторія глянула на нього своїми розширеними від хвилювання та жаху очима і відступила назад. Її плечі затремтіли, а з грудей вирвалося здушене ридання. За що?... За що?... — шепотіла вона надірваним, безсилим голосом, спираючися до муру.

Кілька хвилин тяглася тяжка мовчанка, переривана лише уриваним диханням козака.

Нарешті Чарнота почав глухим, схвильованим голосом, намагаючися перемогти себе:

— За що? Ти ще питаєш, за що? А чого ти гралася зі мною? Чого ти дурила мене? Чого ти зневажила моє перше і останнє кохання?

— Я кохала тебе... Тебе одного, — прошепотіла тихо пані Вікторія, віднімаючи руки від обличчя.

— Кохала? Ха-ха-ха! — розсміявся гірко козак. — Кохала і віддалася за гроші іншому.

— Михайле, ти знаєш... Бог бачить, не я... приму-сили...

— Так, ляцька вірність, — казав далі палко козак, — кохала і не насмілилася не послухати батька? Побоялася піти зі мною і довіритися мені? Жартуєш ти, вельможна пані... Чи тобі кого небудь кохати? Та чи знаєш ти, — пристрасно казав він, — чи знаєш ти бідна, прибрана самоцвітами лялько, що якби ти мені сказала тоді: „Михайле, кохаю тебе, бери мене з собою!“ — з пекла би видер, з дна моря виніс, у Бога в раю, чуєш, пані, знайшов би я тебе, і не розлучив би мене з тобою ніхто, ні на життя, ні на смерть.

— Михайле! — кинулася до нього пані Вікторія.

— Годі! — відступив Чарнота, тяжко дихаючи і відсуваючи її рукою, — то було, пані, було, але минуло.

Обличчя пані Вікторії з початку густо почервоніло, а потім побіліло, як полотно. Хвилину вона боролася з собою, та нарешті почала знову глибоким і сумним голосом:

— Ох, повір же мені, повір мені хоч у цьому слові, — закинула вона свої білі руки і стиснула ними горячу голову. — Яку муку я витерпіла, коли довідалася, що ти пішов на Запорозжя! Нема слів розповісти тобі, скільки тяжких сліз я проляяла! Я скрізь літала думками за тобою, я висохла від суму... Ох, Михасю, Михасю! Якби не люди, яких приставив до мене пильнувати мене батько, я давно знайшла-б свою смерть!

— І знайшла замість неї чоловіка! Ха-ха-ха! — вибух глухим сміхом Чарнота. — Щож, це пані, від сліз чи від суму?

— Не своєю волею, що я мала робити? Мене змусив батько.

— Покірлива, слухняна донька. Коханця втратила і пішла заміж за старого магната для батька! — люто гукнув Чарнота. — А чи знаєш ти, — сказав він раптом задиханим безумним шепотом, хапаючи її руку і боляче стискаючи. — Чи знаєш ти, що роблять наші дівчата, коли їх проти волі тягнуть до панського покою? Чи знаєш ти, що роблять вони потому з собою? Під лози та в воду. А ти? — відштовхнув він її, — ну, чогож не спішиш до старого чоловіка?

Вікторія гордо випросталася, в її очах блиснула образа; вона відступила назад і почала твердо й сміливо:

— Щож, і вийшла. Так, своєю волею пішла! Коли від людини відберуть кохання, лишається ще одна пристрасть, сильна і могутня, як і вона! Бажання влади! Ти це знаєш добре! Так, я вийшла за старого магната, вийшла, щоб мати владу і силу, щоб відістатися їм усім за те пониження та безсилість, яку я терпіла досі! — і на щоках Вікторії виступили горячі румянці. — Тепер я сильна і свободна! Життя своє я продала чоловікові, та серце не продам нікому!

Чарнота мовчав, не відриваючи очей від Вікторії. Два різні почуття змагалися в ньому: зневага, ненависть і непереможне захоплення перед цією сміливою, завзятою красою. Кілька разів він кидав швидкий погляд у високе вікно, з якого вільно було в'їздову башту та червоний ліхтар, та щось могутнє і бурхливе вже захоплювало неподільно його думки, затуманюючи і пам'ять і мозок.

— Не бійся, Михайле. Я не вимагаю твого кохання! — казала далі пані Вікторія! — одно тільки кажу тобі: я кохала тебе, кохаю і не перестану кохати!

— Потайки від магната, щоб не довідалися пани? — затиснув зуби Чарнота.

— Що чоловік? Що панство? Та я не боюся сказати

всьому світові... Тебе кохаю, тебе одного, — майже шепотіла вона, простягаючи до нього руки.

— Годі, пані! — відступив ще раз Чарнота, почувачи, що тратить волю над собою, та вже було пізно.

Охопило козака горячо, обкрутилися навколо його шиї руки Вікторії.

— Бажаний мій, коханий мій, не муч, не муч мене більше, — шепотіла вона, притуляючися до його обличчя горячими щоками. — Ти кохавш, ти кохавш мене! Адже годі забути, коли так кохав. Ні, досить, не усувай мене, не насуплюй брів, чого відкидати своє щастя? Сьогодні наш рай, а хто знає, що принесе нам завтрашній день.

— Лиши, пусти! — вже слабо виривався Чарнота, та білі руки ще міцніше охопили його шию, і гнучке тіло Вікторії ще палкіше притиснулося до його грудей.

— Забудь, забудь усе на світі, — чув він молодий опянюючий голос. — Ти перший, ти і останній. У мойому серці не було і не буде другого кохання. Дивися, ось ми-нає тиха ніч, а там настане галасливий ранок... Ах, день несе з собою так багато лиха та клопотів! Михасю, може бути, це єдина мить щастя, яка блиснула нам за все наше життя? Любий, коханий мій! — закинула вона свою розпалену голову. — Хоч глянь на мене ласкавим оком. Невже в твойому серці нема ні жалю, ні пестоців? — і на її очах блиснули сльози. — Дивися, я кохаю тебе, я вмираю від кохання!

— Вікторіє, — палко вимовив Чарнота, — хай все пропадає! — і він покрив її жагучими поцілунками...

— Що це я? Пусти! — рванувся Чарнота, приходячи нарешті до притомности, та безумні обійми Вікторії гіпнотизували його волю.

— Ти знову? — відхилила вона голову від його грудей, глянула йому в очі і прошепотіла тихо з безко-нечно ніжною усмішкою:

— Та хіба ти не бачиш, щастя мое, що тепер ти мое життя... Один, один...

— А чоловік?

— О, ні!... Ти — мій чоловік, ти — мій коханий! — скрикнула палко Вікторія, шукаючи нових поцілунків.

Кілька хвилин козак мовчав, тяжко дихаючи; його груди високо підіймалися; здавалося, в ньому відбувалася остання болюча боротьба. Нарешті він почав говорити хрипким, уриваним голосом:

— Вікторіє, Вікторіє! Я все забуваю... Я вірю тобі... Чого дурити? Кохаю тебе до нестями. Та коли ти мене кохавш, ходімо звідси... від чоловіка, від панства назавсіди, назавсіди... Ти знаєш якийсь тайник, ходи зі мною... Я буду кохати тебе, як тільки може кохати людина... Ходімо, Вікторіє, швидше! — стискав він її у своїх обіймах. — Будь мені вірною та чесною дружиною на все життя, на все життя!

— Боже мій! Щастя мое! Потіхо моя! — схопила його голову Вікторія і притулилася до його горячих уст.

Чарнота покрив безумними поцілунками її обличчя, її плечі, її груди...

— Ходімо, ходімо швидше! — шепотів він, тривожно дивлячися на ліхтар на башті. — Залиши це підле панство, будь моєю неподільно і перед Богом, і перед людьми! Ми підемо так далеко, де ніхто нас не дожене і не відшукав... Кинь своє панство, вір мені!...

— Чого йти? — притиснулася до нього ще палкіше Вікторія. — Любий мій, коханий, гарний! Я тебе обороню і так. Ти знаєш, що князь себе не тямить у Грізельді. Грізельда — моя подруга: скажу два слова, і ти будеш свободний.

Чарнота здригнувся, відхилився і пильно глянув на Вікторію, та вона не помітила його погляду і казала далі ще ніжніше, пестячися та тулячися до нього:

— Мій любий, коханий, ти вступиш до наших хоругв. Тепер сойми, потому приборкання хлопів. Мій чоловік рідко буває дома, та й хто зна, що нам готує надалі доля?

— Що-о? — прошепотів, задихуючися, Чарнота, і його обличчя пополотніло, а сині очі стали майже чорними. — Знову пропонуєш мені облуду та шельмовство? Та ти ще насмілилася пропонувати мені зраду! Га, тепер я тебе бачу! Та ти помилилася, вельможна пані, не на такого напала! Геть від мене, — відштовхнув він її з відразою і з такою силою, що Вікторія похитнулася і була би впала, якби не встигла схопитися за лутку вікна. — Геть! — гукнув він люто, — ляцька в тебе кров і ляцька душа!

— Михайле! — кинулася Вікторія.

— Мовчи, гадино! — перебив її скажено Чарнота. — Я ненавиджу, я зневажаю тебе!

— То ти так? Почекай, Михайле, не спішися зневажати, — почала вона поволі глухим, тремтячим голосом, випростовуючися у весь свій зріст, бліда, з палаючими очима, з ображеним, гнівним обличчям. — Не спішися, кажу тобі, подумай. Чи знаєш ти помсту відкиненої жінки? — впялася вона в нього очима. — Чи знаєш ти, що життя твоє в моїх руках?

— Погроза? — усміхнувся, прищуливши призириливо очі, Чарнота.

— Ні, не погроза, а правда... Я не пожалую, коли так, також себе. Вже коли така образа, коли моє серце розбите, то що мені життя? — Швидким, несподіваним рухом вихопила вона у нього зза пояса пістоль, виставила у незашклену залізну раму і вистрілила в повітря. — Хай спіймають мене з тобою.

— Прокляття! — скрикнув Чарнота, кидаючися до вікна. — Що ти наробила?



Він швидко глянув у вікно і знову крик жаху вирвався в нього з грудей: ліхтарня, яка висіла на вершку башти, захиталася і полетіла на подвір'я, і рівночасно дійшов до нього крик та брязкіт шабель, які розляглися коло брами.

— Вони загинуть! — вирвався у нього стогін з грудей.

— Ага, зраднику! — скрикнула скажено Вікторія, хапаючи його за руку. — Тепер ти не втечеш від мене!

— Мало! — відступив від неї гордо Чарнота і сказав голосно і сміливо: — Я Чарнота, розбійник, товариш Кривоноса. Ну, біжи тепер до свого князя і скажи йому, що ми прибули сюди, щоб спалити весь замок і знищити всіх вас до одного.

— Ай, Матко свєнта! — скрикнула з невимовним жахом Вікторія, захиталася і, хапаючися за мур, упала на підлогу.

Вікна башти почали блимати вогнями. Почулася тривога.

— Прокляття! — шепотів Чарнота, задихуючися і трясучи залізні ґрати, — все загинуло! Смерть, жах, безчестя! — і він далі люто торгав ґрати. Крик і галас на замчищу все зростали. Ось на подвір'ю заблимали ліхтарки.

— Куди ти? Я не пущу тебе! — скрикнула Вікторія, очунявши і побачивши, що Чарнота стоїть на вікні. — На Бога! Там певна смерть, я вратую, я схочу тебе! — поповзла вона до нього.

— Не підходь, гадюко! — оглянувся на неї несамовитий Чарнота, торгуючи з надлюдською силою ґрати. — Ганьба! Зрада!

— На Бога, на Панну! — ридала Вікторія, ламаючи руки. — Я вратую тебе, я схочу! Князь — кат, тобі будуть пекельні муки!

— Пусти! Я не кину товаришів! — вирвався від неї Чарнота, та вона безтямно вчепилася за нього.

— Ай! Не вдержу тебе! Дивися, то князь Ярема! — скрикнула несамовитим голосом Вікторія, побачивши князя на чолі своїх панцирових, який швидко мчав до брами. — Смерть, смерть! — закричала вона, чепляючися за його одєжу.

— Геть, або я забю тебе! — відштовхнув її Чарнота, так що вона покотилася по підлозі.

— Єзус-Марія! Ратуйте! — заверещала Вікторія, простягаючи руки до Чарноти, та він уже був на вікні. Рама нарешті не витримала і з бренькотом впала. Освітлений червоною луною, козак був готовий стрибнути, та тут чийсь міцні, тяжкі руки схопили його ззаду за плечі, і він, стративши рівновагу перевернувся та з цілого розмаху вдарився головою до підлоги.

### XXXI.

Два тижні минуло з того часу, як Богдан вернув до дому разом з Марилькою. Протягом цього часу до неї трохи призвичаїлися, а з початку приїзд польської панни вразив усіх, і про це довго говорили на хуторі. Хоч Богдан і сказав, що великий канцлер та найясніший король дуже цікавляться долею цієї сироти і навіть просили його, Богдана, взяти її під свою опіку, бо він вратував її від смерти, одначе всім було дивно, по перше, що доньку польського можновладця дали в опіку козакові, а друге, що про цей ратунок досі ніхто нічого не знав.

Жінка Богдана стрінула Марильку привітливою усмішкою, задоволена тим, що її чоловік має довіря та ласку найясніших осіб, а головне, що він вернув, що Цариця Небесна вислухала її благання, послала їй в останніх хвиликах її мученицького життя відряду побачити

дорогого Богдана, сказати йому останнє слово і замкнути при ньому на віки очі.

Стан здоров'я слабій був дуже поганий. Ядуха не давала їй ні сну, ні хвилини спокою; її висохле жовте обличчя лежало на високо підбитих подушках, а руки безвладно лежали на ковдрі; під нею виднілося непомірно напухле черево та набряклі ноги; тільки вогники очей, які глибоко запалися, та рух грудей виявляли в цьому немічному тілі останню боротьбу згасаючого життя.

Марилька підійшла з пошаною до слабій, стала навколішки і поцілувала її руку; хора зі страшним зусиллям поклатла обидві руки на голову панночки і слабо зашепотіла:

— Дякую, панно... Вони будуть любити тебе... Він, — показала вона на Богдана очима, — має золоте серце.

— А я, — закрила руками свої очі Марилька, — вже всім серцем люблю вас усіх... усіх. Адже я сирота, нікого в мене нема... і я не бачила нестоців. Хай нагородить вас Бог за все...

Голос її урвався, і вона, хлипаючи, відійшла до вікна.

Усі були зворушені. Неласкаві, а навіть ворожі очі, які дивилися на Марильку, засвітилися тепер теплішим почуванням. Її лагідний, чаруючий голосок і щирий жаль підкупили всіх відразу, а Марилька, розпитавши потому про хворобу своєї нової мами, сказала, що вона зможе полегшити їй муки, бо на таку саму хворобу слабувала також теща Осолінського, яку вона доглядала, і що вона заховала багато трав та ліків, які привезли чужоземні лікарі для її княжої мості.

Баба спробувала спротивитися, кажучи, що кожне чужоземне зело, зібране без належної молитви, нечисте; та хто потопає, хапається навіть за соломинку, та й Богдан насварив бабу.

Марилька зварила траву і дала хорій випити три рази відвар, і поклала її, за допомогою Богдана вище на подушках; новий лік видимо полегшив муки вмираючої: вона швидко затихла і спокійно заснула.

Баба дивлячися на це, тільки хитала головою та кидала з-під лоба сердиті погляди на цю нову ляцьку знахорку, а Марилька тіпилася, та й Богдан разом з нею, — його зворушила її дбайливість і він дивився на неї, як на посланого йому янгола-потішителя. Про хору нема що й казати: вона відразу привязалася до Марильки, як до спасительки, і не знала, як їй дякувати...

Минали дні. Слаба звикала і все більше привязувалася до Марильки, а та що дня показувала і своє уміння доглядати за хорою, і свою відданість, і свою щирю, просту, веселу вдачу. Вона бавила свою нову маму цікавими оповіданнями про свої пригоди і вміла навіть викликати усмішку на її мертво-блідому обличчю.

Оленка та Катря, які дивилися з початку з-під лоба на нову, накинену їм сестру, починали потрохи любити її і сходилися до світлиці матері слухати оповідання паночки. В одній тільки Оксани міцно зростало недобре почуття до Марильки, і вона бокувала від неї та разом з бабою лайла її. Оксана бачила, що так чи інакше, а Марилька відсунула непомітно від хорої пані і Ганну, і бабу. Хоч Ганна не показувала, що її що небудь журить, та Оксана помічала, що вона стала мовчазною та сумною, а баба навіть потайки плакала та скаржилася Оксані, — до чого вона дожилася: весь вік упадала за панею, як за рідною дитиною, а тут прибилася якась „ляхівка-причепа“, та й заволоділа серцем її пані і заведеним в цій хаті господарством.

І дійсно, Марилька ставала цілковитою господинею в цій світлиці, пересяклій запахом ладану, васильків та оливи, яка горіла весь день і ніч у лямпаді перед образом

Божої Матері. Все тут робила тільки вона або все робилося з її наказу; ніхто вже не міг догодити слабій: і подушки не так перебють, і не піднесуть без болю ноги, і не так подадуть кухоль; лише Марилька могла в усьому догодити, і умираюча не могла навіть дихнути без Марильки.

З приїздом цієї панночки вона не тільки почувала себе фізично краще, але душею була безконечно щасливіша. Богдан тепер майже не відходив від жінки і був безмежно ніжний до неї.

Йому тільки тяжко було носити машкару суму і стримувати радість, яка рвалася йому з грудей. Тай тут полегшання мук слабій давало йому бажану нагоду. Особливий такт Марильки та уміння її поставити себе й очарувати всіх простотою та сердечністю своєї вдачі вивели Богдана з незручного становища і вернули йому давню певність та спокій.

Протягом цих двох тижнів Богдан майже нікуди не виїздив і нікого не повідомляв про свій приїзд; йому хотілося хоч якийсь час укритися у своєму хуторі і пожити особистими радощами; він дорожив цим коротким спокоєм, чуючи, що за межами хутора знову змінуться бурі та людський стогін.

Ганна багато разів казала Богданові, що приходять нові поселенці, що живуть вони тимчасово в куренях, та що їм треба вишукати нові місця для осель; та він довго не хотів їхати на оглядини, відмовляючися слабістю жінки.

Ганну вразило таке незвичайне горе, яке так міцно охопило Богдана, що він став байдужим до наступаючих з усіх боків лих. Цей вибух почуття до умираючої мучениці глибоко зворушив би чутливе серце Ганни, якби її не турбувала радість, яка проглядала в очах дядька.

Лише одна звістка вразила Богдана, звістка, яку передав дід про смерть Чарноти.

— Ех, не витримав! — рванув себе Богдан за чуприну, — а як я просив, як благав! Просто на загин пішов, тяжко, видко, було носити свою голову... Чарноту, голубе мій сизий! А який був з тебе славний лицар! — утер Богдан сльози.

— Так, пером над ним земля! — похитав сивою головою дід.

— Ну, а як там, що доброго? — спитав Ганджа, який підійшов разом з Золотаренком.

— Та що, братця, все добре... Може, й побачимо ласку господню, от швидко почувете про королівські милости, — хотів збутися загальниками Богдан.

— Та які саме милости, — допитувався Золотаренко. — Все про ці милости гудуть, а їх і не видко. На мою думку, краще синиця у жмені, ніж журавель у небі.

— А може є навіть журавель у жмені, мої друзі.. Я не маю права сповістити вас швидше від уряду, а кажу тільки, як своїм близьким, що журавель є.

— Ну, слава Богові, — мотнув головою дід, — а ось ще що, пане господарю, хотілося-б мені та й цим добрим людям знати, що це ти за ляхівку до нас привіз? Правда, це діло хазяйське, а всеж таки звідки вона і пощо?

Золотаренко та Ганджа теж приєдналися до просьби діда.

І Богдан мусів для їх заспокоєння розповісти про батька Марильки, про цього можновладця-баніту, який став потім завзятим Запорожцем, його побратимом, прийняв нарешті для ратунку товариства добровільну смерть і відказав на визволення України половину своїх закопаних скарбів. Це оповідання дуже зворушило слухачів і відразу змінило їх відношення до нової гості.

— А ти, пане господарю, з того-б і почав, що вона

донька товариша, — зауважив дід, киваючи головою, — а ким був цей товариш передтим, — нам байдуже.

— А й справді так, — підхопив також Ганджа, — адже на Запорозжя, до славного товариства кожний має вільний доступ, — чи лях ти, чи татарин, чи турок, — прийди, прочитай „Вірую“ та „Отче наш“, та перехрестися... От і все!

— На тому і стоїть Запорозжя, — сказав Золотаренко, — тому й не переводяться наші орли, бо бережуть рідний край і від татарина, і від лихого пана, непроханого гостя; тому ця панна Марилька виходить уже не панна і не Марилька, а вільна козачка, донька нашого товариша, значить, вона має мати християнське ім'я, Марина, чи що, — тай годі!

— Я їй поки що не казав правди про її батька, — відповів Богдан, — адже вона була в полоні у татар і не чула про смерть свого батька. Я утаїв від малої ще дитини, яка й без того натерпілася лиха в неволі, це тяжке горе; тому її прийняв до себе Осолінський, а я поїхав, як ви знаєте, в королівських справах до чужих країв... Отож, вона досі гадає, що її батько тільки десь задівся, та що його можна розшукати... Тому я прошу вас, панове, нікому нічого не говорити, поки я не приготую Марильку почути звістку про смерть батька.

Всі згодилися з Богданом і похвалили його серце, яке виконало вірно передсмертний заповіт побратима.

— Що й казати, — сказав дід, — божя річ! І спасенна та душа, яка висушить сирітські сльози.

Хоч Богдан бачив руйнуючу хоробу своєї жінки, хоч був свідомий, що наближаються вже останні хвилини її мук, та всеж його тішили ці тимчасові полегшення, які давали жінці забуття та спокій.

Засне під впливом наркотичного питва слаба, і Марилька дозволить собі вийти у велику світлицю, а Бог-

дан вже сидить там і оповідає своїй дівворі який небудь випадок зі своїх боєвих пригод або про чужі країни, про великі міста, про високі гори, про широкі моря...

А молоді хлопці та підлітки-доньки тиснуться коло свого батька і просять його оповідати більше та довше; Марилька теж сяде до гурту, цілує та пестить своїх нових сестер, розчісує їм головки на варшавську моду і не зводить очей зі свого любого тата. Лише Ганна не брала участі в цих розмовах; вона вся віддалася справам добродійності: дбала за захист для втікачів, калік, доглядала за слабими і цілими днями була поза домом, а коли випадково заставала часом у світлиці таку ніжну родинну сцену, то зі спущеними очима йшла геть. Богдан бачив часом сумний поважний погляд її променистих очей, і йому ставало неспокійно на серці, він читав у них якийсь німий докір. А часом, бувало, Богдан поведе своїх дітей та Марильку до свого покою, щоб не збудити жінки. Діти страшенно тішилися такою рідкою для них ласкою і з веселим гомоном бігли через широкі сіни до батькових покоїв. Для хлопців була велика радість любоватися дорогою батьковою зброєю та іншими рідкими річима, розвішаними на стінах та розложеними на полицях, а дівчат особливо притягала бандура. Тут вже можна було попрохати батька вдарити в струни. А як він грав! Здається, мертвий встав би з могили послухати його шумок та думок.

Тепер Богдана не треба було навіть прохати; як тільки прийдуть до нього, він знімає зі стіни розважницю туги. І заспівають, заговорять струни, та так заговорять, що Марилька вся спалахне румянцями і спустить на ніжні личка тонкі стрілки темних вій.

Часом Богдан казав Катрі співати пісні в супроводі тихого бренькоту бандури. Її голос, ще не зовсім міцний,



розлягався сріблом, а щира мелюдія йшла кожному просто до серця.

— Ах, які ваші пісні! — сплесне руками Марилька. — У них і сльози і пестощі, і безконечний жаль, ніби хто оповідає матері своє горе! Катрусю, любя, дорога моя, навчи мене цих пісень, навчи, — покрие її поцілунками панна, — а я тебе навчу своїх співанок.

— От і добре, — відізветься радісно Богдан, — учіться, доньки одна від одної, переймайте краще, адже кожному Бог дав якесь особливе добро, отож треба ним ділитися. Та любіться, мої любі, без хитрощів і щиро. З волі божої Марилька в нашій родині, а вона тобі, Катрусю, та тобі, Оленко, може бути дуже корисною. Марилька бачила великий світ, магнацькі звичаї, а ви, хуторянки, крім Суботова нічого не бачили.

— Я всього, що сама знаю, буду вчити тебе, Катрусю, і тебе, Оленко, — обіймала своїх названих сестер Марилька, — через рік побачите, і до королівської палати можна буде сміливо виїхати.

Катря обняла Марильку, а Оленка надула губи, відвернулася і сказала:

— На чорта нам палата, мені краще на ховзанку.

— От маш! — засміявся Богдан. — І давай їй едукацію! Ти би проміняла палату на коровник.

— А щож, тату, — подивилася з-під лоба Оленка, — і в коровнику весело, особливо коли прийдуть Марта, Лікера, Явдоха та Явтух.

Марилька кинула в її бік призириливим поглядом, але схаменулася і поблажливо всміхнулася.

— Не можна, Оленко, так казати, — погладила вона її по головці, — хто зна, може тобі доведеться бути і в палаті, — і вона кинула потайки палкий погляд на Богдана.

— Куди їм! — засміявся Богдан і вдарив у струни. — А ну, Марилько, — подивився він захоплено на неї, —

а ну, моя квіточко, заспівай яку небудь співанку, а я доберу пригравання.

Марилька почала наспівувати веселу мазурочку; незабаром під бренькіт бандури почувся її спів. Веселий мотив, виконаний сильним, соковитим голосом, наповнював світлицю, а очі Марильки так пристрасно дивилися на нього, що Богдан занадто сильно вдарив по струнах і вони порвалися.

Двері тихо відчинилися, і на порозі непомітно стала Ганна. Гра на бандурі та спів давно притягли її увагу і незвичайно здивували її. В тому часі, коли над цим будинком віяло чорне крило смерти, ці співи здавалися їй блюзнірством. Ганна кинула суворим поглядом на Марильку, подивилася потому на захопленого Богдана, на освічені живую радістю обличчя дітей і зацікавила, глибоко обурена всім цим.

— Тіточка стогнуть і плачуть, — сказала вона тихо, хоч в її голосі почулося тремтіння гіркого докору.

— Боже! Невже ми її збудили? — затрівожився Богдан.

— Спів і бандуру було чути туди, — ще тихше сказала Ганна.

— Та не через бандуру вона плаче, — з досадою та тривогою відповів Богдан. Взагалі, поява і слова Ганни неприємно вразили його; він побачив тут якусь спробу обмежити його волю.

— Ні, не через спів, — вже впевнено сказав він. — Кого може образити спів і дума? Нікого і ніколи. Мамі може стало гірше, ходімо, дітоньки, до неї!

— Я навіть гадаю, тату, — відізвалася скромно Марилька, — що музика заспокоювала би слабу, і що слід би було, коли вона почував себе краще, умисно заграти або заспівати що небудь; це збільшило би бадьорість її духа, а значить також силу... Слабій треба показати, що

її близькі не сумують, що значить, її здоровля покращало, а показне горе, — сказала з притиском Марилька — відразу забило би її.

— Правдиве твоє слово, моя дитино, — поцілував Богдан у чоло Марильку і пішов у сні.

Ганна помітно поблідла, й її розширені очі потемніли.

У сніях Богдан спинив її ласкавим словом:

— Голубко Ганнусю, упаднице моя люба!

Марилька, почувши це, спинилася на порозі і в свою чергу зблідла, та Катря потягла її до матері.

Ганна затремтіла, і якби в сніях було ясніше, можна було-б побачити, як її очі зайшли сльозами.

— Ось ще до тебе моя просьба, — нахилившись до неї, казав тихо Богдан. — Чи не можеш ти притулити у себе цю Марильку, а то в великій світлиці з дівчатами їй невігідно, та й слаба весь час турбує її... Паянчочка видимо зблідла... Також її покоївка валяється по пекарнях... Адаже вони обидві звикли до розкошів, не те, що ми... Та й то не добре, що Марилька почала доглядати за слабкою, а ми ніби зраділи цьому, напосілися... Зовсім змарніла бідна дитинка...

— Я вже думала, дядьку, про це, — відповіла схвильованим голосом Ганна, — я зовсім уступлю тій панночці з її покоївкою свою горішню світличку, а сама буду з дітьми: мені не буде з ними тісно, а коли доведеться прислужити чим моєї другій матері, я це уважатиму за щастя та радість для себе.

— Свята душа в тебе... Ось що! — сказав з чуттям Богдан. — Уся ти для інших, уся в людському горі, а про себе і не дбаєш... Ех, навіть страшно нам, грішним, стояти поруч тебе!

— Дядьку, за що ви насміхаетесь?

— Щоб я пропав на цьому місці, коли моє слово не йде від широкого серця! — гукнув Богдан. — Ти чиста сер-

цем, а ми духом буяємо... — зітхнув він. — Одначе, скористати з твоєї згоди — це була би кривда для тебе... Ти так звикла до свого гніздочка... І уступити його... Я гадав, що ви могли би жити вдвох... Адже там просторо...

— Ні, дядьку, не турбуйтеся... Мені буде з дітьми вигідніше і ближче до слабої, а вдвох ми моглиб вязати одна одну.

— Ну, хай буде по твійому... Спасибі, моя порадо! — і Богдан поцілував Ганву у високе, ніби виточене зі сло-невої кости, чоло.

---

В вечері варшавська покоївка Зося вже порядкувала у новій комнаті, яку призначено для її панни. Підбила її перини на ліжку, покрила його шовковою ковдрою, прибрала столик вивезеними з Варшави іграшками, поставила посередині підтримуване амурами люстро, поставила на вікна чудові букети квітів, а над ліжком прибила невеликий образок остробрамської Божої Матери. А для себе приладила ліжко на канапці, яка стояла коло дверей.

Чистенька кімнатка, прибрана квітами та ріжними дрібничками виглядала вже не як сувора келія черниці, а як кокетливе гніздочко пташки.

Крізь відчинені вікна дивилася тепер з неба чудова південна ніч; під її чарівним сяйвом відкривалася срібляста далечінь; темні лінії та плями густих лісів прикрашували її заплутаними зорами. Свіже повітря, напоєне пахощами цвітучої гречки, вливалось тихим струмком до цієї світлички... Ця ніч, і цей чаруючий образ зробили вражіння навіть на Зося, яка зовсім не мала нахилу до поезії.

— Люба панночко! — гукнула вона на зустріч Марильці, коли та входила до покою. — Хай панна подивиться, як тут добре, як тут пишно!

— Так, — подивилася втомленими очима Марилька. — Хоч і ведмежий, а все таки кутик. Ё де піти, відпочити...

— Нарешті добилися якогось кута, — казала Зося, виймаючи зі скриньки для панни білля. — Мені не доводилося зроду валятися по таких хлівах, як тут, з бидлом у одній хаті.

— Нічого, треба трохи потерпіти, — усміхнулася Марилька. — Це бувша келія тої... як її... чернички, чи що?

— Чернички! — засміялася Зося. — Цеї схизмацької преподобниці, Ганни.

— Як же це вигнали хлопську святу і ради кого? Ради шляхетної католички!

— Значить, наші святі дужчі! — моргнула бровою Зося. — Пан господар наказав мені винести річи Ганни, а світлицю приготувати для панни зі мною.

— Того вона нині зелена, як жаба, а єхидна, як вузь! Надумала пустити отрути Богданові... Дорікати мені! Та ні! — гордо піднесла голову Марилька, блиснувши бундючно очима. — Мене годі так легко повалити!

— З ними треба, моя паняночко, остро, а то нарід тут такий, — обережно оглянулася Зося навкруги. — Ёзус-Марія! Такий грубий та дикий, не бидлом, а звірем дивиться, ласкавого слова ні від кого не почувеш, лають в очі ляхами, католиками... Ненависники такі! — цокотіла ображено Зося.

— Тут їх, здається, утискають можновладці поляки, — сказала Марилька, скинувши кунтуш, і почала виплутувати з волосся перед люстром нитки дрібних перел. — Сам канцлер казав, та взагалі вони...

— Ненавидять нас усіх, — перебила Зося. — І вас, і мене, а за що? За те, що католики.

— Так, — замислилася Марилька, дивлячися ку-

дись в далечину. — Розпусти мені косу, — відкинула вона голову. — Так, — повторила вона поволі, — не однакова віра, — це поріг, через який легко не переступиш.

— Та й не перескочиш, а голову розібеш, — знизала плечима Зося. — Я не знаю, як це панні не прийшло до голови ще там, у Варшаві.

— Ти це про що? — повернулася швидко до неї панянка, насупила брови і додала: — Коли Марилька раз що задумала — назад не відступить, і коли через поріг не можна переступити, його можна буде розрубати...

— Так, — не зрозуміла Зося своєї панянки, — та тільки та черничка не допустить порядкувати в домі, не дозволить рубати порогів.

— Як не допустить? — стрепенулася Марилька.

— Та от, я сама чула, що вона казала цій циганці Оксані та бабі, — що, каже, не можна вірити цій ляхівці... Як Бога кохам! На показ вона з розтвореною пазухою, а в очах дябли грають, а баба почала страшно лаятися...

— Ах, ця сухорлява свята! — скочила Марилька і тупнула ногою. — Невже вона насмілиться стати мені поперек дороги?

— Алеж, моя цяцяна панно, Ганна тут усе — і господня, і дорадниця, і мати; також діти уважають її за рідну матір, а челядь каже, що після смерти старої пані вона займе її місце.

Після хвиливого вибуху Марилька, вже саркастично усміхаючися, слухала слів своєї довірниці; її образ, відбитий у люстрі, видимо заспокоював її тривогу, і на її обличчю з'явився вираз перемоги.

— Побачимо, — процідила вона з усмішкою крізь зуби і протяглася, як котеня. — Втомилася я за ці дні: вічна обережність, треба уважати на кожний крок, все мене в'яже, — скинула вона зі струнких, ніби виточених ніжок вишивані пантофельки.

Зося розплела їй косу і відкинула на спинку крісла чудові хвилі золотого волосся.

Тепер Марилька мала на собі лише легку сорочку з турецької тафти, яка відбивала на ніжному тілі чаруючі округлості ліній та таємничі півтіни.

— Ну, щож, — любувалася собою Марилька, опускаючи недбало прозору тканину зі свого плеча, — гадаєш, я не маю сили перед цею преподобницею?

— Ай, ай! — сплеснула руками Зося, — навіть мені боляче дивитися, а щож доперва хлопцям?

— Та невже? — почервоніла Марилька, а потім поправила на собі сорочку і почала говорити ніби по діточому: — От перевели нас уже з бидлятника до хатки, а з хатки переведуть до світлиці, а зі світлиці — до палати.

— Коли то це ще буде, — махнула Зося рукою.

— Ні, ні! — скрикнула незадоволена Марилька. — Не смій мені суперечити! — Вона встала і підійшла до відчиненого вікна, перед яким розлягався гайок, обкутаний таємничими тінями та облитий фосфоричним сяйвом. — Ах, як добре там у лісі та на тому ясному узліссю, де блискає сріблом річка! — Марилька заложила за голову руки і почала поволі вдихувати запашне свіже повітря.

— Хай панна буде обережніша, там якась тінь посувалася у гайку.

— Ні, все глухо та мертво, — присунулася ще ближче до вікна Марилька. — А які ще новини? — спитала вона.

— Старший панич сьогодні приїхав, — повідомила Зося.

— Ага! Тимко! Який же він?

— Нічого собі, тільки рябуватий... Усе обличчя ніби дрібним просом подзьобане, а сам з себе поставний, здо-

ровий, молодий, тільки ще хлопець, і мене навіть злякався, — розреготалася Зося, — вивалив очі, почервонів, як рак, ніби панна... Такі тут дурні хлопці! У нас не пропустив би, не обнявши, а тут — стидаються...

— А от, ти візьмися до їх едукації, — вихилилася через вікно Марилька, — тоді вийдуть з них палкі лицарі.

— Не варта возитися, — закопилила зневажливо уста Зося, — хіба з великого суму та нудоти.

— Потерпи, потерпи, моя Зосюню, — нудота не вічна, замість суму може прийти і веселість, і радість, і блеск.

— Так, хай панна чекає! Стара може житиме ще другий десяток літ, і чого це панна старалася допомогти? — докірливо похитала вона головою. — Цього вже я ніяк не можу зрозуміти.

— Дуренька ти, чим же я могла їй допомогти, — протяглася солодко Марилька, — що до старої, я тобі скажу, будь спокійна, — її дні пораховані: адже від такої самої хвороби вмерла також мати Осолінської, я це знаю. Пухлина в неї з кожним днем підіймається, і як тільки дійде під груди, так і задушить.

— Дай Боже, — зітхнула наївно Зося, — а що до пана, — усміхнулася вона лукаво, так він, уже видно, зовсім одурів, очей не зводить.

— Годі вже, — спинила її Марилька, — ти занадто балаклива.

Освічена з одного боку світлом воскової свічки, а з другого — червоним відблиском лампади, її постать виразно зарисовувалася на темному тлі вікна. Навіть Зося задивилася на свою панночку, стоячи коло другого вікна; та глянувши випадково у гайок, вона помітила під тінню липи нерукому високу і поставну постать.

— Панночко! Хай панна відійде! — скрикнула



вона, — адже я казала, хтось дивиться з саду, чи не пан господар?

— Де, де? — запитала Марилька, перехилиючися через вікно та приглядаючися.

— Та там, під липою!...

Марилька скрикнула і кинулася на ліжко, сховавши своє обличчя в подушках.

Ніч. Місяць стоїть високо на небі і замислено дивиться з зеленкувато-прозорої висоти на Суботово, на Тясмин, на гайок, на будинок... Скрізь тихо; в спокійному повітрі чути навіть далекий шум води, яка падає з лотоків... Сонний вітрець здригнеться, зашелестить ніжно в листю і завмре... Все скував сон: деяких, втомлених дневною роботою, він обняв по приятельськи міцно, других — змучених хворобою, заспокоїв хоч минуцими пестощами; третіх — охоплених пристрастями та щастям, оточив прозорою сіткою чарівних мрій... Тільки не міг він дати забуття наболілому серцеві, не міг заспокоїти його жагучої муки...

У долішній світлиці, де сплять Катря та Оленка з Ганною, таємниче півсвітло. Через два невеликі вікна, підсуневі догори в рамах, бліде сляво місяця падає сріблестими пасмами і лягає яскравими чотирикутниками на глиняній жовтій долівці; в протилежному куті, завішеному іконами київського та переяславського малювання, перед образом Матері Божої світиться лампадка; її ніжний, червонявий відблиск, освітлюючи обличчя святих, змішується далі з місячним промінням і дає ефектовну сполуку тонів.

На ліжку, яке уступила Катря, сидить Ганна; вона охопила коліна руками і похилила в глибокій журбі голову; розпущене її волосся, зачеплене злегка плямами світла, спадає на плечі та на спину чорною хвилею, аві-

шується шовковими пасмами наперед, почасти закриваючи обличчя.

Ганна сидить нерухомо і забула навіть, де вона, — так замислилася; вона тільки почуває якийсь тупий, незносний біль коло серця та страшну тугу.

Звідки він узяв цю ляхівку? Чого привіз сюди, що буде вона тут робити?... Кружляють в її голові з'їдливі, болячі питання. Осолінський доручив її йому. Та чому він доручив її не якому небудь шляхтичеві, а Богданові, військовому писареві, схизматикові? Хіба могла прийти йому самому до голови така думка? Ні, ні! Значить, Богдан просив його. Так, так, не інакше! Та й сама Марилька, як могла би вона без особливого бажання проміняти магнатське життя на таке життя в глухому козацькому хуторі. Вона така безсердечна, порожня ляхівка! Так, безсердечна, лукава, — аж зашепотіла Ганна, — я це бачу з її котячих очей... Вона ніколи не подивиться просто в очі, все в неї удаване... Чужа вона нам, чужа!... Хіба її панське серце відізветься на людські сльози? Хіба їй може бути дорогим цей тихий край? Вона виховалася у розкошах, у магнатському чаді, то туди її тягне... Я не раз бачила в її очах призириство і нудоту... Хоч як вона ховає свої пазури, а їх таки видно! — І не зважаючи на літню, запашну ніч, Ганна тремтить, ніби їй силле дрібним сніжком за спину...

Та що небудь тягло її, коли вона згодилася приїхати сюди? Щож це може бути, що?! Чого вона приїхала, що буде тут робити? І ніби боячися дати відповідь на ці болючі питання, Ганна не спиняється на них, а йде далі й далі. А він їй вірить, він тішиться нею, зве її дитиною, ловить кожний її погляд, усміхається кожному її слову. Все з нею, та з нею! Усе забув для неї. Як хлопець готовий догоджати їй, сьогодні навіть кімнату відібрав від неї для Марильки! Ту кімнату, в якій вона прожила стільки

літ! На устах Ганни з'явилася гірка усмішка. Ах, нема сумніву, серце не дурить її: воно бачить, воно чує, він кохає, кохає її!... — мало не скрикнула Ганна і схопилася рукою за серце. Він, Богдан, перший лицар, перший орел України, підпора, надія цілої країни і закохався, як нерозсудливий хлопець, у порожній, дурній, бундючній ляхівці! О, Боже, хтоб це міг подумати? Комуж після цього можна вірити? Нікому, нікому! Усі на один лад, і він не кращий від інших! — казала до себе гірко і з болем Ганна.

Герой, спаситель батьківщини, і перша гарненька ляхівка змушує його забувати про все. Ха-ха! А вона ще так вірила йому, так покладалася на нього. Та що це? — підвелася відразу з місця Ганна і спинилася, як вкопана. Вона, здається, готова у своїй злості та люті осудити його, Богдана?! Щож викликає в мені цю лють? Що? Що? О, Господи, спаси мене, спаси його, спаси нас усіх, — прошепотіла Ганна, падаючи навколішки перед образом Спасителя у терновому вінку: защо попустив ти, милосердний, таку ганьбу над душею твого раба! Спаси його, відверни його душу, адже ти все можеш, все, все! — Ганна склала на грудях свої руки і вся застигла в німій молитві і здається їй, що лагідні очі Спасителя засвітилися німим докором.

— Ні, ні, не можу я молитися! — зірвалася вона і закрила очі рукою. — Душа моя неспокійна... Лукавий засліпив очі мої... Ні, не можу я молитися... У серці нема чистоти, нема покори!... Воно кипить заздрістю та хулою... Ах, що це зі мною?... Образа палить, образа!... — замовкла вона і потягла рукою по холодному чолі; її думки трохи заспокоїлися. — А може бути, це мені тільки здається? — блиснуло в неї питання. — Адже вона проти нього дитина, до того ще католичка... Вже одно це... Світ би перевернувся! — навіть усміхнулася Ганна, відкинула

назад волосся, глянула навколо по світлиці і спинила очі на отвореному вікні. За грядками чорнобрівців вона помітила на зеленій поляні під липою високу поставну по-стать.

— Богдан? Він! — блиснуло у неї в голові і вдарило в серце; вона схопилася обома руками за груди і застогнала. Вона хотіла кинутися до вікна, подивитися, чи він це? А коли було-б годі доглянути, одягнутися і самій вийти... Та потім їй стало соромно підглядати, і вона лишилася на своєму ліжку.

— Він, він! Хтоб мав стояти там по ночах? Не зводить очей з її вікна... Значить, це все правда, правда! Це вона, ляхівка, причарувала його якимись чарами, дала чарівниця приворот-зілля, ця чаклунка литовська. Відібрала, украла від нас наше найкраще серце. Ох, проклята, ненависна! — скрикнула Ганна і раптом завмерла. Ненависна... Ніби прислухалася вона до цього слова... Щож це говорить в мені — заздрість? Заздрість, повторила вона з жахом і, випроставшись гордо, сказала: Ні!... мені сором, мені боляче за нього, за наш нещасний край, за його бідну вмираючу жінку!

Ганна знову впала навколішки перед образом і почала палко і пристрасно шепотіти слова молитви.

Година минала за годиною. Не зводить очей від образу Пречистої Ганна, сльози плывуть по її блідих щоках. — Піти, піти звідси, — снуються невизразно думки в її голові, — піти і від них, і від людей, далеко, далеко, у Київ, до монастиря. Там добре, тихо, черниці співають, дзвін гуде. Тільки там можна виляти сум разом зі сльозами. Та як кинути бідну тіточку? Пречиста Мати, дай мені сили! — пристрасно шепоче Ганна, стискаючи свої руки, а сльози, крапля за краплею, плывуть, нечутно падають на підлогу, і блакитний світанок лягає ніжно та лагідно на складки її білої сорочки...

А Марилька спить у своїй світличці на новому, м'якому ліжку, спить довго й солодко. Вже сонце давно заглянуло до неї в вікна і освітлило світличку золотим промінням; та панянка, розкинувшись в ліжку, не може відкрити своїх очей. Сняться їй різні чудові образи: якісь чудові сади, прикрашені невиданими квітами; між деревами блискають прозорі блакитні озера з дном, посипаним золотом; у глибині їх тихо плавають риби, а між ними одна зі срібною лускою, велика і пишна... Марилька роздягається, її постать відбивається і тремтить у прозорій воді; вона кидається до сріблистої великої риби, хапає її за зябри і витягає величезну сіру, з виряченими очима жабу. Марилька хоче скрикнути, кинути жабу, та не може.

На сходах почувися швидкі кроки; до світлички вбігла Катря, сплеснула руками і кинулася будити Марильку:

— Марилько! Бійся Бога! Досі спати! Та вже подали другий сніданок... І Зося спить? — оглянулася вона, — ото!

— Ах, це ти, Катрусю? — прокинулася Марилька і обняла Катрю. — Яка я рада, що ти мене збудила: мені снилося таке страшне...

— Уставай, уставай! — нагнала Катря, — ти та кож, Зося, го-го! І мама чекає на свою знаходку, — поцілувала вона дзвінко у щоку нову сестру, — і приїхав до тата наш підстароста, пан Чаплинський. Хоче бачити варшавське диво... Направду, так і сказав...

— Ой, ой! — схопилася Марилька з ліжка, — правда, як ми заспали, Зося! Швидше одягатися!... А що він, який з себе, цей підстароста, гарний, молодий, — недбало спитала вона Катрю.

— Фе! Де там гарний? — скривилася Катря, — як на мене, то поганий, грубий, все сопе та очима кліпає...

— Ну, ну! — засміялася Марилька, — скажи, моя ясочко, мамі, що я зараз.

Катря зійшла на долину, а Марилька взялася пильно до своєї туалети. Підбила високо своє попелясто-золотаве волосся навколо білого чола, заплела його в дві чудові коси, надягла краківські високі черевички, адамашкову бронзового кольору спідницю, а крім того ще синій оксамітний кунтуш, облямований сободем, і вийшла в долішню світлицю, блискаючи непоборним привабом чудової краси.

Стрінувшись з Богданом, Марилька почервоніла, як рожа, опекла його кокетливим поглядом і соромливо спустила очі, а він теж спалахнув огнем аж до самої чуприни. Якесь солодка отрута перейняла його всього; Богдан відчував невиразно, що ця отрута захопила також його доньку Марильку, і що ця хвороба зближує їх ще більше...

Як побачив Чаплинський Марильку, не доніс до рота навіть чарки, пустив її на підлогу, та так і став, з розчепіреними руками та виряченими очима.

Марилька глянула на нього і ледве не вибухла сміхом; однак вона стрималася і тільки чемно усміхнулася вельможному панові за його здивування.

— Єзус-Марія! — скрикнув нарешті захоплений Чаплинський, — де я? У чистилищі, чи в самому раю? На землі такої краси не може бути!

— Пан жартує, — відповіла, почервонівши від задоволення Марилька.

— Присягаю на лицарське слово, на мою владу та славу! — підкрутив він догори свої підголені вуса.

— Пан занадто щедрий на присяги, — глянула на нього жартовливо Марилька, — так можна збанкрутувати.

— Нічого дивного, — приклав до серця руку Чаплинський, — перед панянкою все збанкрутує.

— Я даю своїй красі малу ціну, — скромно відповіла Марилька, — та й що взагалі вона перед красою серця та розуму? — блиснула вона своїм поглядом на Богдана, який стояв коло неї в німому захопленню.

— О, Свята Мати! — гукнув Чаплинський, — панна забрала з неба всі скарби!

— Тату! — підбігла Марилька до Богдана в привабливому замішанню. — Пан обвинувачує мене у страшному злочині, невже ніхто не заступиться за бідну Марильку?

— І ці груди, і ця шабля є твоєю обороною, моя зіронько, — відповів з ніжною усмішкою Богдан і звернувся до Чаплинського, — вона сама не забрала, а небо її всім обдарувало...

— Нам на погибіль! — зітхнув Чаплинський.

— Якби все це було правдою, я булаб зовсім нещаслива, — зітхнула сумно Марилька, — та панство жартує, а жарт є братом веселости... Тому мені лишається тільки подякувати пишному панству, — зграбно уклонилася вона.

— Та скажи мені, свате, — підійшов до Богдана Чаплинський, — чим ти догодив Богові, що він послав тобі таку доньку?

— Довгим терпінням, — усміхнувся Богдан, — це нагорода від неба за всі ваші утиски...

— Га, коли так, то ради Бога обдери мене до кісток! — з удаваним патосом гукнув Чаплинський.

— Хай пан не ризикує, — погрозила кокетливо пальцем Марилька, — можна помилитися в нагороді.

Катря вбігла до світлиці і ніяково повідомила, що мама просить заглянути до неї.

Усі рушили до спальні хорої, а Марилька побігла перша.

— Ні, без жартів, — шепотів по дорозі Чаплинський

Богданові, — ця панянка — чисте чудо, яка краса! Панюві можна позаздростити.

Богдан, сам вражений красою своєї дорогої доньки, був подражнений надмірними нахабними похвалами Чаплінського, а тому змінив тему розмови і почав говорити з ним про поважні справи.

З початку Чаплінський хотів зовсім коротко бути в Суботові, так що ледве згодився лишитися на сніданок; та тепер він, очевидно, забув про свій замір. Він почав розмовляти з Богданом про місцеві події, передав кілька тривожних чуток про князя Ярему, про Ясінського, нарікав на козаків, та zarazом не одобрював бундючної політики можновладців, які дражнили народні пристрасти і не мали сили до краю їх здушити; запевняв, що в його старостві ніколи нічого подібного не може бути. Між своїми повідомленнями він допитувався в Богдана про Марильку: звідки вона родом, як опинилася тут?

Ці допити кидали Богдана в жар, і він відповідав на них дуже коротко, не ховаючи навіть свого незадоволення. А Чаплінський, помітивши його замішання, переходив несподівано від Марильки до політики, розпитувався про Варшаву, про короля, про канцлера, про Радзивилів. Одначе Богдан уважав і не дозволив спіймати себе; він дуже докладно розповідав про столичні новини, про всілякі чулки, та про політику нічого не говорив, кажучи, що не було з ким поговорити про неї.

Марилька з'являлася ще два рази у світлиці, та на короткий час: прибіжить, засміється, кине кокетливе слово і зникне. Чаплінський все більше і більше захоплювався нею, так що Богдан мусів відвести гостя на свою половину, сказав принести меду і взявся до справ з підстаростою.

Час минав. Надійшла пора обіду, і господар мусів запропонувати гостеві скоштувати борщу та каші; той не



давав два рази просити себе, а охочо лишився потрапезувати у пана генерального писаря.

На обід Гапна не прийшла, — просила сказати, що вона слаба; Андрій, Юрась та Оленка теж лишилися при матері; сіли до столу тільки Богдан, Чаплінський, Марилька та Тимко. Останнього Богдан привів силою і змусив витати дорогого гостя та названу сестру.

Тимко увійшов червоний і став на місці.

— Ех ти, дикий! — докірливо похитав головою Богдан. — Скільки тобі ще треба едукації!... Підійди-ж і повитай вельможного пана...

Тимко нарешті промимрив щось ніби: „Здоров будь, пане дядьку“, і мотнув, як степовий кінь, головою.

— А я сама привитаюся зі своїм братом, — підбігла Марилька. — Здоров будь, Тимку, поглянь на свою сестричку, полюби її...

Тимко глянув з-під лоба і хотів уже утікати, та Богдан взяв його за руку і поважно сказав:

— Поцілуй же ручку вельможної панянки, твоєї названої сестрички!

— Не хочу, — мрукнув у відповідь Тимко.

— Ах ти, неук! — топнув Богдан ногою.

— Я виручу бідного хлопця, заступлю його, — рушив до Марильки Чаплінський, та вона спинила його граціозним рухом і сказала ніжним голосом:

— Я сама, як сестра, виручу Тимка, — вона підбігла до нього і несподівано поцілувала його в щоку.

Тимко густо почервонів, зовсім змішався і, не тямлячи, що він робить, кинувся до Чаплінського і поцілував його в вуса. Розлігся страшний регіт, який змусив Тимка прожогом утекти і сховатися в бурянах, де ніякі пошукування не відкрили його сховку; так він і лишився там без обіду та без вечері.

Підчас обіду Чаплінський, не зважаючи на „при-

нуку“, їв мало, а заспокоював свою внутрішню спрагу запіканками та наливками, та мальвазіями та старим угорським. Марилька на просьбу Богдана грала роль господині і частувала гостя з чарівною привітливістю та вишуканою кокетерією. Чаплинський пив і розсипався в компліментах, хоч і тяжких, литовських, які бухливо виривалися з його розпаленого серця.

— Ні, — казав Чаплинський, — це страшна жертва, моя пишна панно! Її мосць не розважила ще, як, звикши до розкошів, виховавшися, як найкраща райська квітка у теплярні, і раптом — сюди, у дикий гай, на глухий хутір!

— Пан даремно турбується про мене, — відповідала Марилька, глянувши любовно на Богдана, — та теплярня, де я росла, була для мене лише вязницею, а цей глухий хутір є для мене раєм... Кожному дороге те, що промовляє до його серця, що гріє його.

— Кожне слово панни, нова перла! — пожирав її своїми очима Чаплинський. — Як маме кохам, це невичерпаний збір скарбів, — гукнув він. — Та невже панянка не жалує за варшавськими бенкетами, де блеск, де пишне лицарство? — підкручував він свої вуса.

— Моя краса не має на панському ринку ціни, — усміхнулася ніжно Марилька, — а всі ці бенкети, весь цей блеск — одна лукава суета; тільки голова крутиться від чаду, а в серці — порожнеча й туга. Вір, пане, що проста природа має більше краси, що невиніжене серце має більше любови та правди.

— Так, моя кохана панно, так! — ухопився Чаплинський за серце і похитнувся. — Тут більше пестощів, а коли панна любить природу, то вона є в моїх маєтностях на Литві, крім староства.

— Ого! — глянув Богдан насмішкувато на підстаро-

сту. — У свата такі мастки, а він кинув своє добро і заїхав сюди шукати щастя.

— Так, заїхав, — кивнув головою Чаплинський. — Заїхав тому, бо мені все мало... Дай мені половину світа, я ще й за другою простягну руки, „далібуг!“

— Гей, свате, — засміявся Богдан, — не зазіхай на весь світ!

— Який же пан ненаситний! — докірливо глянула на нього Марилька. — Хіба литовські мастки пана мізерні?

— Мізерні, Матко Найсвентша! Вони багаті, чудові, як казка! — гукнув пан підстароста. — Бір, сосни, ялини понасідали одна на другу, а під ними вода, а на зеленому галузю гойдаються зелені русалки, мавки.

— Ой, я-б ні за що не пішла туди! — закрила очі руками Марилька. — Я їх боюся: вони залоскочуть; а в воді жаби...

— Не бійся, павно! Цєю рукою трицять лицарів скосив, — то ми і жаб і мавок канчуками до панських ніжок. .

— Ха, ха, ха! — розсміявся Богдан, — невже косив? Я не підозрівав, що сват такий Самсон.

— Я ховаю силу... пане... щоб не лякати, не полохати, та для панянки...

— Пан розжене весь світ? Ой, страшно! — розлягся сріблистий сміх Марильки. — Та й сумно би було...

— І розжену... і пожену до панни... арканом... — „цалуєн рончкі!“ — хотів підійти до неї Чаплинський, та знову сів.

Марилька помітила, що поведення Чаплинського вже почало дратувати Богдана; тому вона непомітно вийшла, не попрощавшись навіть з підстаростою.

Хоч Богдан запропонував йому відпочити на його половині, та він уперся їхати.

Коли подали ридван Чаплинського, і Богдан вивів

під руку свого гостя, той почав обіймати його і говорити, як він його любить:

— Я тебе, свате, так люблю... Так, що тепер мені цей Суботів став найдорожчим місцем... Я це навіть самому старості скажу... Направду, скажу. А ця твоя дочка... це королівна... просто... причарувала мене!...

— Більше наливка та ратафія, — зауважив Богдан, — а до панянки я просив би ставитися більше повдержливо: вона не може зносити компліментів і ображується... Для сироти кожне залицання образливе. Бог поставив мене їй замість батька, — блиснув він несамохіть очима, — і я не позволю нікому образити її.

— Хай мене грім побе, коли я що, свате... Та зрозумій ти, друже мій... — відповів плаксивим голосом Чаплинський, цілючи Богдана, — я вдівець... самотний... Чомуж мені не можна помріяти про щастя?

— Старі вже ми для нього.

— Не кажи, свате, про старість... — замахав Чаплинський руками, сівши до свого повозу, — цур їй!... А я в тебе тепер вічний гість... Чи радий, чи не радий, а гість...

— Багато чести, — насупив брови Богдан, — так багато, що навряд я зможу витримати... Ну, з Богом! — махнув він рукою візникові, і ридван з п'яним та залюбленим Чаплинським покотився за браму.

А Марилька вже давно сиділа на лавці в гайку, де спліталися на горі хиткою банею зелені широкі галузи і звідки виднівся лук ясної ріки.

Обід утомив панночку, і вона сіла там відпочити й задумалася, — не про Чаплинського, розуміється, а про себе, про своє становище... Богдан їй подобався і з обличчя, і своїм захопленням, і своєю силою: ця сила, яка незабаром мусіла відчинити йому скрізь широко двері, особливо вабила панянку. Честилюбна з дитинства, мав-

ши всі дані для влади, вона досі грала в життю нікчемну ролю; це мучило її і ще більше дражнило; і ось з'являється на її обрії Богдан, якому всі пророчили таку високу будучність. Марилька пристрасно схопилася за цей спосіб вивищення. Та... чи кохала вона Богдана? Про це вона не думала, та й сама не могла вияснити; тому що досі її серце не знало палкого кохання, вона щиро могла би присягнути, що кохає лише одного Богдана, що він для неї все.

Вже був сумерк, коли Зося, бігаючи по гайку, спіт-калася з Марилькою.

— Ось де моя кохана панянка, а я по всій леваді шукаю!

— Що таке, Зося? — здригнулася та, — мабуть до хорої! Це стає нудним.

— Ні, я не звідти... — ледве переводила дух задихана Зося, — а від пасіки... Гадала, що там панич, хотіла забавитися, та й почула розмову діда з Ганджею.

— Яку? — зацікавилася Марилька.

— Вони говорили про панянку.

— Ну, ну! — навіть піднеслася Марилька і з триво-гою оглянулася навкруги.

— Вони казали про те, що пані не личить бути католичкою, що козачка має бути грецького закону, а ля-хівку родині козацькій тримати гріх... Що вони про це казали також хорій пані, що та стрівожилася, хотіла про-сити Богдана, та Ганна заступилася: „Пощо, мовляв, зму-шувати? Адже нам, каже, боляче, коли ляхи змушують нас приставати до унії... Так само й їм. Та й пощо це нам? Вона чужа... І ніколи з нами не побратається... От, мов-ляв, як оливу з водою не злучиш, так також її з нами. Хай вона так і лишається чужою“.

— Ага, єхидна! — зблідла й закусила собі уста Ма-рилька. — Просто ставить поріг, накидає на горло аркан.

Значить, не можна зволікати: там ціла згряя вовків, а я сама... Ах, як тяжко бути самою на світі! — зітхнула вона, сіла знову на лавку і притулила свою голову до липи.

В цьому часі поблизу почулися швидкі кроки, і Зося, скрикнувши:

— Пан господар! — утекла далі в гай, а Марилька стрепенулася, але не втекла, а знову сіла на лавку.

— Я так і гадав, що знайду тут свою доньку... Серце сказало, — підійшов швидко Богдан і раптом спинився: — Та що з тобою, моя люба квіточко? Ти сумна... Ти плачеш... Чи не образив тебе хто?

— Ах, тату, тату! — глибоко зітхнула Марилька і скинула руку з мокрих сумних очей. — Як мені не сумувати? Адже я одна на цьому холодному світі... Самітна сирота!... Нема в мене близьких... Усім я чужа!

— Як, і мені? — аж сів від хвилювання на лавку Богдан. — Тебе мабуть образив цей литовський п'янюга?

— Ні, ні, тату, — перебила його сумно Марилька, — усі ці можновладці для мене відразливі... Я зневажаю їх п'яне нахабство... А ти, тату мій любий... ти один у мене на всьому світі, один, один! — заллялася вона раптом сльозами і впала йому на груди.

— Ти теж у мене одна, — скрикнув Богдан. — Тільки-б тебе захистити... Тільки-б висушити ці сльози... Дати тобі щастя, — шепотів він, цілючи її запашне волосся та тремтячі руки.

— Тату! — визволившись непомітно з його обіймів, сказала Марилька і подивилася на нього пильним сумним поглядом, — у мене така туга на душі, а непевність ще більше гнобить. Я чула про смерть батька... Він заповідав мене тобі; та я не знаю його останніх хвилин, його останніх бажань... Розповідж мені, дорогий, все про нього, все, нічого не затаюючи.

— Не роз'ятрой свого суму, — погладив її ніжно по голові Богдан, — ти сьогодні і без того розстроена...

— Ні, ні, тату, розповідж на Бога! — склала навхрест руки Марилька. — Дай мені побути з ним хоч трошки; це мене заспокоїть.

— Ой, уважай, моя квіточко, — хотів ще ухилитися Богдан, та не міг спротивитися перед її благальним поглядом. І він почав розповідати про її батька, про його хоробрість та відвагу, про його відданість товаришам, про його останню волю...

Марилька слухала Богдана зі зворушуючою увагою; хоч сльози і напливали великими краплями на її вії, та в очах її відбивався не сум, а швидше горда вдячність за чесноти батька та побожна до нього любов.

— Ах, спасибі, спасибі, — шепотіла Марилька, стискаючи свої тонкі пальці. — Тату мій! Коли ти бачиш свою доню з високого неба, благослови її, сироту! Любила я тебе вічно, а тепер обожаю тебе... Значить, мій тато був козаком? — звернулася вона жваво до Богдана, — завзятим запорожцем, щирим товаришем?... Значить і я козачка, а не ляхвіка?... Так, не ляхвіка, як мене дражнять... Тільки ось що, чогож мені бути католичкою?

— Як, Марилько?... Ти сама хочеш стати... — розвів руками Богдан, здивовано дивлячися на неї.

— Не тільки хочу, але навіть вимагаю, — казала поважно й твердо Марилька. — Це образа, що донька зі своїм батьком ріжної віри. Я не хочу бути католичкою, я хочу бути одного з вами обряду.

— Господи! Хороша ти моя!... Щира козачка! — цілував Богдан її руки, і Марилька тепер не відбирала їх. — Сам Бог натхнув тобі цю думку... — Це така мені радість... Тепер утнемо всім язика...

— Тату! Охрести мене швидше, — тулилася до нього

Марилька, — заспокой мою душу!... Ти будеш мені також хресним батьком...

— Ні, — перебив її Богдан, — хресним батьком я тобі не буду, та це й непотрібне, — ти не жидівка...

— Чогож це ти, тату, не хочеш? — зітхнула сумно Марилька.

— Тому... — подивився пильно на неї Богдан, — сама догадайся...

Марилька глянула на нього лукавим кокетливим поглядом і раптом вся густо почервоніла.

Бажання Марильки прилучитися до грецької церкви наробило багато галасу; всі мешканці двору та будинку були раді цій новині і підбадьорювали Марильку; одна тільки Ганна не вірила в щирість її бажання і підозривала в цьому новий підступ, та вона нікому не висловила своїх потайних думок, а лишила їх при собі.

Отець Михайло, урадуваний здобуттям нової вірної, почав що дня приходити до Марильки та вчити її грецької віри.

Вістка про це дійшла також до Чигирина; Чаплинський страшенно обурився, припускаючи тут насильство з боку Богдана, і прилетів до Суботова.

Богдан стрінув його церемонно, але зимно, і на його запити сухо відповів, що це бажання самої Марильки, а що вона повноправна, ніхто не може в'язати її волі. Марилька цим разом поводитися з Чаплинським дуже стримано і сказала йому, що вона сама палко бажає прилучитися до грецького обряду, до якого в кінці свого життя належав також її батько, і що всякі намови та поради нічого не допоможуть. Чаплинський загрозив старостою, та на цю погрозу Марилька відповіла гордою, призирилою усмішкою. Так він поїхав, нічого не осягнувши і заїхавши в душі страшну лють на Богдана.

Минуло кілька днів. Марилька, вже прилучена уро-



чисто до грецької церкви і названа Оленою, невідлучно сиділа коло своєї вмираючої названої матери, якої сили гасли з кожним днем... Усі в домі, а особливо хора, ставилися тепер до Олени дуже тепло та привітливо, ніби бажали направити колишні недобрі слова про неї.

— Ах, яка я рада, що ти тепер зовсім наша, моя донечко! — шепотіла, задихуючися, пані Хмельницька. — Хотілось би тобою зайнятися, довести діток до розуму... Та вже думки мої увалилися... Чую, що смерть за плечима.

— Що це ви, мамо? — стрівожилася Олена. — Господь милостивий... Випийте зілля, засніть... Наберіться сили, — подала вона приготоване у горщечку питво.

— Ні вже, час... — надпила всеж таки ліків хора, — і так я всім набридла. Ох, зле мені!... Сили нема! Поклич, рідненька, швидше Богдана, — упиралася вона вихудлими руками в подушки, бажаючи сісти.

Олена побігла в трівозі по Богдана. Та його тоді не було дома; поки побігли кликати пана, вона вернулася до хорої й помітила, що та починала дрімати під впливом питва. Вимучена пережитими в останніх днях тривогами та фізичною втомою Олена теж скористала з хвиливого заспокоєння хорої і сама прилягла за завісою ліжка на якихось мішках з сушеними яблуками.

Чи довго спала Олена, чи ні, — вона не пам'ятала; та її збудив стукіт тяжких чобіт та стримана розмова. В кімнаті було вже зовсім темно, і Олена по голосі тільки пізнала, що говорив з умираючою жінкою її чоловік Богдан.

— Дружино моя люба, — шепотіла ледве чутно, уриваним голосом умираюча, — мені трохи полегшало... Так я хочу тобі... сказати моє останнє бажання... Спасибі тобі, соколе мій, за щастя, яке дав мені... За все... Там я за тебе та за діток буду благати Бога. Десять літ уже я тобі не жінка... а каліка, нахаба... Вибач, що так довго мучила... Не моя на те воля...

— Голубко моя, що це ти? — вимовив зворушеним голосом Богдан. — Та мені навіть думка така не приходила!

— Борони Боже!... Хіба я на тебе нарікаю?... Тільки почекай... — зі страшним зусиллям старалася вона втягнути широко отвореним ротом повітря, — дай мені договорити... а то дух забиває... Ти ще молодий... дужий.. тобі треба жити в парі... Та й сиротам моїм потрібна мати.. То ж я прошу тебе... благаю: оженися після моєї смерті... і оженися з Ганною; вона тебе кохав... Вона для моїх діток буде найкращою матір'ю... Я тоді буду спокійна... за них...

Богдан мовчав, та з нервового, уриваного дихання можна було бачити, що він дуже схвилюваний.

— То ти вволиш мою волю? — допитувала, тяжко дихаючи, з хрипінням, пані.

— Моя люба, — після довгої мовчанки відповів нарешті Богдан. — Мені боляче чути... І думка про це — блюзнірство! Може, Господь ще допоможе тобі...

— Ні... годі: я молюся, щоб забрав, — і зайшлася кашлем, хапаючися за груди. — Води... води! — захрипіла, лягаючи на подушки.

Богдан кинувся за кухлем у світлицю, а Олена, скориставши з його неприсутности, непомітно вийшла крізь двері, побігла до своєї світлички і впала зі сльозами на подушки.

Одначе напад хвороби у слабій минув, і вона, напившись ліку, знову заспокоїлася та заснула. Богдан потиеньку вийшов з її кімнати до світлиці, заглянув до паняньського покою, та не знайшов там Олени і пішов шукати її в саді. Та він не знайшов її ні в саді, ні в гайку і пішов тоді до її світлички. Олена почула його тяжкі, хоч і стримані кроки і затремтіла, як у пропасниці, забившись в куток ліжка.

— Оленочко, зірочко, ти тут? — спитав шепотом Богдан, — помацки йдучи в темряві.

— Тут, сама... — ледви чутно, тремтячим голосом відізвалася Олена.

— Деж ти? — підходив обережно до ліжка Богдан.

— Ах, не підходь, тату! — заплакала вона, заломуючи руки, так що її пальці хруснули. — Я така нещаслива, я не можу цього знести! Забери мене звідси, а то я руки на себе наложу!

— Дитинко моя, що з тобою? — швидко підійшов до неї Богдан. — Ти плачеш? Ти вся тремтиш? — обняв він її і покрити поцілунками її голову та руки.

— Не можу, не можу я тут лишатися, — билася вона в нього на грудях, як підстрелена пташка. — Я була в маминому покою, я чула її прохання.

— Ага, ось що! — затремтів у свою чергу Богдан. — Я не дав слова, а тобі, дитинко що? — притискав він її головку до своїх грудей, похилившись над нею так близько, що відчував навіть її уриване дихання.

— Як що? — затрепетала Олена, — і раптом, піднявшись на ліжку, скрикнула палко: Прости мені Боже, не владна я над серцем! — Адже я кохаю тебе! — і вона, охопивши його шийо руками, впала до нього на груди і притулилася своїм горячим лицем до його обличчя.

— Ти? Мене? — аж захлиснувся від вибуху пристрасти Богдан. — Таке щастя!... Я тільки мріяв про нього, тільки думав! Адже я кохаю тебе, моя зіронько, моя рибонько, шалено, кохаю тебе одну, як нікого ще не кохав! — обіймав він її пристрасно і цілував, забуваючи все на світі.

— Так, так, соколе мій, радосте моя! — тулилася до нього ще палкіше Олена. — Нема для мене більшої насолоди, як бути твоєю...

— Тож будь мовою на віки! — прошепотів на пів божевільний від пристрасти Богдан.

Понуро в будинку у Суботові. З сумними обличчями, з вогкими очима, обережно ходять усі; тільки часом чути слабкий стогін хорої.

Вже третій день, як пані Хмельницька прийняла святі Тайни і майже третій день лежить вона непритомна; тільки час від часу застогне, випе трохи заспокоюючого питва і стратить притомність.

Олена теж третій день не сходить зі своєї світлички на долину і каже, що слаба. Приходила до неї Катря, та Олена, бліда і змішана, не схотіла говорити з нею про свою хворобу і просила лише, щоб її лишити в спокою. Катря пішла від неї ображена.

Зося, прийшовши вранці до своєї коханої панянки, була вражена її виглядом.

— Ой, панно, що таке з панною? — не вдержалася вона від запиту.

— Те, що й мало бути, — відповіла крізь зуби, не дивлячися на Зося, Олена.

— То наслідки грецького обряду?

— Дурна, то наслідки моєї волі, — прищулила призириливо очі Олена. — То поріг до моєї влади та сили, то ціна за упадок Ганни.

— Ага! Це значить... — почала Зося.

— Це значить, — перебила їй подражнено панна, — що тобі нема чого встрявати, коли ні дябла не розумієш; це значить, що я тепер пані і наказую тобі мовчати і не базікати.

Зося закусила язик і покірливо почала прибирати ліжку та кімнату панни.

Богдан приходив до вмираючої і почував, що в душі у нього зростало обвинувачення, що він винний перед нею, що йому навіть ніяково висловлювати своє горе; він

ішов до гаю, щоб на самоті розглянутися у своїх думках та почуваннях. Та тихий задумливий гай не міг дати йому розради.

— Та й діти теж, — ходив він вузенькими стежками, заклавши на спину руки і думав, похиливши чубату голову, — дивляться так жалібно на прибитого горем батька, а він... — з'їдливо усміхнувся Богдан і сів на лавку. — Та щож діти? — підніс він голову. — Хіба я зобов'язався бути ченцем? Хіба я перестав їх любити? Та й перед ким я зобов'язався відректися від щастя? Я й так десять літ не мав жінки. Жінка не дорікала-б мені, — заспокоював він сам себе, — не дорікала-б також Ганна. Хто може мені докоряти? Перед ким я дійсно винний, то перед нею, моєю горличкою. Вона одна є жертвою.

Він пішов до своєї улюбленої липи і глянув у вікна Олени; та вони були зачинені і крізь шибки білілися спущені завіси.

— Що з нею діється, з моєю радістю, з моїм сонечком? Не виходила... Чи здорова? Хочби поглянути... Та тепер усі слідкують, почнуться перемови, адже люди такі лихі!

І він знову йде до світлиці, заходить до вмраючої, мовчки терпить тайну муку і чекає, не дочекається відповідної хвили.

Олена весь день дуже хвилювалася. Вона поставила тепер на одну карту все і з нетерплячкою чекала, чим все це скінчиться. І сором, і проблиски пристрасти, і страх, як це скінчиться, і навіть вибухи розпуки весь час мучили її.

— Чому Богдан досі не приходить? Невже він такий спокійний? Невже не може для мене хоч на хвилину залишити цей труд? — по сто разів запитувала вона себе, прислухалася і вичікувала.

Та на долині все було тихо; ніхто не приходив до неї, і Олена плакала, проклинала себе, проклинала весь світ.

Тільки над вечір почула вона знайомі кроки на своїх сходах.

Олена вся затремтіла: вона схопилася і сіла коло вікна, похиливши голову і заплющивши очі.

Богдан глянув на неї і почав її пристрасно цілувати. Вона здригнулася, оглянулася і густо почервоніла.

— Вибач, вибач мені, янголе небесний, моя кохана, моє щастя, мій раю! — шепотів Богдан тремтячим від пристраси голосом. — Стратив я розум і волю, ти все спалила!... Як я тебе безумно кохаю!

— За що ж ти просиш вибачення, мій любий, мій коханий? — погладила вона його ніжно по чуприні і притулилася устами до його уст, — адже ти кохаєш мене? Чого мені ще більше бажати? Ти мене не обдуриш...

— Присягаю на все, — перервав її і підняв руку Богдан, як тільки мине час, я тебе перед церквою та світом назову своєю дружиною.

— Я тобі вірю... Показала, що вірю... — обняла вона його палко і притулилася до нього. — Я теж присягаю тобі, — додала вона, — бути вірною, ніжною та палкою жінкою аж до самої смерти...

— Радосте моя!... — пестив її та тулив опянілий Богдан. — Послана мені Богом дружино!... Яке щастя!

— Уважай! — відсунулася перелякано Марилька. — Під сходами кроки... Не добре... Не добре, коли тебе застануть тут... Поспіши туди. Щож робити?... Потерпимо трохи, — прошепотіла вона, й її очі запалали.

Ніби одурілий зійшов Богдан зі сходів, не маючи навіть сили сховати радість, яка переймала всю його істоту.

На його щастя кроки на долині були Морозенкові, який приїхав з Січі з запитами та дорученнями від Нечая. Богдан з таким захопленням кинувся обіймати Оле-

ксу, що всіх здивував, особливо Ганну. Вона пильно подивилася на нього і здивувалася: ні тіні бувшого суму на обличчю, одна тільки радість.

Ганна з початку спалахнула вогнем, а потому зблідла. — Ні, не обдуриш, — блискавкою майнула в неї думка, — не Морозенкові ти радий, а не можеш заховати своєї радості. Ой, украли в нас ясне сонце, — і вона схопилася за одвірок, щоб не власти.

Богдан поспішив повести Морозенка на свою половину, щоби швидше втекти від непроханих спостерігачів.

Вискочила в сіни вся почервоніла, схвильована Оксанка і ледве не заплакала, що не застала Олекси. Потому вона побачила свою любу Ганночку з викривленим від муки обличчям, яка ледви трималася на ногах, побачила і підбігла до неї зі щирим спочуттям.

— Що з тобою, рідненька? — взяла вона її за холодні руки і притисла їх до своїх уст. — Ти нездужаєш?

— Проведи мене... до діточого покою... — слабо застогнала Ганна, — я ляжу... мене.

Оксана ледве довела її і майже опустила на ліжку... Ганна впала і почала страшно ридати.

Коли Морозенко стрінувся з Оксанкою, то після палких поділунок, після ніжних пестоців та обіймів, — після всього цього він почав розпитувати Оксану, чого всі в Суботові немов не свої.

— Хіба ти не знаєш? — Тіточка, мама наша... ось, ось помре... — сумно сказала Оксана.

— Чув, чув, — зітхнув Олекса, — то щож? Це всі давно знають... Тут треба дякувати Богові, що бере її до себе, спиняє муки... Та тільки я помічаю, — хитнув він головою, — що тут щось скоїлося.

— Так! Хіба ти не знаєш? Ах, правда, пан господар вернув без тебе з Варшави з якоюсь панянкою...

— З Марилькою? — запитав Олекса.

— А ти звідки знаєш? — злякалася Оксана.

— Та якже не знати? На Січі чув, що батько вира-тував її, разом поїхав потому верхи аж до Камянця... Вона така ласкава, така красуня!

— І тебе причарувала? — з переляком подивилася Оксана на Олексу, готова вибухнути плачем. — Ти закохався? Ох, пропав же ти, пропала-ж і я! — сплеснула вона в розпуці руками.

— Господь з тобою! — перехрестив її Олекса, відступаючи на крок. — Що тобі на думку спало?

— Так, так... — оглянулася вона похлоливо, нахилилася йому до вуха і переконано прошепотіла: — Вона відьма, чаклунка... Вона причарувала нашого батька, вона прискорила своїм зіллям смерть пані тіточки, вона скривдила голубку Ганнусю... І та через неї стільки разів плакала, а тепер і зовсім їде звідси... Я її не люблю... Баба теж не любить... Хоч вона прийняла нашу віру, а я, хоч це й гріх, не повірю їй ні в чому!

— То вона вже й віру перемінила? — замислився Олекса.

— Перемінила, перемінила, а після цього, — додала пошепки Оксана, — у нас ще гірше стало...

Оксанку покликали до вмираючої. Та просила до себе Олену, та Богдан покликав Оксанку і сказав, що панна слаба від безсонних ночей, і що треба дати їй відпочити. Ніч була для всіх дуже тяжка: умираюча або кидалася на ліжку, або лежала нерухомо без притомности.

Богдан довідавшись, що Ганна заслабла, зайшов з тривогою до неї.

— Що з тобою, моя ясочко? — присів він на її ліжку, поклавши ласкаво на її голову руку. — Ти стомила, вимучилася коло слабої, давно помічаю, як ти блідієш.



Ганна нічого не відповіла, а тільки вся затремтіла, як у горячці, і тихо заплакала.

— Ти побиваєшся за тіточкою, — зніяковів через її сльози Богдан. — Яке в тебе золоте серце! — зітхнув і поцілував її в чоло.

Ганна здригнулася від цього поцілунку і швидко підвелася з ліжка. Вона відійшла в кут і з таким сумом подивилася на Богдана, що той не витримав її лагідного докору та відвернувся.

— Відпустіть мене, дядьку, — ледве чутно прошепотіла вона, хапаючися рукою за стіну, — тяжко, тяжко мені.

— Що це ти? Про що це ти? — звернувся до неї здивований її словами Богдан.

— Хочу до брата... до Золотарева.

— В такому часі хочеш нас кинути?

— Ах, правда! — заломила вона руки, — хоч тіточка вже майже на божих руках, та кинути її...

— А від мене, від дітей — сиріт пішла-б? — сказав огірченим голосом Богдан.

— Ай, дядьку мій, батьку наш єдиний!! — сплеснула вона руками. — Не питай... Не треба. Усім нам тяжко, боляче!

Вона пішла, хитаючися, до тітки і стала перед нею навколішках.

Над вечір слабій стало краще; вона розплющила очі і поклікала Ганну.

— Усіх хочу бачити, попрощатися, — майже нечутно прошепотіла вона, та Ганна зрозуміла її бажання.

Тихо й урочисто почали входити всі члени родини до кімнати вмираючої; прийшла тепер також Олена.

Ввійшла вона з похиленою головою, тиха, несмілива.

Вона подивилася на вмираючу, і їй здалося, що це лежить перед нею не названа мати її, а грізний суддя,

і що через хвилину той суддя кине до ніг Бога свої почування, ображені безжалісною рукою, яка не пожалувала навіть останніх передсмертних мук.

Олена нервово скрикнула і впала навколішки перед умираючою. Катря, Оленка та Андрійко теж стали навколішки перед матір'ю...

Та лежала непорушно, майже не дихаючи.

Крик Олени на хвилину вивів її з забуття; вона розплющила очі і подивилася на всіх.

— Як добре, що ви всі тут, — прошепотіла вона ледви чутно, — навкруги мене... Вибачте мені, коли я кого скривдила, пробачте мені, грішній... Ти перший, — покклала вона на голову Богдана тремтячу руку, — пробач мені...

— Ти пробач мені! — захлиснувся сльозами Богдан і припав до її холодної руки.

— Молитися буду... — ще тихіше та тяжче вимовляла вона слова. — І ви, діточки, благословлю вас... — старалася вона доторкнутися рукою до кожної голівки. — Доглядайте їх, моїх зірок... Пан Біг вам за це... Ганно!... Заступи їм... Ти також, Олено, не кривди їх та його... — перевела вона очі на Богдана. — Його бережіть, шануйте... Його серце всім нещасливим потрібне, а я за вас... втомилася... — її голос урвався, тіло заніміло в останньому напруженню, а очі померкли.

Усі здригнулися, почувши подув крил смерти, і стали навколішки... Стримані ридання голосно розляглися в світлиці...

Як у сні минула тяжка перемонія похорону. Всі ходили, всі рухалися, всі були заклопотані, та якось мов не свої, не здаючи собі справи, пощо виконують вони всі ці обряди та звичаї, памятаючи тільки, що все це потрібне, що це завсіди так буває.

Ганна навіть була рада цим клопотам, — здавалося,

що фізична втома давала їй якийсь спокій... вона забувала про свої думи. А коли в ночі Ганна лишалася сама коло небіжки, а крізь отворені вікна заглядала тільки зоряна ніч, вона тихо та довго плакала, не спускаючи очей з застиглого обличчя. Вона невиразно почувала, що зі смертю тітки все змінилося в Суботіві. І справді, хора, вимучена істота, яка не могла брати ніякої участі в життю, міцно вязала всіх до купи, а тепер усі були свободні. Ще не поховали небіжки, а наслідок її смерті вже бачили всі. Правда, Олена сумувала разом з іншими, та з давньої покірливої та ласкавої дівчини не було й сліду. Вона почала поводитися стримано й бундючно, і Ганна не раз помічала на собі зневажливий погляд її холодних синіх очей.

— Тіточко, тіточко, — шепотіла вона, тулячися головою до холодних, схрещених на грудях рук покійниці, і сльози тихо капали одна за другою з очей Ганни на ці скаменілі руки, і Ганна почувала, що тіточка більше не потребує її піклування, що взагалі вона, Ганна, нікому більше в Суботіві непотрібна. Діти вирости... Один тільки Юрась, та й той охочо йде до Олени... Тіточка померла, а Богдан... Ох, він має тепер досить потіхи! І де той минулий час, коли він клопотався разом з нею хуторами, приймав та селив утікачів, коли ділився з нею кожною своєю думкою? Минуло, минуло! Все минуло безповоротно, як осіння мрака над водою. Образи минулого життя переходили, як живі, перед її очима, і Ганна мимоволі переривала читання, бо сльози заступали їй очі. Одна думка стояла перед нею, виразна і безспірна: Суботово вмерло для неї, а разом з ним вмерло також її життя!

Богдан переносив своє горе стримано та спокійно, та видимо якась інша думка гнобила його; він ухилявся від зустрічі з Ганною, ухилявся від її поглядів, сумних та тихих.

В домі було понуро та тихо. Весь час прибували юрби селян та сусідньої шляхти попрощатися з небіжкою. Усі входили потихеньку, прикладалися до руки небіжки, розпитували пошепки про обставини смерти, сумно хитали головами і відходили. Два рази на день служилися панахиди. Запах ладану доходив до найдальших закутків дому. Нарешті прийшов третій день; небіжку поховали і вернули до дому.

Спустіла маленька кімнатка, де протягом стількох літ усі привикли бачити незмінно хоре, та добре обличчя господині та чути її слабкий, уриваний голос. Тепер можна було ходити й говорити голосно, та всеж усі ходили нечутно, ніби смерть ще не кинула цього будинку. Так настав девятий день.

З самого ранку і навіть з вечера почав прибувати до Суботова наряд з сусідніх сіл та хуторів. Вістка про смерть жінки пана генерального писаря та про те, що він справить на девятий день великі поминки, встигла вже облетіти всіх близьких та далеких сусідів. Приготування до обіду почалися ще три дні наперед. Між натовпом видко було багато жебраків, калік, сліпців та бандуристів. Чекаючи на панахиду та обід, люди стояли гуртками, розмовляючи між собою та розпитуючи про новини в бандуристів та сліпців.

Оксана, Катря, Олекса та дворові дівчата метушилися на подвір'ю, ставлячи на столах величезні полумиски з натятими скибками хліба, олов'яні ковші, ложки, сільниці і все потрібне для обіду.

Серед зібраних жебраків лише один не брав участі в загальних розмовах. Він пильно дивився по боках, і можна було-б підозрівати, що він має щось недобре на думці; до тогож велитенська постать незнайомого, майже закрита розкуйовданою бородою, з насуненою на самі очі шапкою, могла викликати побоювання. Та велитенський

жебрак, здається, не мав ніяких лихих замірів, — він тримав себе дуже дивно і кілька разів, відвернувшись від всіх, витирав очі рукавом.

— Дівчино, як тебе звати? — звернувся він нарешті до Оксани, спиняючися перед нею і спираючися руками на палицю.

— Оксана, — відповіла та, дивлячися зі здивуванням на жебрака і прислухаючися до його глухого та неприродного голосу.

Дивний жебрак вже давно звернув на себе її увагу, тим більше, що вона помітила, як Морозенко кілька разів підходив до нього і щось потиху з ним говорив.

— Так, так, — сказав замислено жебрак, хитаючи сумно головою. — А виросла ти, дівчино, і розцвіла, як пишний мак!

— Хіба ви знали мене? — здивувалася Оксана.

— Я-б не знав? Знав, знав.

— А я вас, дядьку, не памятаю.

— Та кудиж тобі, — маленькою була... А що, чи добре тобі тут, у пана писаря?

— Добре, дякувати Богові, — відповіла Оксана, дивлячися з ще більшим здивуванням на жебрака. — Люблять, тіточка любила, Ганна, та й інші, — спустила вона очі.

— Ти, дівчино, не дивуйся, — поспішив він заспокоїти її. — Адже я тобі майже що рідний, я товариш твого батька.

— Батька? То ви може знаєте що небудь про нього? — скрикнула Оксана і хотіла розпитати невідомого, та голос баби покликав її.

Дівчина поспішно побігла, а жебрак зворушено подивився в слід за нею.

Визначніші гості з-поміж старшини або вельможних сусідів під'їздили повозами до рундука будинку.

В покоях господаря, у середній світлиці та в свобідному тепер покою небіжки товпилися вельможні гості. Серед них в окремому гуртку таємничо розмовляв про щось пан Чаплинський зі своїм зятем Коморовським; усі навкруги, очевидно близькі люди, поляки, нахилили й витягали голови, щоб почути цікаві відомости пана підстарости, та серед шепоту і недоговорювань доходили до задніх рядів тільки уривані речення.

— Присягаюся вам, панове, — тільки тихо, і лис буде в пастці. Вже сліди відкрито. Гончаків та доїжджачих у нашого вельможного панства — не порухуеш... Хвостом довго слідів не заметиш... І тоді, хап!... Ха, ха, ха! Тільки дочекаємося сойму, а тоді... Але тихо.

На половині господаря Золотаренко провадив тимчасом інтимну розмову з Ганджою.

— Що це у вас тут діється? — казав понуро Золотаренко, дивлячися на бік.

— Та що, як бачиш. Господиню поховали... Поминки справляємо.

— Смерть, це нічого! Найвірніший приятель: не обдурить. А ось сумно тут стало.

— Дивний ти! Через те й сумно. Щож, танцювати на похоронах, чи що? От ти візьми й ушквар!

— Та я не про те, — струснув роздражнено головою Золотаренко, — а про нові порядки... Ляхи якісь завелися... Богдан щось ніби...

— Стій! Що ти? — відступив Ганджа. — Ніякого ляха, а батько, як батько. Якіж тепер порядки? Відомо які, по заповіту, як слід.

— Нема що з тобою говорити! — з досадою махнув Золотаренко рукою і потому додав: — а що чувати про справи? Адже я виїздив, доходила глуха чутка, а докладно не знаю, що нового доброго, та такого, щоб можна було почути на долоні?

— А от він обіцяв, що урочисто проголосить, може вже навіть нині, — усміхнувся Ганджа.

У просторій дівочій світлиці клопоталися вже з самого ранку Ганна з бабою та іншими помічницями; вони краjali хліб, накладали на миски пироги, розливали наливки та горілку.

Олена, ввійшовши до світлиці, злегка прищулила очі, обвела всю кімнату швидким поглядом і спинила їх на Ганні. Як їй набридла ця худа преподобниця! І чого це вона досі розпоряджає тут усім?

— Столи для старшини, панно Ганно, де поставити? — спитала Оксана, вбігаючи до світлиці.

— А деж, голубко? Там разом на ганку та коло дому в тіни, — відповіла Ганна, стоячи навколішках коло великої сулії наливки, яку вона розливала до караф.

— Як це, і старшину і вельможну шляхту посадити разом з жебраками та каліками? — запитала Олена, і в її голосі почувся якийсь насмішкуватий та зневажливий тон.

Ганна піднесла голову і відповіла стримано, хоч кров залила їй усе лице аж до вух:

— У нас завсіди так бувало.

— Мало чого бувало, та минуло, панно, — відповіла Олена.

— Ще за життя тіточки я звикла тут усім розпоряджати сама, — відповіла гордо Ганна, — і дядько в усьому покладався на мене.

— Та тіточка, — сказала Олена, — померла, а дядько, — вимовила вона з притиском, — просив мене показувати всі звичаї, бо я виросла при варшавському дворі.

Ганна піднеслася:

— Панна хоче цим сказати, — вимовила вона глухим голосом, полотніючи, — що я тут тепер зайва, що вона може розпоряджати усім і сама?

— О, ні! Ха, ха, ха!... Сохрань Боже! Бог з тобою, панно, — розсміялася Олена своїм дзвінким, срібленим сміхом, — я не хочу відбирати в тебе владу над льохами та коровами!

— Не для корів та льохів прибула я до Суботова, — почала Ганна уриваним голосом, відступаючи назад і гордо дивлячися на Олену, — не вираховання та підступ привели мене сюди! Я кинула для родини дядька самотнього брата; я була матір'ю дітям Богдана; я була дядькові щирим та вірним приятелем...

— А я... — усміхнулася з'їдливо Олена, — стала таткові коханою донькою! — вона подивилася на Ганну холодним тріюмфуючим поглядом своїх синіх очей і гордо повернула до дверей.

Підчас розмови Ганни з Оленою Оксана ледви здержувала своє обурення. Та коли вона помітила, що Олена пишно вийшла з кімнати, а панна Ганна, бліда, мало не плачучи, пішла до дверей у сні, вона кинулася сама прожогом з дому на подвір'я, щоб відшукати Морозенка та розповісти йому про всю розмову, яку чула.

— Олексю, — зашепотіла Оксана, знайшовши молодого козака коло бічного ганку, який виходив до саду, де нікого не було видно.

— Що, моя люба? — простягнув козак до неї обидві руки. — Що з тобою? — сказав він з тривогою, помітивши, що вона чимсь дуже схвильована.

— Там панна Олена, — почала Оксана, збираючися плакати, — так ображає панну Ганну. Каже, що їй час уже виїздити звідси... Глузує з неї.

— Голубко моя, — поцілував Олексю поспішно чорняву головку, помітивши, що їх ніхто не бачить у цьому закутку. — Щож, це правда, нема чого панні Ганні лишатися тут далі.



— Тоді я теж не лишуся тут без неї ні за що! — скрикнула Оксана. — Краще в найми піду!

— Ти і так не лишишся тут більше, — шепнув їй Олекса на вухо, притягаючи до себе дівчину та покриваючи її голову поцілунками. — І наймичкою нікуди не підеш.

Оксана почервоніла і притулилася головою до його грудей.

— Одначе, почекай на мене тут, — відсунувся він швидко, побачивши, що до них підходить велитенський жебрак. — Я тільки сповіщу пана Золотаренка і зараз прибіжу сюди.

Оксана витрала обличчя фартухом і сіла на сходах ганку.

— А що, добрий козак, дівчино? — звернувся до неї жебрак, спиняючися коло ганку. — Чи давно ти, дівчино, його знаєш?

— Давно, ще як батько мій був зі мною.

— А деж твій батько?

— Пішов на Запорожжя.

— А чи ти хотіла-б побачити його?

На очах у Оксани з'явилися сльози.

— Олекса каже, що він живий, та що йому не можна ніколи повертати сюди... Якби я знала, де можу побачити його, я сама пішла-б туди.

— Тобі цього не треба, моя дитино! — скрикнув раптом жебрак, зриваючи з себе свою розкуйовдану бороду.

— Батьку! — скрикнула Оксана, не вірючи своїм очам.

— Так, батько, батько, — повторив жебрак, притискаючи до себе дівчину та цілуєчи її.

— То це ти, тату, мій тату? — шепотіла крізь сльози Оксана, обіймаючи його та цілуєчи.

— Дитино моя, — почав нарешті дяк, — чи ти вибачила мені за те, що я лишив тебе тоді?

— Батьку, батьку! — скрикнула вона з докором і поцілувала його в жилаву грубу руку.

— Що це значить? — здивувався удавано Морозенко, який вернув назад.

— Ти знав, знав, — піднесла голову Оксана і глянула на нього з докором щасливими, ще вогкими від радісних сліз очима, — недобрий ти, знав і не сказав.

— А тепер, не гаючи часу, бо батько з нами, — почав Олекса, беручи Оксану за руку, — признаймося йому, що покохали себе щиро та вірно і просимо його благословити нас.

Оксанка вся почервоніла і закрилася фартухом, а старий дзвонар теж зворушився.

— Істинно кажу, — почав він, запаюючи над собою, — Господь дбає про єдиного від малих цих. Любіться, діти, будьте щасливі, та не забувайте бідолашного батька. Тобі, Оксано, Олекса змалку був за батька, йому й віддаю тебе, він тобі буде і чоловіком, і приятелем, і батьком... Золоте в нього серце і чесна душа, — казав дзвонар тремтячим голосом. — Це тобі щастя від Бога; мабуть його виблагала там небіжка твоя мати...

Сич спинився. Оксана стояла, низько похиливши голову... Олекса тихо стискав її руку...

— Тепер поцілуйтеся, діти мої, по християнському закону, — сказав уже зворушеним голосом Сич.

Олекса палко обняв зніяковілу дівчину, а дяк поклав на їх голови руки і сказав урочистим голосом: „Будьте щасливі, мої діти, багато, багато літ!“

Тимчасом Золотаренко, якого сповістив Морозенко, поспішно пішов шукати Ганну. Він уже давно почував щось недобре в домі, а остання звістка Морозенка до краю обурила його. У своєму хвилюванні він не помітив при-

їзду якогось визначного козака, якого прибуття весь народ стрівув радісними окликами.

Перейшовши через весь дім, Золотаренко знайшов Ганну в останній світлиці. Вона стояла, повернувшись лицем до вікна.

— Ганно! — гукнув на неї ласкаво Золотаренко. Ганна здригнулася і звернулася до нього. На її обличчю не видно було навіть сліду сліз; здавалося, вона схудла і постарілася протягом цих кількох хвилин. На блідому її обличчю очі палали сухим горячковим вогнем.

— Ганно, — підійшов до неї Золотаренко, — я знаю все... Я знаю більше, ніж ти гадавш. Тобі далі не годиться лишатися тут.

— Брате мій! — сказала тихо Ганна, похиляючися до нього головою на груди, і в її голосі почулася така гіркість, що серце в Золотаренка стиснулося від образи, від жалю за свою єдину сестру.

— Замучили вони тебе, — сказав він глухо, крізь зуби, насупивши брови.

— Замучила себе я сама, — прошепотіла вона, сумно дивлячися на брата.

Кілька хвилин вони стояли мовчки. Нарешті Золотаренко сказав понуро: — Завтра їдемо звідси, і ноги моєї тут не буде!

— О, ні, ні! — кинулася Ганна, — борони Боже, щоб ти подумав що лихе на дядька... Дядько тут ні при чому!

— Може бути... Може бути, — казав Золотаренко ходячи по світлиці, — тільки ти... та я... ми тепер зайві тут... і лишатися нема чого...

Знову настала мовчанка, яку переривало тільки тяжке дихання Золотаренка; видно було, що йому було дуже тяжко стримувати своє хвилювання.

— Брате мій, — почала нарешті через силу Ганна.

Золотаренко спинився перед нею. — Я хочу просити тебе про одно... Я знаю, що тобі це буде тяжко, так тяжко, як і мені... Тільки я багато думала про це і зважилася вже на завсіди...

— Ганно! — сказав з тривогою Золотаренко, беручи її за руку. — Що ти задумала?

— Брате, — вимовила вона тихим, благальним голосом, не підіймаючи голови, — відпусти мене до монастиря...

— Що ти, що ти? — сказав він, відступаючи, ніби не зрозумівши її слів.

— Друже мій, — казала далі Ганна, — я знаю, що тобі це тяжко, та інакше не можна, не можна...

Настала тяжка мовчанка.

— Ганно, — підійшов до неї Золотаренко і почав глухим, уриваним голосом: — я знаю, що ти нічого не говориш на вітер і нічого не робиш навмання, та чи подумала ти про те, що я не маю ні матері, ні жінки, ні дітей, що всього роду в мене — лише ти... одна моя потіха, моя гордість...

— Мій рідненький, коханий, — похилилася до нього на плече Ганна, — я думала про все... Нас з тобою монастир не розлучить... — додала вона, беручи його ласкаво за руку.

— Що вже там казати, — махнув безнадійно рукою Золотаренко, відвертаючися на бік: — Монастир — це смерть!

Ганна мовчала і тільки тихо стискала його руку. Мовчав також Золотаренко.

— А чи думала ти про те, — вимовив він нарешті після довгої перерви, не повертаючи до неї обличчя, що мені втратити тебе — все одно, що втратити пів життя?

— Думала, думала, коханий мій, любий мій!...

— І горе твоє перемагає тебе?

— Брате, — майже застогнала Ганна, — воно гірше від смерти сто разів...

— Тоді йди! — ледви вимовив Золотаренко, не повергаючи голови.

Ганна міцно притиснула до уст його руку, і на неї впала з її вій тяжка сльоза.

Раптом двері несподівано відчинилися, і на порозі з'явився Богун. Остання сцена не втекла від його уваги.

— Здоров будь, друже! Здорова будь, Ганно! — спинився він коло дверей, оглядаючи їх схвильованим поглядом. Ганна і Золотаренко відклонилися йому.

— А яким чином ти прибув сюди? — спитав Золотаренко, все ще не випускаючи руки сестри.

— Почув про смерть господині... Та видно, тут є щось гірше, ніж смерть. Стрінула мене якась ляхівка... ляхів повний будинок... Ти, Ганно, тут сама і плачеш... Скажи мені, що тут сталося, скажи мені, хто тут образив тебе? Хочби то був мій перший приятель, — я присягався і присягаюся, що розчереплю йому голову!

Золотаренко махнув рукою і сказав: — Ех, я й сам би це зробив, та що вже тепер казати! Вмерла вона, друже, для нас!

— Ганно, Ганно... Як? Що сталося? Що сталося? — скрикнув Богун, підходячи до них.

— До монастиря йде, — тихо сказав Золотаренко.

— Що? — відступив Богун. — Ти? Ганно? Ти? До монастиря? Ні, ні, не може бути! — палко почав він. — Ти не схочеш осиротити нас... Ганно, Ганно! Ти наша порадниця, сестра наша, гордість наша... Ох, Ганно! Ганно!

— Друже мій, — перебила його Ганна, — вашою сестрою я лишуся також там... Якби я могла зробити для вас що небудь тут, я не пішла-б, я лишилася-б... Та що я? До чого мої нікчемні сили? А молитви мої будуть там, як і тут, — про вас і за вас...

— Ні, Ганно, ні! — відповів палко Богун, — молитися ти можеш скрізь і широка для твоєї молитви дорога... Та піти від світа, від його горя та сліз за мури, відректися від боротьби за долю своєї пригнобленої батьківщини, це значить, — зняти з жebraка останню сорочку; вибач за слово — воно звідси вирвалося, — ударив він себе кулаком у груди. — Ти пам'ятаєш, коли я з розбитим серцем хотів пробити себе, — ти стримала мене, ти гукнула мені: „Стій! Серце твоє належить не до тебе, — воно повинно служити батьківщині і Богові!“ І я його ношу, з пекельною мукою, а ношу і терплю... Та коли мені, а таких як я, у нас, хвала Богові, є без ліку... коли мені треба для України носитися з цим дурним серцем у грудях, то якже тобі ховати його в монастирі, тобі, єдиній на всій нашій землі?!

Ганна стояла похиливши голову і ледве помітно тремтіла. Видко було, що в глибині її душі відбувалася тяжка боротьба. Та вона мовчала. Богун кілька хвилин теж мовчки дивився на Ганну. Нарешті він знову почав, звертаючися до Золотаренка та Ганни:

— Друже мій, від тебе мені нема чого ховатися: кохаю я твою сестру понад усе на цьому світі... Не поталанило мені... Щож, така вже щербата доля! Та й чи вартий я кохання? Я вже давно про своє щастя і гадку закинув... Та я був би щасливий без міри, якби Ганна дозволила мені хоч оборонцем її стати по праву; її воля була би для мене волею Бога, її погляд — райською втіхою, кожна за неї мука — розрадою...

Ганна піднесла руку, ніби бажаючи спинити Богуну.

— Я лукавила, — ледве вимовила вона нарешті. — Так, лукавила, — казала вона далі запановуючи над собою. — Я мала своє горе, тяжке, нестерпне, яке хилило мене до самої землі... Воно мене й тепер жене до монастиря. Та ти Богуне, лицарю наш перший... Тебе я, як брата Івана, люблю... Як перед Богом кажу...

Богун впиявся в неї очима, і в них з'явилося полум'я надії; а Золотаренко не міг стриматися, щоб не potwierдити:

— Так, кращого лицаря нема на всій Україні! Спаси собі тобі, друже... Я віддав би з радістю сестру, якби вона... Господи, який би я був радий!

— Друзі, браття! — уривано сказала Ганна. — Не говоріть про це, мені боляче... Подивіться на мене, яка з мене молода! Та твоя, Богуне, правда... І коли мій нікчемний голос та ці тремтячі руки будуть потрібні для моєї нещасливої батьківщини, я не сховаю їх за мурами, а понесу їх на послугу моїй Україні!

— Коли тільки випустять, — зауважив понуро Богун.

— Я буду послушницею... Не страчу права, — додала поспішно Ганна. — Мене ніхто не затримає! — піднесла вона високо руку. Та тепер, коли любите мене, брати, дайте виконати мені те, до чого мене тягне душа: я хочу найти забуття від болю... На самоті, у молитві... Козаче мій, орле сизий! — звернулася вона до Богуна, — я без провини, без моєї волі розшарпала твое юнацьке серце... Пробач мені, пробач! І ти брате рідний, — давилася вона слізами, які підступили до горла, — пробач, що завдаю тобі горе... Та не сила моя, не сила!... Не так гадала... Пробачте-ж мені, пробачте, — і вона з риданням уклонилася їм аж до землі...

— Ганно! Що пробачати? — скрикнули разом Богун і Золотаренко, кинувшись до неї, щоб допомогти піднятися.

Та в цьому часі двері відчинилися, і Катря проголосила урочисто, що приїхали пан-отці, почалася панахида, і батько просив, щоб відразу після панахиди всі йшли до стола.

Усі рушили на рундук, де відбулася урочиста па-нахида.

Після неї товариство поділилося: деякі з-поміж значних козаків, як наприклад Золотаренко з сестрою, Богун, діти Богдана, лишилися трапезувати разом, старим звичаєм, з простим народом, а вибране товариство, переважно вельможна шляхта, умістилася в світлиці Богдана.

Коли після трапези роз'їхалися всі вельможні гості, Богдан утомлений пішов нарешті до свого покою відпочити та відсвіжити люлькою затуманену голову. В усій цій метушні він одначе помітив, що Олена тримала себе як цариця, як чудова господиня; кожному вміла вона сказати ласкаве слово, кожного захопити собою. Це приємно лоскотало самолюбство Богдана. Таку жінку треба було йому мати вже давно!

Поволі до кімнати зібралися всі товариші, які бажали попрощатися перед від'їздом з господарем, прийшла з братом також Ганна. Тільки Олена пішла до себе.

— Ну, здається, свої тут — оглянув Богдан пильним оком світлицю, — чужих чортма! Тож гукни, Олексю, щоб нам подали сюди доброго меду батьківського; випемо на прощання вже за живе та за живих.

— Та там ще у льоху і від діда знайдеться, — зауважив дід, усміхаючися та трясучи головою, — а зійшлися ще не всі; там ще в мене на пасіці сидить мацапура.

— Хтож це міг би бути? — здивувався Богдан, і всі переглянулися між собою.

— А ось хто! — ніби виринула з цими словами з дверей велитенська постать. — Ось хто! — і він скинув з себе різні хустки та шматки, які обгортували його.

— Кривоніс! — гукнули всі радісно.

— Друже мій! — кинувся до нього Богдан і щиро, по братерськи обняв його.



Почулися розпитування та оповідання, які переривали голосні вигуки радості.

Морозенко вбіг до світлиці і повідомив, що до батька приїхав якийсь бей.

— Чи не Тугай, мій побратим? — схопився Богдан.

В цій хвилині у двері ввійшов багато одягнений турок. Багата чалма була насунена майже на очі, а вишитим зеленим плащем він закривав долішню частину обличчя.

Селім-ай-лекім! — повитав усіх прибулий, прикладаючи праву руку до серця та до чола.

— Го-гелди! — відповів Богдан.

Таємничий гість пильно подивився з-під чалми на всіх присутніх, а потому, відкинувши на бік і плащ, і чалму, гукнув радісним голосом, розпростерши руки: — Здорові будьте, друзі — товариші! Не пізнали, чи що, Чарноти?

— Чарнота? — здригнулися всі і несамохіть відступилися. Один тільки Кривоніс, почувши це ім'я, з початку похитнувся, ніби приголошнений громом, а потім кинувся до цього гостя з того світу.

— Хоч би ти був сам сатана з пекла, та коли ти взяв на себе личину мого найкращого приятеля, я обійму тебе! Спали мене на вуголь пекельний, а таки обійму! — і він схопив Чарноту за плечі і почав пильно вдивлятися в нього.

— Він, друзі, — він сам, вражий син! — гукнув Кривоніс і почав душити Чарноту у своїх обіймах.

Усі, які з початку зніяковіли, побачивши раптом Чарноту, про якого гадали, що його вже давно забито, тепер раптом радісно загукали: — Чарното! Голубе! Оце радість!

— Та хоч перехрестися ти, сатано! — то приглядався, то знову обіймав його Кривоніс, — може з чортами

вже накладаєш, — шельмо ти каторжна? Щоб тобі відьма з помелом до горлянки в'їхала... Скільки муки через нього, гаспида! — сміявся Кривоніс, а по зморшках на його щоках котилися помітні сльози.

— Та чекай же, Максиме, дай і мені привитатися, — відбирав Богдан від Кривоноса Чарноту, обіймаючи його в свою чергу, — і він почав переходити з одних обіймів у другі.

— Горілки! — гукнув нарешті Кривоніс, — швидче тягни її, Олексю! Та й кухлі тягни як найбільші! В мене від радощів кипить усе, тож треба заливати пожежу.

Коли голод Чарноти та спрага Кривоноса були заспокоєні, Богдан почаствував своїх гостей старим медом.

— За нашу дорогу справу та за живих друзів — борців! — підняв високо кубок Богдан і спорожнив його при загальних криках: „Хай живуть!“

— А що, чи є синиця в жмені, чи тільки все обіцанки? — запитав Кривоніс, закурюючи люльку.

— Є, друже мій, є, браття! Король дав нам привілеї і вертає нам усі наші старі права: 20.000 реєстровиків, свої отамани, землі, запорожцям нові вільности та неперушність віри.

— Оце — радість! Оце — король! За його здоровля!

— Чогож привілеїв цих не проголошують так довго? — недовіриливо запитав Золотаренко.

— Ге! Тут і ковінька, — підморгнув Богдан. — Його королівська мосьть доручив ці привілеї нашому полковникові Барабашеві, який в усьому більше подібний до баби, ніж до лицаря. Так цей хоробрий пан, наляканий ляхами, все чекає на сойм та ховає королівські милости.

— Гай-гай! — махнув рукою Золотаренко, — тоді, поминай, як звали, ці привілеї!

— Він перевертень, зрадник, юда! — закричали грізно з усіх боків.

— Заспокойтеся, панове, — підніс руку Богдан, — присягаю, що не пропаде жадне слово, і що я видеру ці привілеї.

— Ех, все це байки, — відізався зі стогоном Богуи, який до того часу понуро мовчав, — для дітей вони забавки, а для тих, які нидіють в панській неволі, — для них вони лиха потіха! Адже чим далі, тим більше затягається вузол! А ці привілеї? Та хіба сойм їх допустить? Барабаш має рацію, що їх ховає.

— Не бути добру, — заричав глухо також Кривоніс, — поки хоч один жид або лях буде топтати нашу землю.

— Ні, мої браття та друзі, не будемо гнівити Бога! — підніс голос Богдан, і в ньому почулася давня сила. — Хіба можна порівняти наше теперішнє становище з давнішим? Пригадайте страшний погром наших останніх знеможених сил під Старицею. Крапці отамани або вбиті, або страчені, або пропали без вісти; ні людей, ні зброї не лишилися; села пограбовано, нарід на палях, на шибеницях, або ховається як звірі по лісах. Про спротив ворогові можна було лише мріяти з розпуки. Нарешті нас скликають, як бидло, на Маслів став і проголошують баніцію, позбавлення всіх стародавніх вольностей, позбавлення всіх людських прав!

Тут тяжке зітхання вирвалося з його широких грудей.

— Так, то була могила, широка і глибока для всіх нас могила, — казав далі Богдан, переводячи дух, — та ласка Всевишнього хоронила нас, його милосердя не вичерпалося. Він дав королеві думку не віддати нас на знищення. І король, хоч слабим голосом, а стримував сваволю панів, підбадьорював нас надією, лучив нас до купи і от минуло сім літ повільної, непомітної праці, і скажіть браття самі, чи ми тепер такі самі безсили, як тоді? Ні,

тисячу разів ні! — підніс руку Богдан. — Наше Запорожжя укріплене, має до чотирьох тисяч лицарів по очеретах, по островах та затоках; двісті чайок гойдається на Дніпрі, а також тут у кожного з нас, — тільки свисни, — злетиться чимало орлят! Не забувайте, що з нами тепер наш прапор та клейноди, а будуть з нами також привілеї! З такими силами, та з клейнодами, — закінчив він гучним голосом, — якщо до чого прийдеться... Так ми таку кашу заваримо, що захитається сама Річ Посполита!

— Слава, слава Богданові! — закричали всі піднесено та весело, і схопилися за кубки.

— На погибіль ворогам, а нам та народові на щастя!

І полився темною запашною струєю до кубків старий мід, і ще збільшив їх радісний настрій.

Всі вірили в цій хвилині, що вже прийшов бажаний всіми час, багато з-поміж них мріяло про особисте щастя, багато малювало образи кращого життя для всього народу..

— Браття мої та друзі! — знову наповнив Богдан усі кубки. — Багато пережили ми разом нещастя та бур; та в усіх наших злиднях підтримувала нас досі та міцна любов та згода, яка лучила нас проти ворогів та давала нам слабим силу та міць. Тепер ми розлучимся, кожний піде своєю дорогою, і хто знає, коли і при яких обставинах зведе нас знову Господь. Випемо-ж на прощання, друзі мої, за нашу братерську любов, за нашу віру один до одного та згоду, щоб вона вічно між нами була, щоб ми стояли всі за одного і кожний за всіх!

— Будемо, будемо! — почувлися звідусіль радісні оклики.

Всі раділи та тішилися.

І ніхто з присутніх не міг навіть подумати про ту страшну бурю, яка вже підіймалася над їх головою...



## ПРИМІТКИ

- Ст. 4. **каюк** — (каюк) — вузенький човен на одно весло;  
5. **оказія** — пригода;  
9. **галера** — турецький корабель, з трьома вітрилами, і звичайно з трьома або чотирма меншими гарматами. Велика галера могла містити до 1300 людей; гребців було коло 300, які сиділи поприковувани на 25—30 лавках; **душобука** — мале вузеньке човенце, видовбане з одного дерева;  
11. **перспектива** — вид у далечині, який дає для ока образ у простій лінії, щораз в міру віддалення більше звуучийся;  
13. **Аллах Керім!** Бог ласкавий!; **шайтан** — по татарськи дідько, сатана; **Магомет** — пророк, основник віри ісламу (\* 570 † 632);  
14. **джяурський** — згідливе іновірний, невірний;  
15. **кирпата** — коротконоса, тут смерть, яку уявляють собі кістяком з косою, отже й коротко, а зглядно безносим; **гарем** — окрема частина дому, в якій живуть усі жінки одного чоловіка;  
18. **латаття** — водяний лопух;  
22. **язик** — тут: довідатися чогось від полоненого ворога;  
**гаспид** — ідовита змія, чорт;  
27. **сафір** — дорогий камінь темносиньої краски; **смаргд** — дор. кам. темнозеленої краски;  
35. **рея** — поперечна жердка на машті, на якій держиться вітрило;  
36. **ефективно** — так, що робило миле вражіння;  
40. **фатальний** — нещасливий, неминучий, прикрий;  
50. **гістеричний** — нервовий; **граціозний** — привабливий; **інстинктивно** — несвідомо;  
54. **паша** — (баша), тур. намісник або начальник військ;  
55. **Сіляй ай лекім** — мир з вами, спасіння на вас;  
62. **ізумруд** — дорог. камінь смарагд;  
64. **наркотична атмосфера** — опьянююче, одурююче оточення; **фантазія** — уява, душевний образ того, чого в дійсності нема;

72. гарба — двоколісний віз, теліга;
85. циліндер — предмет вигляду вальця; геологічні перевороти — наглі зміни в будові земляної кори;
86. базальтова скеля — скеля вулканічного походження, звичайно темної краски; готичські вежі — острокінчасті і з острими луками;
87. ярмолка — шапочка без дашка, якою покривають на Сході голову від соняшного удару, в нас носять її жиди; думкопф — дурна голова; ♣
88. комода — висока скриня з шуфлядами; Юпітер — найвищий рим. бог;
91. шишак — шолом;
92. амбар — шпихлір;
93. блаватас — шовкова тканина синьої краски;
94. аргумент — доказ, переконуючий середник;
95. паралізувати — унеможливити, внеможливити, знівечити; нота — урядове письмо одної держави до другої в дуже важній справі;
96. кшак — корч, куц;
100. диктатор — начальник держави з неограниченою властю;
108. дзига — фуркальце;
109. екзерціція — вправа;
110. Сіляй айлекім якші — Мир з тобою добрий чоловіче, друже; каганець — примітивна ліхтарка без скла і шибов;
116. сукновальня — млин, у якому виробляють повсть;
119. герць — тут лицарські змагання; фехтування — змагання в орудуванні шаблею або іншою січною зброєю;
126. систематично — по уложеному пляну; газардова гра — ризикозна гра, в якій виграється випадком; оргія — пияцька забава, особливо згіршаюча своєю безсоромною частіною; ромб — скісний квадрат;
127. мозаїка — штучно уложені різнокольорові взори; фарнір — тоненькі дощинки наклеювані на інше дерево; оситняг — сітник; шельг — верба інеїста;
129. Меркурій — старорим. бог промислу, торгівлі і злодіїв;
130. харпак — голодранець, жебрак;
132. звіробой — іванок прозірник, заяча кров, якої платки корони мають червону живицю;

133. Нон поссумус — не можемо; Еда мус, бібамус, а мемус — їджмо, пиймо, любімо;

135. лібація — виливання вина в жертву богам перед бенкетом у стар. римлян, пиятика; колдун — пиріжок начинаний сирим мясом, а відтак варений; ратафія — солодка горілка, приладжена зі спирту, овочевих соків і цукру; мальвазія — солодке ароматичне вино, спроваджуване з островів Середземного моря; зазвні полегші — звільнення на якийсь час від податків та панщини нових поселенців;

137. реґлямент — реґулямін, припис;

140. номіна сунт одіоза — краще імен не згадувати; Санта Матер! — Пресвята Мати!;

141. фрашка — дрібничка, дурничка;

144. духовик — лівар, рурка з банькою до витягання пливу з бочки;

147. астрольогія — штука, що вчить ворожити з положення зв'язд;

149. кажан — лилик;

157. поготів — тим більше;

158. карабеля — крива парадна шабля з прикрашеною рукояттю;

164. чалма — турбан, завій; деспотія — тиранія, неограничена, самовільна, гнітуча влада одиниці; ліберум вето — вільне право спротиву: „не дозволяю“, яким у давній Польщі одини посол міг зірвати ухвали сойму; дулівка — настоянка (наливка) на грушках-дулях;

166. дукат — давня золота монета; дожа — колишній титул начальника республіки венецької і генуєнської;

168. пакта конвента — добровільна умова народу з ко-ролем у справі взаємних обов'язків;

170. реґляментувати — заводити в припис, у розпорядок;

175. шпада — зброя з простим вузьким вістрям, уживана в поєдинках;

180. інструкція — поучення, припис, вказівка;

183. реґалії — знаки власти;

193. машкара — маска;

196. Гошгелди — гаразд!;

215. баштан — великий город, в якому плекають дині, гарбузи;

220. горлиця — рід дикого голуба; коршак — шуліка, рід яструба;

223. повітка — кошара, овечник;

234. сподобив — зробив гідним;

238. понтонний міст — міст спертий на широких плоских човнах, тому й хитається;

242. бона фідє — в добрій вірі; жвннйте — (рос. извиняйте) вибачайте;

243. нюрнберзькі „дзигари“ — славні годинники вироблювані в Нюрнберзі, нім. місті в Баварії; шарлатовий — кривавочервоний, пурпуровий;

246. гайдук — льокай, слуга в мадярськiм одягу; черевки зі штіблєтами — черевки з халявами;

247. піраміда - етажєрка — поличка на книжки, в долині ширша, а вгору щораз вужча;

248. неісповідимий — невідомий, незбагнутий;

250. щєдрота — щєдрість, гойність;

251. Малє, малє — погано, погано;

252. авдієнція — послухання;

253. стиль рєнесансу — стиль відродження, визначається гарними склепіннями й копулами та прикрасами в цвіті, овочі і т. і. У XV в. перейшов з Італії до інших країв; сутана — довга верхня одєжа священників, реверєнда;

254. маңтія — широкий плащ без рукавів (кєрея); таруватий — щєдрий на дари;

256. сатир — старгр. лісний бог із козлячими ногами, рогами і хвостом, смішний, свавільний але боязливий, любив вино, танець, музику і забаву з німфами; гобелін — цінний килим, ручно тканий, який знаменито наслідує образи;

257. арматура — стінна прикраса з уложеної довкруги щята зброї; трофєй — знак побіди, добич; консолья — вузький столик, звичайно коло люстра; пицаль — стрільба з довгою люфю; торбан — музичний струнний інструмент, подібний до гітари; куртизана — елєгантна повія; подагрїчна хода — хода людини діткненої тяжкою хоробою ніг (подагрою);

258. ядуха — дихавця, астма; ємблєма — знак, символ; фаміліярний — свобідний як серед рідні;

260. фанатїк — загорілець; толєранція — терпимість, шанування чужого хочби й противного;

263. кірка — євангєліцький дім молитви;



264. крамольний — буптівливий; казус фаталіс — нещасливий припадок;
266. маслина — оливка, овоч оливного дерева;
267. іслам — магометанська віра; диверсія — несподіваний напад для відвернення уваги ворога від чого іншого;
268. нунцій — уповноважений папський посол у чужих державах; буля — прилюдно оголошене папське рішення;
271. пильці — кросна;
279. фанза — рід вуальки, серпанка;
293. ео іпсо — через те саме;
294. бургундське вино — червоне французьке вино; каміні — велика широка піч, в якій горіла відкрита ватра;
295. гимні — похвальна пісня;
297. льожа — місце в салі, відділене стінками, в якому зміститься кількох видців; едукований — освічений;
298. польонез — польський народній танець;
301. амбразура — вглиблення, фрамуга в мурі;
303. дебата — балачка, дискусія;
304. цера — краска шкіри;
307. каштелянство — уряд нижчий від воевідства;
308. о темпора, о морес — о часи, о обичаї, щоб підчеркнути упадок і зіпсуття;
310. патос — пристрасне а разом поважне висказування своїх думок;
311. табурет — стільчик, крісло без опертя;
313. декларація — заява, освідчення; компетенція — обсяг заняття;
314. Геркулес — старогр. богатир, силач;
316. беллум цивіле — домова (внутрішня) війна; сентенція — глибока думка; Гракхи — брати Тиберій і Г. Семпроній спричинили своїми внесками в користь бідніших, кривдже них горожан (133 і 122 пер. Хр.) великі заворушення в Римі, в яких і самі погибли; еквоанімо — спокійно, розважливо; фортіанімо — сміливо;
332. гіпнотизувати — запанувати над чиеюсь волею і зробити людину слугою своєї волі, впровадивши її попередньо в сонний стан;
334. луток — варцаба вікна;
346. амури — старрим. боги любови;
348. саркастично — з'їдливо, глузуючо;
349. тафта — гладка й тонка шовкова тканина, китайка;

354. чаклу́нка — чарівниця;  
356. собо́ль — дуже дороге футро бронзового кольору з чорними пасмами;  
359. потра́пезувати — погоститися при столі;  
380. інти́мний — сердечний, довірочний;  
384. істи́нно — поправді;  
390. мацапу́ра — гидка морда.

*І. Б.*

---

### Досі вийшли:

1. *Леся Українка*: У пущі, драма в 3 діях, — у редакції, з передмовою й поясненнями Антона Крушельницького, сторін I—IX, 1—94, . . . . . ціна 2 зол.

2. *Борис Грінченко*: Оповідання (шість оповідань), — у редакції, з передмовою й поясненнями Антона Крушельницького, сторін I—X, 1—78 . . . . . ціна 2 зол.

3, 3а. *Іван Нечуй-Левицький*: Микола Джеря, з передмовою й поясненнями Антона Крушельницького, сторін I—XVI, 1—136, . . . . . ціна 3 зол.

4. *Степан Руданський*: Вибір із творів — у редакції, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. I—XVI, 1—80 . . . . . ціна 2 зол.

5, 5 а. *Микола Гоголь*: Ревізор, комедія на 5 дій — у редакції, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. 1—112, . . . . . ціна 2'50 з.

6, 6 а. *Іван Нечуй-Левицький*: Не той став, повість, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. 1—160 . . . . . ціна 3 зол.

7, 7 а. *Микола Костомарів*: Кудяяр, історична повість, у редакції, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. 1—264, . . . . . ціна 5 зол.

8, 8 а. *Борис Грінченко*: Під тихими вербами, повість, у редакції, з передмовою й поясненнями Антона Крушельницького, сторін I—XVI, 1—256. . . . . ціна 4'80 з.

9, 9 а. *Марк Твейн*: Пригоди Тома Соєра, у редакції, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. 1—216, . . . . . ціна 4'20 з.

10. *Юліян Опільський*: Іду на вас, історичне оповідання з часів Святослава (960—972 рр.), II. видання, сторін 1—191, . . . . . ціна 3'60 з.

11. *Тарас Шевченко*: Кобзар, повне видання з поясненнями, зладив Микола Сабат, том I. Романтична доба творчости Тараса Шевченка (до кінця 1842 р.), частина I., ст. 1—72, . . . . . ціна 2 з.

12—13. *Михайло і Людмила Старичукі*: Перед бурєю, історичний роман з часів Хмельниччини, том I—II. Переклав Микола Залізник, пояснення Дра Івана Брика, сторін 1—409, 1—400 . . . . . 2 томи ціна 12'— з.

14. *Тарас Шевченко*: Кобзар, повне видання з поясненнями, зладив Микола Сабат, том I. частина II., ст. 1—122, . . . . . ціна 2'40 з.

278-27

РЛ

№

2349/2

